

**Одеський юридичний інститут
Національного університету внутрішніх справ**

В. О. МЕРКУЛОВА

**ЖІНКА ЯК СУБ'ЄКТ
КРИМІНАЛЬНОЇ
ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ**

Одеса - 2003

УДК 343.914

Рецензенти: доктор юридичних наук, професор **П. А. Воробей**; доктор юридичних наук, професор **О. М. Джужа**; кандидат юридичних наук **В. О. Корчинський**; професор **М. В. Володько**

Рекомендовано до друку Вченою Радою ОЮІ НУВС

Меркулова В.О. Жінка як суб'єкт кримінальної відповідальності: Монографія. – Вид. 2-е. – Одеса: НДРВВ ОЮІ НУВС, 2003. – 281 с.

ISBN 966-7375-49-1

У монографії на основі досягнень кримінологічної, кримінально-правової, кримінально-виконавчої науки, систематичного та історичного тлумачення чинного кримінального, виправно-трудового законодавств, даних спеціального емпіричного дослідження, узагальнення практичного досвіду автора, розглядаються питання впливу психофізіологічних особливостей жінки на її суспільно-правову поведінку, історичні витоки особливостей кримінальної відповідальності жінок, проблеми законодавчого визначення жінки як суб'єкта кримінальної відповідальності за чинним законодавством, психологічні передумови та наслідки відбування жінками позбавлення волі. Вносяться пропозиції вдосконалення кримінального, виправно-трудового законодавств, визначення обсягу кримінально-правового примусу, порядку та умов реалізації різних форм кримінальної відповідальності стосовно жінок, які вчинили злочин, практики застосування окремих кримінально-правових та виправно-трудових норм.

Видання друге, перероблене та доповнене. Для студентів юридичних вищих навчальних закладів, науковців, працівників правоохоронних органів, учасників законотворчого процесу.

ББК 67.308.33

ISBN 966-7375-49-1

© В.О. Меркулова, 2003

© Передмова, М.Й. Коржанський, 2003

ЗМІСТ

Передмова	4
Вступ	9
Розділ 1.	
Вплив психофізіологічних властивостей жінки на її суспільно-правову поведінку.....	15
1.1 Психофізіологічні особливості жінки	15
1.2 Кримінологічні концепції щодо співвідношення соціального та біологічного в жіночій злочинності	28
1.3 Особливості вчинення жінками злочинів корисливого спрямування ...	47
1.4 Особливості вчинення жінками злочинів насильницького спрямування	57
Розділ 2.	
Законодавче визначення жінки як суб'єкта кримінальної відповідальності...70	
2.1. Історичні витоки особливостей кримінальної відповідальності жінок	70
2.2. Особливості кримінальної відповідальності жінок за чинним законодавством України	90
2.3. Виключення кримінальної відповідальності жінок, які вчинили певні злочини: підстави, доцільність	128
2.4. Зменшення обсягу кримінальної репресії за вчинення жінками злочинів ненасильницького спрямування: підстави, доцільність ...	155
2.5. Законодавче визначення привілейованого складу злочину, що передбачає кримінальну відповідальність жінки за вчинення вбивства внаслідок провокуючої поведінки потерпілого.....	163
Розділ 3.	
Особливості покарання жінок позбавленням волі.....	174
3.1. Психологічні передумови та наслідки відбування жінками позбавлення волі.....	174
3.2. Правові підстави диференціації жінок, позбавлених волі	193
Розділ 4.	
Особливості дострокового звільнення жінок від подальшого відбування позбавлення волі.....	227
4.1. Особливості умовно-дострокового звільнення жінок, засуджених до позбавлення волі	227
4.2. Звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років	246
Висновки	261
Література, на яку зроблені посилання	270

Передмова

Вся писана і неписана історія людства – це історія порівняння, визначення переваг і гідностей чоловіка і жінки. Починаючи з Адама і Єви люди різно оцінювали призначення, гідності і долю чоловіка і жінки. В історії людства були епохи патріархату і матріархату. Але перевагу у більшості випадків мав чоловік. Чоловіча стать в усі часи визнавалася і визнається "сильною", а жіноча - "слабкою". Жінка навіть не завжди визнавалася людиною, гідною і рівною чоловікові.¹

Цікаві зауваження про фізичну і суспільну сутність жінок зробив відомий швейцарський філософ Франціск Р. Вейс. Він зазначив, що різниця між моральною сутністю жінки і чоловіка більша ніж між фізичною, що в жінці взагалі більше розуму, ніж роздумів, більше недоліків, ніж серйозних вад, що у розмові жінка більше цікавиться несуттєвими дрібницями ніж сутністю справи, що є істини, яких жінка ніколи не здатна зрозуміти, що до абстрактної філософії не зуміла піднятися ні одна жінка, і що на жінок треба дивитися як на гарних, милих дітей.²

Найбільш повно і ґрунтовно психофізіологічні відмінності чоловіка і жінки були вперше досліджені і викриті у роботі доктора Г. Бушана "Наука о человеке". Доктор Г. Бушан обґрунтував висновок, що у жінок у меншій мірі ніж у чоловіка, розвинута інтелектуальна сторона психіки і менше здібностей до математики, до філософії.³

Доктор Г. Бушан зазначив, що психофізіологічні відмінності обох статей різно проявляються і у суспільній поведінці. Чоловік і жінка мають різні схильності до вчинення злочину. Чоловік вчиняє злочин здебільшого обдуманно, розраховуючи на свою фізичну силу, тоді як жінка здебільшого використовує при цьому хитрість, обман, підступність.⁴

Дійсно, для жіночої злочинності характерні такі злочини як шахрайство (обман), шпигунство (хитрість, підступність). Загально відома історія Мата Харі - шпигунки з всесвітньою славою.⁵

Численна і різнохарактерна література про жінок,⁶ занадто велика роль жінки у суспільному житті, у всьому житті людей. Якби не було

¹ Тертуллиан Квинт. Избранные сочинения. - М., 1994.

² Див.: Ф.Р. Вейс. Нравственные основы жизни. – Минск: Юнацтва, 1994, С. 132-135.

³ Див.: Д-рь Г. Бушан. Наука о человеке. - М., Книгоиздательство "Сфинкс", 1911, С. 197. Правда, на цій сторінці редактор робить примітку, що виключенням є Софія Ковалевська, яка одержала премію за свої математичні роботи. Це дійсно, виключення, яке лише підтверджує загальне правило: серед ста великих мислителів немає жодної жінки. - Див.: И. А. Мусский. Сто великих мыслителей. - М.: Вече, 2000.

⁴ Див.: Д-рь Г. Бушанъ. Пол и преступность. - Документы Столицы. - Берлин, 1908, № 48.

⁵ Див.: Всемирная история шпионажа. История тайной дипломатии и разведывательной деятельности секретных служб мира. - М., Олимп; ООО "Фирма", Издательство АСТ, 2000. - С. 255 - 267.

жінки не було б поезії, літератури, не було б музики, живопису, скульптури, науки, взагалі творчості, не було б слів, фарб, звуків, не було б нічого.

М. Дубінський у книжці "Женщина в жизни великих и знаменитых людей" з пафосом пише, що жінка - все ! Що не можна навіть уявити собі щасливу родину без дітей, без родичів, знайомих - хіба можливо це без жінки! Розгорніть книгу минулого, згадайте історію народів і країн! Де не відігравала провідної владної долі ця принижена і скривджена, хто із видатних людей не прихилив своєї голови перед її слабкістю. Самсон і Даліла - не легенда, а символи, що позначають дві половини людського роду, з яких одна діє могутністю своєї фізичної сили, а друга - силою своєї внутрішньої чарівності.⁷

Не зважаючи на такі відмінності від чоловіків жінки кілька століть боролися за свої права, за рівність з чоловіками. Ця боротьба не була марною. Жінки домоглися рівності з чоловіками, навіть перевершили свої права святом 8 березня. Конституцією України (ст. 24) визнається рівність прав жінки і чоловіка, і жінкам надаються рівні з чоловіками можливості у громадсько-політичній діяльності, у здобутті освіти, у праці та винагороді за неї, створенням умов, щодо охорони праці і здоров'я жінок, можливістю жінкам поєднувати працю з материнством, правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства.

Гарні і ґрунтовні юридичні надбання жінки. Але все ж таки юридична рівність не може вирівняти природну нерівність. І тому юридична рівність нерівних - занадто несправедлива. Право на рівну працю призвело до того, що жінки працювали і працюють на важких роботах, переносять великі вантажі, працюють на інших роботах, шкідливих для жіночого організму.

Ще у минулому столітті Лев Толстой писав: "Видеть молодую женщину, готовую к деторождению и занятую мужским трудом, всегда будет жалко. Видеть такую женщину - все равно что видеть драгоценный чернозем, засыпанный щебнем для плаца или гулянья".⁸

Отже чоловік не жінка, а жінка - не чоловік. Занадто різні це люди. Їх не можна рівняти. Вони різні, хоча суперечки про їх рівність та різність продовжуються.

⁶ Див.: П. Кудрявцев. Римские женщины. - М., 1856; Женщины - легенды. - Минск, 1993; К. Валишевский. Царство женщин. - М., 1911; Массон Фредерик. Наполеон и женщины. - М., 1912; И.И. Семашко. Сто великих женщин. - М.: Вече, 2000; Сто великих любовниц. - М.: Вече, 2000.

⁷ Див.: Дубинский М. Женщина в жизни великих и знаменитых людей. - К., 1995. - С. 5.

⁸ Див.: Лев Толстой. Об истине, жизни и поведении. - М.: Эксмо - Пресс, 1998. - С. 847.

Вікторія Токарева якось сказала про Марію Арбатову: "Арбатова всю жизнь пытается доказать, что мужчины и женщины равны. Да глупости. Они никак не равны - закон природы".⁹

Так, так. Не рівні. Різні у них фізіологія і психологія, різні у них і суспільна поведінка. Особливості суспільної поведінки жінки в тому, що за все 20 століття жінки не створили ні однієї жіночої банди,¹⁰ що у цьому ж столітті не було вчинено жодного серйозного терористичного акту,¹¹ крім В. Засулич, яка 24 січня 1878 року стріляла у генерала Ф. Трепова і Ф. Каплан, що у 1918 році стріляла у В. Ульянова. Це були власне жіночі акти, про які поет І. Губерман вдало зазначив:

"За все на евреев найдется судья,

"За трезвость, За ум, За сутулость...

За то, что еврейка стреляла в вожда,

За то, что она промахнулась."¹²

У спеціальній літературі немає описаних видатних чи відомих злочинців, вчинених жінками.¹³

Як бачимо занадто різною є психофізіологія і суспільна поведінка жінки і чоловіка. А як же Кримінальний Закон? Наскільки він враховує ці відмінності і особливості? А ніяк. Чи майже ніяк. У чинному Кримінальному кодексі України є лише одна стаття 117, яка передбачає відповідальність жінки - за вбивство своєї новонародженої дитини під час пологів. І все. Ніяких особливостей відповідальності жінки не передбачено статтями 3-10 КК, не мають ніяких особливостей і статті 18 - 22 КК, які визначають суб'єкта кримінальної відповідальності, не передбачають ніяких відмінностей і статті 44 - 49 КК, які передбачають умови і порядок звільнення особи від кримінальної відповідальності. Не передбачають ніяких особливостей чи відмінностей статті КК про покарання жінок (ст.ст. 50 - 64 КК), призначення покарання жінкам (ст.ст. 65 - 73 КК).

Лише у п. 4 статті 66 КК визнається обставиною, що пом'якшує відповідальність, вчинення злочину жінкою в стані вагітності.

Є у Кримінальному кодексі України дві статті, які передбачають умови і порядок звільнення жінки від відбування покарання: 1) стаття

⁹ Див.: Мысли, афоризмы и шутки выдающихся женщин. Энциклопедия женской мудрости и женского остроумия. - М.: Эксмо-Пресс, 2000. - С. 21.

¹⁰ Див.: Федор Раззаков. Бандиты Запада. Хроника знаменитых преступлений. - М., 1997.

¹¹ Див.: Федор Раззаков. Век террора. Хроника преступлений. - М., 1997.

¹² Див.: Игорь Губерман. Штрихи к портрету. - Екатеринбург, 1999. - С. 579.

¹³ Див.: Заказные преступления. Убийства, кражи, грабежи. - Минск, 1996. - 640 с.; Преступники и преступления с древности до наших дней. Гангстеры. Разбойники. Бандиты. - Донецк, Сталкер, 1997. - 416 с.; Лев Шейнин. Записки следователя. - М., 1965. - 590 с.

79 КК - звільнення від відбування покарання з випробуванням вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до семи років; 2) стаття 83 КК - звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років.

Ці останні три норми можуть бути застосованими, таким чином, лише до жінок вагітних і таких, що мають малолітніх дітей. Тобто не до всіх жінок, а, значить, взагалі і не до жінок, а до їх дітей.

У всій Особливій частині Кримінального кодексу України від статті 109 до статті 447 про жінку згадано лише один раз - у статті 117 КК. Але ж у цьому переліку 328 статей є чимало таких, суб'єктом передбачених цими статтями злочинів, завідомо не можуть бути жінки, наприклад, злочинів військових - ст.ст. 404 - 405, 407 - 409, 417 - 421, 427 - 434.

Та й взагалі - чому Кримінальний кодекс України повною мірою рівняє жінку з чоловіком?

У цьому актуальність і суспільна цінність монографічного дослідження В.О. Меркулової "Жінка як суб'єкт кримінальної відповідальності". Валентина Олександрівна ретельно дослідила корелятивні анатомо-фізіологічні відмінності між чоловіком і жінкою, відмінності їх психіки, відзначила, що жінки за своєю природою "суб'єктивніші і чутливіші" до всього оточуючого їх. Особливості психофізіології жінки мають вирішальне значення при виборі варіантів поведінки жінки.

Викриваючи співвідношення соціального і біологічного у жіночій злочинності, В.О. Меркулова показала необґрунтованість висновків про переважну роль біологічних чинників у жіночій злочинності (Ч. Ломрозо, Е. Феррі, П.Н. Тарновська). Науково обґрунтованою є концепція, яка виводиться із взаємопоеднаності соціальних і психофізіологічних чинників злочинної поведінки взагалі і жіночої зокрема (М. Гернет, Е. Краснушкін).

Цікавим є у роботі В.О. Меркулової аналіз жіночої злочинності корисливого і насильницького спрямування.

Центральне місце у роботі В.О. Меркулової займають визначення жінки як суб'єкта кримінальної відповідальності і обґрунтування підстав такої відповідальності і покарання жінки. Більше як сторічні висловлювання М. Гернета про становище жінок у російських в'язницях дивує найбільше тим, що і на початку ХХІ століття у цьому становищі жінок, покараних за злочин, нічого не змінилося. І сьогодні чинний Кримінальний кодекс України, як ми вже бачили, ніяких психофізіологічних і суспільних особливостей жінок не враховує - жінка є рівною перед Кримінальним Законом з чоловіком. Тому особливої підтримки заслуговують всебічно обґрунтовані пропозиції В.О. Меркулової - виключити кримінальну відповідальність жінок за злочини, передбачені

статтями 118 і 124 КК, оскільки жінка не може перевищити меж необхідної оборони при відсічі нападу на неї чи на її близьких.

Таким же обґрунтованим є висновок - пропозиція В.О. Меркулової - виключити кримінальну відповідальність жінок за злочини, передбачені статтями 263, 264, ч.1 ст. 283, 303, ч. 1 ст. 309 - 311, 316, ч.1 ст. 320, ч. 1 ст. 331, ч. 1 ст. 342 - 344, ч. 1 ст. 351, 353, ч. 1 ст. 355, 391, 394, 395, ч. 1 ст. 397 КК. Цей перелік статей у В.О. Меркулової, на мою думку, мінімальний. Можна зрозуміти мужність жінки, яка готується захищати цю роботу у спеціалізованій Раді, як обережно вона вибирала ці статті Кримінального кодексу. Незалежні і впевнені законодавці можуть і повинні значно доповнити цей перелік.

Заслуговує на увагу законодавця також пропозиція В.О. Меркулової включити до Кримінального кодексу окрему норму про відповідальність жінки за вбивство, вчинене за психотравмуючих обставин. Гарна, потрібна норма, але її санкція - позбавлення волі на строк від п'яти до восьми років - нікуди не годиться. Адже норма передбачає відповідальність за вбивство, вчинене внаслідок насильства над жінкою, у відповідь на знущання, чи тяжку образу, або вчинення інших протиправних або аморальних дій потерпілого проти жінки. І за таких обставин вбивства ката - мордувальника жінки - карати жінку позбавленням волі від п'яти до восьми років - це верх несправедливості. Така жінка заслуговує не позбавлення волі до восьми років, а ордена! І суспільної, громадської подяки.

Взагалі робота В.О. Меркулової є наслідком тривалих її пошуків, роздумів і кропіткої праці. Сподіваюсь, що монографія "Жінка як суб'єкт кримінальної відповідальності" буде з інтересом вивчатися студентами юридичних навчальних закладів, буде використовуватися практиками і науковцями, та потрібною для законодавців.

Доктор юридичних наук, професор
М. Й. Коржанський

ВСТУП

Актуальність визначеної у монографії проблеми безпосередньо пов'язана із суперечностями як загального характеру, які історично існують у суспільстві та зумовлюють фактичну нерівність жінок, так і спеціального кримінально-правового характеру - у кримінальному,

кримінально-виконавчому законодавствах та правозастосуванні. Історичний підхід до поцінування жінки, її властивостей надає підстави визначитися із першою суперечністю загального характеру. *З одного боку*, найчисельніша, найрізноманітніша література про жінок визначає їхню провідну роль у суспільному житті, у всьому житті людей, пов'язує щастя родини, нормальний психічний та фізичний розвиток дітей з впливом жінки-матері. *Але з другого*, - історично в політичних, філософських, правових концепціях чоловік завжди розглядався як головна діюча особа суспільного, державного, громадського життя, а становище статей, відповідно, розглядалося з позиції пануючої чоловічої культури. Сімона де Бовуар, яка присвятила багато років дослідженню "жіночого питання", властивостей так званої "другої статі", (термінологія Сімони де Бовуар) вважала, що взагалі жінка завжди означається через чоловіка, через його ціннісну ієрархію. Вона стверджувала, що жінку характеризує те, що відрізняє її від чоловіка. Він головний суб'єкт, абсолют. Вона - другорядна, інша. Власна свідомість жінки не враховується, а її драма полягає у тому, щоб довести свою самодостатність (17, с. 8). Оскільки жінка має свої дійсно самостійні функції, самостійний сенс існування, однакові з чоловіком права на відмінність.

Сьогодення не позбавлене зазначених суперечностей. Передусім, це суперечність між проголошеною Основним законом держави юридичною рівністю статей та визнанням державою пріоритету загальнолюдських цінностей, пов'язаність законодавчої влади природним правом, яке є сукупністю прав, цінностей, властивостей, зумовлених природою людини, а отже і статевих фізіологічних, психічних властивостей. Особливості сучасного правового статусу жінки (порівняно з правовим статусом чоловіка) у кримінальному правосудді відбивають принципи, конституційні положення у цьому питанні. Зокрема, за Конституцією України не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками статі. Отже Конституцією визнається рівність прав жінки і чоловіка. Жінкам надаються однакові з чоловіком можливості у громадсько-політичній діяльності, здобутті освіти, праці та винагороді за неї. Принцип рівних прав чоловіка та жінки закріплено до того ж у кримінальному та кримінально-виконавчому законодавствах. Водночас, рівність прав передбачає створення особливих умов охорони праці і здоров'я жінок, можливість жінкам поєднувати працю з материнством, правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства. Отже, за Основним Законом держави, рівність прав ґрунтується на визнанні необхідності забезпечити спеціальні соціальні гарантії для вагітних жінок, жінок, які мають дітей. Законодавство пов'язує особливий специфічний статус жінки в країні з її репродукти-

вними, материнськими функціями. У цьому випадку гуманніше ставлення до жінок зумовлюється їхніми соціально-демографічними індивідуальними властивостями.

Специфічний правовий статус жінки у кримінальному правосудді також має за підставу визначені особливості соціально-демографічного характеру. А отже особливості застосування різних форм кримінальної відповідальності, видів покарання, умов та порядку їх відбування, звільнення від відбування покарання, визначення обставин, що пом'якшують відповідальність, - пов'язуються лише із станом вагітності та наявністю малолітньої дитини. Чи можна вважати вирішенням в Україні "жіноче питання" за такою оцінкою властивостей більшої частини населення? Наступна гуманізація кримінального, кримінально-виконавчого законодавств стосовно вагітних жінок та жінок, які мають малолітніх дітей, безперечно, виправдана і доцільна. Проте, державна політика, зокрема кримінальна, кримінально-виконавча, стосовно жінок у різних галузях життєдіяльності суспільства має ґрунтуватися на визнанні природних властивостей, статевих відмінностей психофізіологічного порядку, особливого соціального статусу, ролі у зміцненні моральних основ суспільства, родини, вихованні дітей не лише цієї специфічної категорії громадян, а усіх жінок без винятку. У протилежному випадку рівність юридична співвідноситься з нерівністю фактичною, оскільки фізіологічні та психічні властивості жінок природно зумовлюють статево-відмінності почуттєвої, емоційної, вольової сфери. Корелятивні анатомо-фізіологічні відмінності між чоловіком і жінкою добре відомі. Тому серед усіх державних, так званих "жіночих питань" - здоров'я матерів, вагітних жінок, дітей, проблем дітей сиріт, жіночого працевлаштування, - має посісти питання ефективності кримінальної відповідальності стосовно жінок, які вчинили злочин. Жінка, яка порушила кримінально-правову заборону, так само є членом суспільства, суб'єктом певних суспільних відносин, виконує специфічні соціальні функції.

Крім зазначених загальних суперечностей, спостерігаються суперечності спеціального кримінально-правового характеру. Загальновідомо, що кримінальне право – провідна галузь права серед комплексу кримінально-правових наук, оскільки визначає підстави, обсяг кримінальної відповідальності, умови та порядок її реалізації. Проте, якщо у кримінології, кримінально-виконавчому праві проблема взаємозумовленості соціально-психологічних властивостей жінки із особливостями вчинення нею злочину, специфікою сприйняття кримінального покарання розглядаються як самостійний об'єкт дослідження, то в кримінально-правовому аспекті комплексного вивчення проблеми реалізації кримінальної відповідальності щодо жінок, які вчинили злочин, не

проводилося. У сфері кримінально-правових досліджень жіноча проблема залишається невизначеною, не пріоритетною. Є дослідження суті, змісту, стадій, підстав кримінальної відповідальності, окремих її форм безвідносно статі суб'єкта злочину. Згідно з критерієм адекватності, визначена загальна проблема відтворює наявність дійсного стану невідомості, нерозробленості у зазначеній галузі кримінально-правових відносин. Зосередження уваги на кримінально-правових, крім кримінологічних, кримінально-виконавчих, аспектах цієї проблеми відповідає тенденціям розвитку суспільства, трансформації раніше існуючих поглядів на сутність жіночої природи, затвердженню нових норм, цінностей у цій сфері права. Жіноча проблема набагато ширша у кримінальному, кримінально-виконавчому законодавстві, ніж це здається на перший погляд. Ці галузі права регулюють вирішення чимало важливих питань щодо людини, яка вчинила злочин. Передусім, - визначення справедливого обсягу кримінального примусу, призначення виду та розміру покарання (відповідно до тяжкості злочину та ступеня небезпечності злочинця), застосування системи виправних заходів, спеціального попередження, адаптації засудженого до умов та порядку відбування покарання (передусім, позбавлення волі), а надалі, після звільнення, до умов вільного життя. Що може бути важливішим у кримінальному правосудді, ніж невідоротність кримінальної відповідальності за вчинений злочин, визначення справедливого обсягу кримінального примусу щодо особи, яка вчинила злочин?

І це питання не риторичне. Воно додатково зумовлює інші питання, які, знову ж таки, відтворюють наявність суперечностей кримінально-правового характеру. Чи завжди ми можемо ототожнювати тяжкість вчиненого жінкою злочину з ступенем її небезпеки для суспільства? Чи завжди призначається найсуворіша міра покарання - позбавлення волі жінкам, які становлять особливу небезпеку для суспільства, мають сталу антисоціальну спрямованість? Аспект справедливості, рівності громадян перед законом передбачає рівність підстав, меж кримінальної відповідальності і полягає в тому, що за однакові по тяжкості вчинення діяння злочинці повинні нести однакову відповідальність. Правильна співвідносність меж державного примусу, характеру і ступеня суспільної небезпечності вчинку з особистісними властивостями винного у вчиненні злочину – проблема, яка хвилює філософів, юристів протягом кількох століть. Проблема співвідносності ступеня небезпеки злочину та суворості заходів кримінального примусу, визначення та застосування яких до категорії винних потребує закон, вимагає, насамперед, з'ясувати ціну цих заходів для суспільства. Існують різні бачення проблеми підстав кримінальної відповідальності та її форм. Здебільшого

вчені визнають, що однаково закон застосовується фактично до нерівних за соціальним станом між собою людей.

На нашу думку, існує проблема співвідносності соціальної справедливості і кримінальної відповідальності стосовно жінок, які вчинили злочин. Застосування кримінально-правових, кримінально-виконавчих заходів щодо них має ґрунтуватися дещо на інших ідеях, системі пріоритетів та цінностей, принципах, ніж ті, згідно з якими особливості кримінальної відповідальності жінок пов'язуються лише із їхніми специфічними соціально – демографічними властивостями (стан вагітності, наявність малолітніх дітей). Досягнення соціальної справедливої, фактичної рівності під час розв'язання питання про заходи кримінальної відповідальності, види і розміри покарання, зокрема позбавленням волі, умови його відбування, припускає, на нашу думку, введення спеціального правового статусу для жінок. Кримінальне право має відтворювати індивідуальну статеву сутність жінки, самодостатність її суб'єктивних властивостей, які мають позначатися на кожній стадії кримінального правосуддя. Самодостатність жінок ґрунтується на сукупності ознак фізіологічного та психічного характеру. Фізіологія та психіка жінок надто природні, щоб ними нехтувати. І не йдеться про встановлення якихось привілеїв щодо жінок як суб'єкта кримінальної відповідальності. Практика правозастосування вже давно показала, що сутність проблеми полягає не у встановленні цих привілеїв як таких, а у врахуванні головних характерних ознак жінок. Вони мають розглядатися не лише як особливі, відмінні від чоловічих, а передусім як природні властивості, зумовлені фізичними можливостями жінок: стан чуттєвої, емоційної, вольової сфери, психічного сприйняття світу, вибір варіанта поведінки, спосіб та мотивація дій. Невизнання цього і є привілеєм чоловіків, які вчинили злочин, перевагою однієї статі над іншою.

Розв'язання визначених проблем відповідатиме реалізації проекту ООН в Україні "Гендер у розвитку". Ставши незалежною, Україна підтримує головні підходи ООН і світового співтовариства щодо встановлення соціальної справедливості за ознаками статі. Принцип рівної гідності чоловіків та жінок покладено за основу так званої гендерної демократії, розвиток якої в Україні лише започатковано, а тому дуже повільно впливає на громадську думку. Гендер як поняття увійшло з соціології і визначає за своєю суттю соціально-рольовий статус людини (на відміну від біологічної статі), її соціальні можливості у різних сферах життєдіяльності суспільства. Розвиток дійсно демократичного правового суспільства, до якого прагне Україна, неможливий без розвитку гендерної демократії (культури), яка за завдання має визнання того, що одна половина людства, яка в Україні становить майже 54 %

населення, поставлена в нерівне становище з другою половиною. Розв'язання цієї проблеми, у свою чергу, передбачає: здійснення гендерної експертизи ефективності законодавства, механізмів його практичної дії з урахуванням особистісних особливостей соціально - психологічного характеру, притаманних жінкам; інвентаризацію законів і підзаконних актів як тих, що безпосередньо регулюють соціально-статеві відносини, так і тих, які мають опосередкований вплив на розв'язання цих питань. У даному випадку набувають особливого значення певні філософські міркування Г. Зиммеля. Він стверджував, що часто підкреслюють "непричетність" жінок до права, невизнання ними юридичних норм і вироків. Однак, це зовсім не має означати несприйняття права взагалі, а означає лише несприйняття чоловічого права, яке ми лише і маємо, і яке тому ототожнюємо з правом як таким. Так само як історична, визначена часом і місцем, певна мораль, що склалася, і якою ми розпоряджаємось, ототожнюється нами з поняттям моралі взагалі. Багато в чому відмінне від чоловічого жіноче почуття справедливості створило б і інше право (22, с. 59).

Найбільший ступінь вивчення розроблених за проблемою матеріалів, джерел інформації властивий кримінологічному та кримінально-виконавчому аспектам. Кримінально-правові - лише розроблятимуться і потенційно мають спонукати формування відповідного напрямку дослідження. Проте проблема може бути реалізована за умови врахування даних дослідження різних галузей наук (медицини, філософії, історії, права, зокрема, кримінального, кримінально-виконавчого), аналізу та узагальнення різних точок зору, огляду переваг та недоліків різних концептуальних положень у розглядуваній галузі. Дані спеціальних досліджень західноєвропейських та вітчизняних фахівців з анатомії, фізіології, психіатрії людини (Г. Бушана, С. Бовуар, Ф. Вінкеля, Кабаніса, М. Лапінського, Ч. Ломброзо, А. Фореля та ін.) щодо психофізіологічних особливостей жінки, незалежно від спрямованості їх трактування, підтверджують наявність суттєвих відмінностей між чоловіком і жінкою в анатомо-фізіологічній будові, організації нервової системи, почуттєвої і вольової сфери, значенні інтуїції і сфери підсвідомого у сприйнятті жінкою оточуючого світу, у впливі на вибір поведінки, способі і мотивації дій. Проблема достоїнств і переваг однієї статі над іншою не одне століття визначали напрями філософських досліджень (Аристотель, О. Вейнінгер, Г. Зиммель, С. Бовуар, Г. Бранд).

Проблема співвідносності соціального та біологічного в жіночій злочинності в кримінологічних концепціях мала доволі різне тлумачення: від явного перебільшення психофізичних властивостей жінки (Ч. Ломброзо, Е. Феррі, П.Н. Тарновська) до визнання значного впливу

на соціально-правову поведінку жінок як соціального, так і біологічного чинника (Ю.М. Антонян, І.С. Басенко, А.Б. Блага, М.М. Гернет, М.М. Голоднюк, Е.А. Заплата, А.Ф. Зелінський, І.В. Корзун, В.О. Серебрякова, О.В. Середа, Т.М. Явчуновська). Взагалі визначення міри впливу соціально-демографічних та психофізичних властивостей жінки на її поведінку, злочинну, зокрема, більш властиво кримінологічним дослідженням жіночої злочинності, ніж чоловічої. Така ж особливість спостерігається у дослідженнях кримінально-виконавчого напрямку (І.О. Кирилова, В.Є. Кваши, О.Б. Лисягін, Л.А. Мелікашвілі, А.С. Міхлін, А.Т. Потьомкіна, В.І. Рудник, О.В. Середа, Ю.В. Солопанов, В.М. Трубніков, Г.Ф. Хохряков, Т.А. Шмаєва, Т.А. Шулежко).

В монографії сформульовані концептуальні основи визначення жінки як суб'єкта кримінальної відповідальності на підставі статевих корелятивних анатомо-фізіологічних, психічних відмінностей та їх впливі на суспільно-правову поведінку жінки. Отже визначаються підстави особливостей та специфіки реалізації кримінальної відповідальності щодо жінок, які вчинили злочин; здійснена інтерпретація нового кримінального законодавства з огляду відтворення природних статевих відмінностей у кримінальному законодавстві, з'ясування міри відповідності цим відмінностям окремих кримінально-правових норм; досліджені джерела кримінального права різних періодів історії України (з Київської Русі до кінця ХІХ - початку ХХ століття), які надають уявлення про джерела та підстави особливостей кримінальної відповідальності жінок у різні часи.

Формування загальної наукової проблеми для автора - результат тривалих роздумів і пошуків під час багаторічної практичної діяльності у сфері виконання покарання, наступної наукової діяльності, дослідження окремих проблем особливостей виконання покарання у виді позбавлення волі щодо засуджених жінок і, як наслідок, розуміння того, що окремі кримінально-виконавчі проблеми - це лише складові більш загальної кримінальної проблеми - визначення жінки як суб'єкта кримінальної відповідальності, обґрунтування підстав такої відповідальності та покарання.

Розділ 1.

Вплив психофізіологічних властивостей жінки на її суспільно-правову поведінку

1.1. Психофізичні особливості жінки

Історії відомі різні підходи у визначенні конкретного напрямку, цілей дослідження у сфері взаємостосунків статей, визначення відмінностей між ними, а відповідно, значень цих відмінностей, їх впливу на роль жінки у суспільстві, її потенційних здібностей. Юридичне тлумачення статевих відмінностей було відбиттям філософського, релігійного світогляду, що панував раніше, соціально-політичної організації суспільства. Тому і кримінальна відповідальність, її обсяг і форми реалізації були взаємопов'язані із способами цього тлумачення. Джерела особливостей кримінальної відповідальності жінок, які вчинили злочин, заслуговують особливої уваги, і ми до цього ще повернемося. У цьому випадку слід зазначити, що з часів Давньоруської держави до початку теперішнього віку містичні, варварські звичаї, релігійно-теологічний, філософський світогляд, соціально-політичне бачення проблеми зумовили існування єдиного наслідку оцінки статевих відмінностей - закріплення юридично права сильнішого - чоловіка. Кримінальне право не було винятком у цьому. На межі останніх століть ці питання, як частина проблеми про співвідношення біологічної і соціальної природи людини, особливо активно вивчались на Заході. Фізіологічні і психічні відмінності між чоловіком і жінкою стали предметом дослідження у медицині, філософії, історії, праві.

Автор не має на меті досліджувати філософську проблему достоїнств і переваг однієї статі порівняно з іншою, не бачить необхідності аналізу всіх висловлень з цього приводу мислителів минулих років. У цьому випадку уявляється доцільним обмежитися зауваженням сучасного російського філософа Г.О. Бранд. Досліджуючи тему жіночої природи в історії європейської філософії, з метою визначення тих головних спрямувань, за якими природа жінки "витіснялась" за межі людської природи, автор дійшов такого висновку. Процес "забування", свідомого чи несвідомого витискування відбувався через виявлення особливостей жіночої фізіології, особливостей світосприйняття, культурного статусу. Внаслідок цього для одних авторів жінка стала невдахою уже фізіологічно, а її ментальна неповноцінність і культурна безперспективність – закономірний наслідок фізіологічної вади. Для інших – головна особливість жінки полягає у способі її світосприйняття, що і є причиною її "особливого", "вузького", "обмеженого" місця у просторі людської культури. Третю групу становлять автори, які відстоюють рівноцінність і рівнозначність жіночої природи щодо її фізіологічних особливостей, так і способів жіночого мислення і відчуття. [22, с. 26]

Типовим, концентрованим вираженням першого напрямку європейської філософії, що ґрунтувався на фізіологічних вадах і культурній безперспективності жіночої природи, є погляди Арістотеля,

О.Вейнінгера, які вбачали у жінці напівлюдину, проміжну ланку між людиною і твариною. Головне призначення її вбачали в обслуговуванні і влаштуванні життя чоловіка. Для них чоловік - це форма, душа, а жінка - матеріал, що може ставати будь-якою формою, позбавлена можливості самостійно розвиватися. [10; 27, с. 324] О.Вейнінгер доводить свої міркування про неповноцінність жіночої природи до абсурду. Пов'язуючи все духовне, людяне, моральне, розумне з чоловічою ознакою, автор, поцінуючи специфічні психофізіологічні властивості жінки, запитує: чи вона людина, чи тварина, чи рослина? [27, с. 186] Ми не будемо у подробицях зупинятися на всіх принципових положеннях цієї досить великої праці, що спричинила багато шуму, послугувала поштовхом для досить гарячих суперечок з даної проблеми. Однак зазначимо, в певних російських колах початку століття книга О.Вейнінгера "Пол и характер" справедливо розглядалась як протест проти економічної і політичної рівності статей, як відбиття певних суб'єктивно-психологічних переживань автора, темних сил його власної природи, помста жінкам за свої муки. Самогубство автора трохи згодом після друку цієї праці також розцінювалось на користь такого твердження. [196, с. 19-21]

Психофізіологічні статеві відмінності, особливі жіночі властивості прибічниками протилежних позицій розглядалися як докази не лише рівнозначності жінок та чоловіків, але й їхньої переваги. У цьому унікальною працею (за предметом розгляду і ідейному спрямуванні) є спеціальне дослідження Г. Зиммеля - видатного мислителя межі останніх століть "Относительное и абсолютное во взаимоотношении полов", де автор намагається представити жінку мабуть чи не найвищим видом людини. Оскільки ця праця не перекладалась російською (українською) мовами, слід звернутись до її змісту у викладені і коментарях російського філософа Г.О.Бранд. [22, с. 50-59]

Зокрема вона стверджує, що стрижневою ідеєю праці Г.Зиммеля вважалася думка про те, що чоловіча стать у культурній традиції, що склалася, не лише переважає жіночу, а являє собою по суті те загальнолюдське начало, яке визначає всі норми вияву як жіночого, так і чоловічого. А коли поцінуються всі соціальні досягнення, всі властивості людського характеру, всі якості мужності і жіночності за визначеними нормами – це норми не нейтральні щодо статі, а мають чоловіче начало. Г.О. Бранд акцентує увагу на думці Г. Зиммеля про те, що наша цивілізація має одновимірно маскуліний характер, що в ній відбулася тотальна підміна, об'єктивно – чоловіче виявилось незаперечною тотожністю. Аналізуючи зміст праці у частині визначення відмінності у переживаннях чоловіків і жінок, сприйняття ними оточуючої

дійсності, наслідків возведення всього чоловічого в абсолют, невизнання самостійності жіночого життєвого принципу Г.Брант справедливо знаходить особливо значимими такі твердження автора. Піднесення чоловічого до рангу абсолютного, об'єктивного і всепояснюючого начала призводить до фатальних наслідків для оцінки жіночого. З одного боку, це призводить до містифікованої переоцінки жінки, оскільки завжди було відчуття, що вона існує на зовсім іншій нормативній основі, за іншими критеріями, а невідоме і не зрозуміле часто приводить до переоцінки, страху. Але, з іншого боку, і все приниження відбувалось через те, що існування жінки оцінюється за критеріями, змодельованими для протилежної статі. Доводячи необхідність переосмислення існуючого стану речей, будучи прихильником раціоналістичного способу мислення, Г. Зиммель є прибічником того, що головним виявляється не дух, не соціальне досягнення людини, а життя як безпосереднє внутрішнє переживання людиною себе у світі. Орієнтуючись на властивості "типової жінки", її здібність занурюватись у вир життя, не надаючи особливого значення ідеям, нормам, відірваним від життя, а тому не значними для неї, автор дійшов висновку про те, що жінка певною мірою досконаліший тип людини, оскільки її взаємодія з світом не має потреби в опосередкованій культурі. Для неї життя існує у тому єдиному змісті, коли і процес, і результат невіддільні один від одного.

Підґрунтям наших висновків можуть стати безпосередньо дані про фізіологічні і психічні властивості жінок. Як вже йшлося, на межі останніх століть питання статевих відмінностей зацікавили спеціалістів з медицини, стали предметом спеціальних досліджень у цій науковій галузі. Переважно медичне тлумачення статевих відмінностей ґрунтувалось на врахуванні комплексних досліджень фізіології, психології, анатомії чоловіків і жінок, патології статевої сфери. Ми не станемо поглиблюватися у специфічні медичні міркування щодо органічних процесів, які зумовлюють генезис особливостей психічних процесів, почуттєвої, вольової сфери, характеру людини, а лише зважатимемо на результати цих досліджень, які стосуються безпосередньо особливостей психофізіологічної організації жінок, і лише у тій їх частині, які дозволяють визначитися із особливостями жінки як суб'єкта кримінальної відповідальності. Почуттєва, емоційна, вольова сфера, які відтворюють особливості психічної організації жінок, які є результатом взаємозумовленості анатомо-фізіологічних та психічних процесів в організмі людини, настільки багатогранні, що доволі важко визначити міру важливості кожної із них. Ми маємо розглянути ті із багатьох аспектів, які, з нашого погляду, пояснюють певні особливості жіночої протиправної поведінки, визначають міру впливу психофізичних влас-

тивостей на суспільну небезпеку діяння, та особи жінки, яка його вчиняє, пояснюють специфіку сприйняття нею заходів кримінально-правового примусу, поводження жінки в умовах ізоляції тощо. Віддаючи належне професіоналізмові авторів, які досліджують ці проблеми, варто зазначити, що подібно філософським поглядам, їхні праці відбивають суб'єктивний погляд на роль жінки в суспільстві, з цих позицій оцінюються її властивості. За автором право звернутись до тих досліджень, які за нашим переконанням, є досить показовими та підтверджують актуальність даної проблеми. Найбільш переконливими, як з нашого погляду, є праці таких західноєвропейських та вітчизняних фахівців з анатомії, фізіології, психіатрії людини, як Г. Бушана, С. Бовуар, Ф.Вінкеля, Кабаніса, М. Лапінського, А.Фореля. [17; 23; 30; 79; 106; 197] Тож надамо безпосередньо слово спеціалістам з питання анатомо-фізіологічних та психофізичних особливостей жінки.

Корелятивні анатомо-фізіологічні відмінності між чоловіком і жінкою добре відомі. Чоловік вищий на зріст, ширший у плечах, кремезніший будовою, скелет міцніший. Ми не станемо у подробицях розглядати будову організму, особливості функціонування нервової системи сильнішої половини людства, оскільки природні властивості жінки є цьому підтвердженням.

Тіло жінки менше, стрункіше, ніжніше; у середньому зріст жінки на 12-14 сантиметрів менший за зріст чоловіка, тому меншими є вага, довжина кінцівок та тулуба. Скелет легший, менший (абсолютно і стосовно до чоловічого), кістки менші, тонші, слабші. Череп абсолютно менший, ніж у чоловіків (100:89,1), меншими є кістки обличчя. У більшості досліджень підкреслюються значні відмінності щодо ваги жіночого та чоловічого мозку (1,272 г та 1,424 г, відповідно). Але водночас автори привертають нашу увагу на той факт, що якщо брати до уваги вагу усієї рухової системи тіла у жінки та чоловіка, то у пропорційному значенні усе навпаки. Жінка має на 1%-4% мозкової маси більше, ніж чоловік (відносна вага мозку у жінок становить 1/35, у чоловіків 1/36), вага черепа порівняно до всього скелета у жінок становить 1:6, у чоловіків лише 1:8. Таз ширший. Через особливе розташування стегон жінки в середньому не такі спритні, поступаються чоловікам у бігові. М'язи менші, тонші, м'якші, що значно зменшує фізичні, силові можливості жінки, які становлять за окремими даним, лише дві третини від чоловічих. Подібно тому, що статевою особливістю є менші розміри м'язів, такою ж особливістю вважають спеціалісти схильність жіночого організму до накопичення жиру в підшкірній клітковині, що збільшує її зріст, вагу, змінює форми тіла, але не збільшує фізичні можливості жінки

(винятком є особливі види тренування та накопичення загальної ваги, ваги м'язів у жінок, які займаються певними видами спорту).

Різкі статеві відмінності спостерігаються щодо функціонування дихальної системи. Грудна клітина нижча, вузла, коротша. Легені менші за об'ємом; життєва місткість легенів у жінок і чоловіків співвідносяться 7:10. Тому відповідно жінка не має сильну дихальну систему. Обсяг, кількість дихання у неї становить на 30% менше, ніж у чоловіка. До того ж у жінок дихання відбувається переважно через діяльність верхньої половини грудної клітини, тоді як у чоловіків дихання діафрагмальне, черевне.

Серцево-судинна система менш стійка; серце легше, стінки його тонші; пульс частіший; кров у жінок питомо легше, містить менше червоних кров'яних тілець; низька фіксація гемоглобіну впливає на фізичні можливості, психічний стан жінки, сприяє частішому (ніж чоловіки) захворюванню анемії.

Фізіологічну будову жіночого організму значною мірою визначають материнські функції. Тендітність кістково-м'язової системи, слабкість жінки, які розглядаються фахівцями як закон природи, як особлива необхідність для зачаття, вагітності, пологів, годуванням груддю новонародженого, турбот про його виховання у перші роки життя, - з одного боку, велика витривалість до перенесення болю, часте нездужання, з другого - данина природному призначенню жінки, виконанню нею репродуктивної функції. Протікання місячних менструальних циклів, вагітність, народження й вигодування дитини, настання клімаксу - біологічні процеси, які не лише спричиняють зміни в організмі жінки, а й супроводжуються, досить часто, погіршенням здоров'я, впливають на її емоційно-вольовий, психічний стан. Підвищена збудженість, чутливість, роздратованість, послаблення вольових якостей в ці періоди життя людини - результат взаємодії її фізіологічного і психічного станів. Водночас, у жіночому організмі більше, ніж у чоловічому притаманних клітин і тканин, що здатні відроджуватися, тобто таких, які сприяють швидкому поновленню зношених клітин тіла.

Таким чином дітородні функції жінок спричиняють вплив на розвиток особливої жіночої особистості. На думку фахівців, багато в чому умови, що сприяють, стимулюють, заторможують розвиток здібностей у жінки власне є чинниками, які розвиваються у власному тілі і головному у апараті розмноження роду. Професор М. Лапінський, ґрунтуючись на твердженнях, що особа розвивається і створюється з тих сприйнятих, які течуть у корі головного мозку із зовнішнього світу і від власного тіла, так описує процес цього впливу. [106, с. 79-81, 93] Роздратування, що виходить із жіночої статевої сфери і досягає кори голо-

вного мозку за відомої інтенсивності має заторможувати всі інші акти і створювати потік іннервації, корисної для статевого апарата, які зачіпають інтереси жіночого статевого життя, жінки взагалі. Отже, на думку М.Лапінського, створюються жіночі таланти, жіночі здібності, жіночий світогляд. Автор вважає, що сприйняття, відчуття навколишнього світу жінками здійснюється диференційно. У визначені періоди її життя (вагітність, пологи, догляд за маленькою дитиною) решта інтересів, що не стосується біологічно і соціально значимих для жінки процесів, заторможуються у її свідомості. Жінки дивляться на світ і поцінують його з погляду цієї суто жіночої події. Автор стверджує, що період материнства і функції розмноження роду співпадають з найбільшою вразливістю жінки - епохою наявних чи прихованих страждань органів малого таза, від яких відходить хвиля іннервації, вносить у свідомість жінки понурий тон, а її почуття зафарбовує особливим колоритом фатальної безнадії. Ця епоха дуже часто супроводжується у жінки відчуттям безпричинного страху, нав'язливими думками.

Досить точна оцінка впливу дітородних біологічних особливостей жінки на її долю визначена Симоною де Бовуар. "Жінка як і чоловік є тіло. Та її тіло - це щось інше, ніж вона сама", - стверджує автор. [17, с. 50-51] На її переконання доля людини звичайно пов'язана з біологічними особливостями її організму, статеве життя жінки, дітородні функції часто суперечать її особистому існуванню, самовдосконаленню. Проте, біологічні прикмети лише вказують на різницю між статями, на те, що жінка "найбільш залежить від своєї природи, і вона ж енергійніше за інших чинить опір цій залежності". [17, с. 53]

Суттєвою психофізіологічною особливістю жінок є витонченість організації нервової системи, яка виявляється в емоційній лабільності, вразливості, чутливості. Ф.Вінкель - професор гінекології на початку ХХ століття опублікував в Мюнхені наукову працю, присвячену вивченню жінки, де розглядає ці аспекти переважно у взаємозв'язку з характеристиками серцево-судинної системи. [30, с. 87-88] Серце, вся маса кровоносних судин і залоз, за твердженням Ф.Вінкеля, уявляється як область для резонансу, що дає відзвук навіть на саму мізерну зміну у вашій свідомості. Зважаючи на свої власні дослідження, використовуючи дані інших фахівців в цій області, Ф.Вінкель конкретизує наступну специфіку сприйняття жінкою дійсності. Перед нами-факт, що у жінки нервова система, яка іннервує кровоносні судини, легше реагує на роздратування, ніж у чоловіка, оскільки її пульс і серце вже відповідають посиленій діяльності на таке роздратування, яке в серці чоловіка не викликає жодної реакції. Професор, посилаючись на різні джерела, доводить, що стан істерії, більшої збудливості жінок, здатність жінок

часто червоніти, ображатись, їхня схильність до плачу чи сміху - спричиняються зниженим спротивом судинної нервової системи, зумовлюється розладом кровоносних судин, що виходять із статевої сфери. Роздратованість жінки, певною мірою, - за твердженням автора, є початком втоми і залежить певною мірою від якісних характеристик крові; сильно виражена анемія значно збільшує роздратованість.

Однак при всіх суттєвих анатомо-фізіологічних статевих відмінностях, набагато важливіше, за твердженням швейцарського доктора медичних наук, професора психіатрії - А. Фореля, корелятивні психічні ознаки, оскільки психологія чоловіка інша, ніж психологія жінки. Професор вважає, що у психологічному відношенні індивідуальні відмінності до того великі, що це надзвичайно перешкоджає проведення середнього рівня. [197, с. 63-64] Їх розмаїтість, також як і анатомо-фізіологічні властивості, почасти пояснює існування супротивних поцінувань. Особливої уваги заслуговує чуттєва, вольова, емоційна, підсвідома сфера жінки, які значною мірою визначають її поведінку, сприйняття оточуючого світу, а в кримінально-правовому, кримінально-виконавчому аспекті - пояснюють існування спеціального суб'єкту кримінальної відповідальності, який має надто специфічні властивості, щоб нехтувати ними у праві.

Поцінувати об'єктивно вольові здібності жінки дуже важко. Можливості історичного дослідження цієї проблеми в будь-якій галузі людської діяльності обмежені поодинокими фактами вияву цих властивостей у державному масштабі. Проте, більш конкретний розгляд даної проблеми уможливорює фахівцям (А. Форель, М. Лапінський) зазначити, що, як правило, жінкам притаманні витримка і наполегливість - властивості, які становлять її справжню силу. Водночас саме цих рис і не вистачає чоловікам, а тому, у багатьох випадках, керівна воля у сім'ї лише зовні належить обдарованим сильними м'язами господарям - чоловікам. Більш конкретний в поцінуванні вольових жіночих властивостей М. Лапінський, який вважає, що жіноча воля перевершує чоловічу у практичному житті і діяльності і уступає там, де необхідна велика сконцентрована увага, для розв'язання віддалених цілей, які несуть теоретичне чи принципове забарвлення. При цьому, виявляються ті самі головні властивості жіночої волі: сильно розвинута вразливість, швидка зміна уявлень, емоційність. На його думку, підґрунтям пояснень цих жіночих особливостей - велика швидкість психічного ритму, тобто властивості за короткий термін зосередити увагу, створити у свідомості різні сприйняття, визначити мотиви і прийняти рішення. Перевага у психічній сфері жінки вразливості, триваліших міркувань, висновків, що відрізняються самотністю, індивідуальністю і цільністю, особливою емоційні-

стю, почуттєвим сприйняттям навколишнього – відбиття особливого жіночого психічного ритму. В тому, що воля жінки ніжніша душою, проникливіша для почуття, часто є іграшкою для випадкових імпульсів – автор вбачає її слабкість. [106, с. 82, 86]

І ще одне твердження, що являє особливий інтерес з погляду поцінування потенційних наслідків постійної зміни вражень жінки за швидкого психічного ритму. В тому, що швидка зміна вражень у жінки не дозволяє зміцнитися неприємному почуттю, вбачається як факт, який пояснює існування різної ціни життя для жінки і чоловіка і те, що жінка поціновує життя вище, у неї частіше приємний загальний настрій. [106, с. 96] Отже вольова сфера доволі тісно взаємопов'язана з почуттєвим сприйняттям жінкою навколишнього світу.

Суперечність жіночої почуттєвої сфери полягає у їхньому багатогранному характері. Ніжність, делікатність, тривалість почуттів, з одного боку, їхня дріб'язковість, буденність, що межує водночас з примхами і рутиною, - з іншого. І все ж, невибагливість, пристосування до існуючого порядку речей, що межує з ототожненням себе з існуючою дійсністю, визначає особливу здатність почуттєвого сприйняття жінкою навколишнього світу. Легкість пристосування жінки до будь-чого справедливо розглядається як позитивна властивість, зумовлена специфікою жіночої енергетики, що полягає у неймовірній пластичності, дивній сприйнятливості, здатності до адекватності тієї організованої структури, ситуації, яка їй надана. До того ж, особливості почуттєвого сприйняття жінкою навколишнього світу відбивають специфічну розумову здібність жінки. Вважається, що жіночий розум здатний зрозуміти і подолати все при одній умові: предмет, визначений для дослідження і вивчення, має зацікавити жінку. [197, с. 68, 142; 28, с. 9] У дослідженнях проблеми розвитку, значення почуттів у житті жінки головний акцент ставиться на їхній чільній і керівній силі у духовній сфері жінки. Всі види почуттів, як позитивні (любов, гордість), так і негативні (гнів, сум, страх) у жінок яскравіші, оскільки їх виникнення залежить від особливої вразливості. Жвава чутливість, що дозволяє враженням швидко чергуватись, на думку Кабаніса, - виняткова властивість жінок. [79, с. 295]

У жіночому світі почуттів особливе місце посідає підсвідома, інтуїтивна сфера, що сильно впливає не лише на сприйняття навколишнього світу, але й міркування про нього. Актуальні висновки фахівців [197, с. 67; 106, с. 84] про специфічність вияву жіночих інтелектуальних властивостей в особливій здатності жінки до сприйняття, засвоєння, суто жіночої спроможності інтуїтивно, за допомогою особистих спостережень знаходити певну або загальну істину і, не зважаючи ні на

які абстрактні судження, швидко і правильно застосовувати її. Особливість жіночого мислення, пов'язують з тим, що на цей процес значною мірою впливає підсвідома сфера жінки. А її міркування та висновки, які виникають на підсвідомому рівні (поза свідомістю), визначають справжні мотиви поведінки жінки, - дуже часто співзвучні її враженню, настрою, почуттям. Цим пояснюється той факт, що жінка водночас сама не усвідомлює істинних мотивів своєї поведінки, а якщо і наводить якийсь, то перший випадковий, причому не найкращий. Жива інтуїція жінки розглядається як результат постійних непорозумінь жінки з людством, спосіб її пристосування до складного, багатогранного життя, що доволі часто не жалує жінку.

Особливості жіночої психіки, які швидше підтверджують її слабкість, ніж силу, виявляються у здатності жінок легко (порівняно з чоловіками) впадати в стан гіпнозу, у більшій їх схильності до галюцинацій, у швидшому впливові анестезуючих засобів, психоактивних речовин.

Отже, дані спеціальних досліджень про психофізіологічні особливості жінки, незалежно від спрямованості їх трактування, підтверджують наявність суттєвих відмінностей між чоловіком і жінкою в анатомо-фізіологічній будові, організації нервової системи, почуттєвої і волевої сфери, значенні інтуїції і сфери підсвідомого у сприйнятті жінкою оточуючого світу, у впливі на вибір поведінки, способі і мотивації дій. Навіть такий доволі загальний розгляд цих відмінностей надає підстави дійти певних висновків.

Дані про анатомо-фізіологічні особливості жінки доводять її обмежені фізичні можливості. Маючи (у середньому значенні) менші у порівнянні з чоловіком зріст, вагу, розмір мускулатури, об'єм і місткість легенів, відносно слабку серцево-судинну систему, жінка первісно біологічно слабша істота. Для неї є нетиповою активна, натискувальна поведінка, що межує з конфліктами. Фізична слабкість жінки зумовлює її певні звички, прагнення, інтереси. Жінка надає перевагу способам і заходам дій, що не вимагають сили м'язів та особливої спритності. З цієї ж причини жінці властиво уникати небезпечних занять. Особливості жіночої поведінки, зумовлені її слабкістю, полягають у тому, що жінка почуваючи себе не в силах діяти на предмети безпосередньо, шукає іншого, більш кружного шляху. Чим менше вона в змозі покласти на свої сили, тим більше відчуває необхідність привернути до себе увагу інших та спиратися на тих із оточуючих її, хто, на її думку, може краще захистити її.

Суто з кримінально-правового погляду обмеженість фізичних можливостей жінки за інших однакових умов (знову ж у середньому значенні) визначає потенційно більшу міру небезпеки діяння, вчиненого чолові-

ком. Ці ж особливості пояснюють більшу уразливість жінки у конфліктних ситуаціях, під час нападу з боку чоловіка (і навіть підлітка), зменшує міру небезпеки таких (в цілому суспільно небезпечних діянь) як опір, протидія будь-яким правомірним діям, під час втечі з-під варти, із закладів, які виконують покарання та в інших аналогічних випадках.

Слабкість анатомо-фізіологічної будови жінки, її нервової системи - відбиття головного природного призначення жінки. Зміни в організмі, пов'язані з дітородними функціями жінки супроводжуються доволі частим погіршенням здоров'я, визначеними відхиленнями в емоційно-вольовій сфері жінки. Таким природним біологічним процесам дана відповідна кримінально-правова оцінка. Менший обсяг, особливі форми кримінальної відповідальності, інша система покарань пов'язані з чинниками вагітності жінки, наявністю у неї малолітньої дитини. Дітородні функції зумовлюють більшу уразливість жінки у фізичному, психічному і соціальному відношенні. Насамперед вони справляють значний вплив на сприйняття жінкою оточуючого світу, формування інтересів, звичок. Саме в даному випадку йдеться про взаємозв'язок біологічних статевих відмінностей з соціально-психологічними. Типові соціальні настанови, специфічні форми діяльності жінки - похідні від тієї ролі, яка їй надається у сім'ї і суспільстві. Жінки за своєю природою суб'єктивніші і чутливіші до оточуючих, забезпечують емоційне тепло у сім'ї, таке необхідне її членам, насамперед дітям. Те, що діти почувають себе психологічно ближче до матері - данина її емоційним особливостям. Ця соціальна роль жінки відбивається у її власній свідомості, поведінці, сприймається як норма. Масові уявлення про жінку, її соціальний статус також асоціюється з даною нормативною системою. Тому будь-яке відхилення від неї, що відбиває визначені патології психічної сфери (викликані алкоголізмом, наркоманією), невиконання материнських функцій, протиправна поведінка (тим паче вчинення злочину), дістає у свідомості суспільства доволі суворо оцінку і супроводжується більшим несприйняттям, ніж аналогічна поведінка чоловіків. Варто зазначити, що і жінки також значною мірою дорожать думкою оточуючих.

Не менш важливі для права психофізичні властивості жінки. У даному випадку мускульна слабкість жінки доповнюється тонкою організацією нервової системи, що визначає особливу чутливість і рухливість вражень. Емоційна лабільність, підвищена чутливість, почуттєвість у свою чергу відбиває особливості функціонування серцево-судинної, дихальної системи, статевої сфери. Відповідно зазначені особливості почуттєвої, емоційної, вольової сфери жінки багато в чому визначаються природою. Віддаючи належне соціальному чиннику у форму-

ванні характеру жінки, слід не забувати про природність психофізіологічних статевих відмінностей. Рівність у соціальній сфері між чоловіком і жінкою не означає їхньої однаковості. Останнє доволі часто ігнорується, і в результаті не сприяє ефективності розв'язання "жіночого питання", в тому числі і в праві.

Досить часто предмети найзвичайніші, незначні, але близькі і такі, що безпосередньо стосуються жінки, мають відношення до її індивідуальних самопочуттів, можуть мати для неї набагато більше значення, ніж більш абстрактні цінності. Це підтверджується також сучасними дослідженнями. У 90-ті роки колектив Сумського державного університету провів низку досліджень щодо особливостей взаємодії жінки із оточуючим середовищем, структури та якісних показників емоційно-ціннісного відображення жінкою дійсності, її соціального ідеалу. За результатами вивчення цих питань визначені певні особливості: більшість досліджених жінок живуть сьогоднішнім; особистість жінки пронизує навикишню дійсність, становлячи з нею нерозривне ціле. [78, с. 275] Зовнішні чинники справляють неабиякий вплив на чуттєву сферу жінок безпосередньо через емоційне ставлення до них. Тенденції до беземоційного сприйняття дійсності виявляється лише у 15,7% досліджених; інші - дуже часто переживають негативні емоції, відчуваючи розгубленість, страх, тривогу. [203, с. 276] Взагалі виявляється, що жінки песимістичніше сприймають дійсність, бо для них актуальним є не лише сутність, зміст подій, але й те, який вплив вони справляють на її зовнішній та внутрішній стан. Щодо останнього, зазначимо, - особлива реакція жінок на події сьогодення визначає також їхні соціальні цінності. Те що жінки віддають перевагу стану безпеки, порядку в суспільстві, справедливо розглядається авторами розглянутого дослідження як доказ "потреби жінок у більшій захищеності, зокрема правовій". [85, с. 313] Взагалі, відповідно до своїх особистісних властивостей жінки сприяють укріпленню лише стабілізуючих елементів суспільного життя. Те, що жінки надають належне стабільності, порядку, традиціям суспільства, сім'ї, розглядається як консервативно-охоронні основи свідомості більшості жінок. [176, с. 331] Консерватизм жіночої свідомості також пов'язується із особливими властивостями жінок підтримувати застарілі догмати, звичаї, їхньою схильністю до містицизму, забобонам, релігії.

Уявляється, ми не поціновуємо належним чином такі вольові властивості жінок, як здатність до самопожертви, почуття обов'язку, відповідальності перед сім'єю, дітьми, витримка, наполегливість у досягненні мети. Не сприяє усталенню цих якостей і виховання дівчат. Однак, завдяки їм відсоток жінок, які вчинили злочини, навіть у досить

несприятливі для держави періоди суспільного розвитку, залишається майже незмінним. Безперечно, вольові властивості жінки значною мірою спрямовані на репродуктивні цілі, пов'язані з турботою про фізичний і психічний розвиток дитини, її виховання, відбивають її становище у сімейно-побутовій сфері. Як вже йшлося, у більшості випадків жінки сприймають оточуючу її дійсність через призму стосунків з близькими їй людьми. Жінок значно більше за чоловіків хвилює ставлення оточуючих. На них сильніше впливає суспільна думка, що поціновує моральне обличчя жінок за суворішими мірками. Почуття любові, прихильності доволі часто посідає пануюче місце в чуттєвій сфері жінки, визначає головну мету життя. І це природно і нормально, коли жінка володіє позитивною енергією, що витрачається не лише на рідних і близьких, але і на інші загальнолюдські цінності, коли їй не сторонні почуття обов'язку, відповідальності у виконанні соціальних функцій.

Однак існують і негативні аспекти особливої прихильності жінки до об'єкта свого кохання і уподобання. У випадку втрати кохання, руйнування сім'ї слабовільні жінки, які раніше витрачали всю свою життєву енергію на близьких, не знаходячи нічого такого, щоб могло їм замінити утворену в душі пустоту, морально опускаються все нижче, знаходять себе у пристрасті до алкоголю, наркотиків, втрачають свої виховні материнські властивості. У цих жінок слабкість вольової сфери накладається на слабкість фізичну й призводить до досить вагомих негативних наслідків. Процес їхньої моральної деградації, що є певним чином відбиттям слабості психіки жінки, досить часто супроводжуються зміною соціального оточення, виникненням орієнтації на інші (часто аморальні цінності), виникненням кохання, прихильності, наслідування новому ідеалу - чоловікові, можливо з кримінальним минулим (або з сучасним). Дуже цікавою є позиція А.Фореля, який вбачає розвиток істинної сили волі жінок в їхньому "природному відборі", що полягає у такому: слабовільні жінки, попадаючи у несприятливі обставини (на думку автора, крім усього іншого, сюди належить і втягнення у проституцію) - гинуть. [197, с. 68-69] Такий підхід до проблеми не втрачає підстав, якщо розуміти в факті втрати жінкою головних своїх морально-етичних властивостей, справжніх материнських функцій її "погибель" для сім'ї, суспільства.

Іще один аспект, щодо вольової сфери жінок: проблема співвідношення свободи волі і особливостей чуттєвого сприйняття жінкою дійсності. За загальним визнанням вчених, нерідко зовнішні обставини впливають на людину так сильно, що істотно обмежують вільне волевиявлення. Через зовнішній вплив переломлюється особа, її спрямованість, схильність до тих чи інших реакцій. Безперечно, "від особи за-

лежить вибір предмету, спроможного задовольнити актуальну потребу, а також спосіб діяльності" [72, с. 21]. Велика прихильність жінки (через особливий чуттєвий стан) до пристосування до існуючого порядку речей породжує закономірне питання про міру відносної свободи волі жінки у виборі варіантів поведінки. Ця проблема заслуговує окремого спеціального дослідження. Окремі аспекти розглядаються нами у взаємозв'язку з мотивацією, способами вчинення жінками певних злочинів, їхнім ставленням до вчиненого злочину, призначеному покаранню. Зазначимо, що досить часто дійсні спонукання протиправної діяльності жінок залишались на підсвідомому рівні, відбивали їхні психологічні можливості і здібності пристосуватися до реальних соціально-економічних, особистих обставин. Водночас протиправна поведінка розглядалась ними як єдине можливе, виправдане в даній ситуації (крадіжка, розкрадання, вчинені жінками, які не мають засобів до утримання і виховання дітей; вчинення убивства чоловіка жінкою, яка систематично зазнавала з його боку принижень, зневажань, скривджень, фізичного і статевого насилля, тощо). У таких випадках суворе покарання сприймається ними як несправедливе.

За відсутності особливого ставлення законодавця до жінки як суб'єкта кримінальної відповідальності чинна система кримінально-правового впливу у низці випадків досить суворі і об'єктивно не обґрунтована.

Зазначені, на підставі аналізу розглянутих спеціальних досліджень, жіночі соціально-психологічні та психофізіологічні властивості надалі розглядаються нами з суто кримінологічного, кримінально-правового та кримінально-виконавчого аспекту. Проте, дані дослідження є додатковою аргументацією суттєвих статевих відмінностей, яким має бути надана належна правова оцінка.

1.2. Кримінологічні концепції щодо співвідношення соціального та біологічного в жіночій злочинності

Співвідношення соціальних і біологічних умов у вчиненні злочинів (особливо насильницьких) завжди було предметом дискусій учених-кримінологів. Історично більшість фахівців, які досліджували проблеми жіночої злочинності, підтримували думку про значну роль певних біологічних чинників серед інших чинників, що спричиняють цю злочинність. Значний вплив на формування положень щодо чинників, які зумовлюють жіночу злочинність, систему покарання, суті та змісту її стосовно жінок, які вчинили злочини, виявляли концепції вчених-кримінологів кінця XIX ст. початку XX ст.. Вони намагалися визначити не лише причини вчинення жінками правопорушень, але й пояснити значно менші розміри її порівняно з чоловічою злочинністю.

Наявна біологізація причин злочинності взагалі і жіночої, зокрема, характеризує теорії представників антропологічної школи на чолі з Ч. Ломброзо. Оголосивши той факт, що жінка перебуває на нижчому рівні органічного розвитку, ніж чоловік, Ч. Ломброзо вважав її більш злочинною. Такий погляд відповідав значенню, яке ця школа надавала анатомічним і фізіологічним особливостям організму в механізмі злочинного поведіння. Відмічаючи ці особливості фізіології жінок, що, з його погляду, можуть впливати на формування злочинного поведіння, Ч. Ломброзо акцентував на надмірній хворобливій збудливості жінок. Він підтримував точку зору, відповідно до якої, жінки, як і діти, менш сприйнятні до болю, але більш збудливі. На його думку це явище відповідає характеру жіночої натури, яка за своїм розвитком займає середину між юнаком і дорослим чоловіком. У деяких хворобливих станах, як наприклад в істерії, збудливість ця досягає крайніх меж. [112, с. 49]

Причини вияву жорстокості в жіночій злочинності, на думку цього автора, криються в її фізичній слабкості. Звернемося до тексту роботи Ч. Ломброзо «Женщина - преступница и проститутка». [112, с. 72, 80] Автор підкреслює таку думку. Жорстокість є засіб захисту і зброя лише слабкої істоти, і жінка, як таке, не будучи в стані покінчити одним ударом зі своїм ворогом, задовольняється хоч тим, що мордує і катує його по можливості більше. Жорстокість жінки є наслідком її пристосування до життя і є, подібно підступництву і хитрощам, результатом її фізичної безпорадності. Будь-яка жінка, - вважає автор, - у глибині душі своєї жорстока, і навіть найлагідніша з них поводить себе нелюдськи з тим, хто її ображатиме, тому що в жорстокосердості полягає її оборона і наступальна зброя.

Пом'якшує цю характерну властивість, притаманну жінкам, функція материнства, що виконує роль ланки, яка примирює почуття жалю і жорстокості. Оскільки слабкість є в той же час джерелом більшої імпульсивності жінки, то остання завдяки цьому завжди перебуває в стані тієї відомої нетривкої рівноваги, у якому вона легко переходить від однієї скрути до іншої, і то жорстока з тим, хто їй здається ворогом, то навпаки виявляє співчуття до того, хто страждає. При цьому Ч. Ломброзо зазначає, що більш легка імпульсивність і крайня збудливість не дозволяють жінці володіти собою в екстремальних ситуаціях. Твердження про значно менші розміри жіночої злочинності, вважав він, ґрунтуються на не правильному використанні статистичних даних. На його думку, до цифр жіночої злочинності необхідно додати зведення про жіночу проституцію, оскільки типи злочинниць і проститутток схожі між собою.

Необхідно зазначити, що поряд з існуванням крайньої позиції Ч. Ломброзо природженості властивостей особистості злочинця, що закономірно тягнуть за собою кримінальну поведінку, було здійснено спробу пояснити причини злочинності жінок фізіологічними особливостями їхнього організму. Наполягаючи на злочинній сутності органічних особливостей жінки, Ч. Ломброзо, водночас, дотримувався позиції, що злочинні та антисоціальні імпульси у жінок не такі сильні, як у чоловіків. [30, с. 86] У даному випадку, з нашого погляду, відбивається певна суперечливість антропологічної концепції щодо співвідношення жіночої природи та злочинного поведіння. Незважаючи на неправильну вихідну позицію про природженість злочинних якостей особистості, Ч. Ломброзо вперше надавав особливого значення особистості злочинців при поясненні причин злочинної поведінки. Фактично він першим приступив до систематичного вивчення особи жінки-злочинниці.

Проміжне положення між антропологічною і соціальною теоріями про причини злочинності жінок займали погляди російського кримінолога П.Н. Тарновської, а також італійського кримінолога Е. Феррі.

П.Н. Тарновська є вірним послідовником антропологічної школи, оскільки виходила з біологічної схильності людини до злочинного поведіння. У своїй праці «Женщины - убийцы» вона ретельно й ґрунтовно досліджує особистості і поведінку 160 жінок, які вчинили вбивство, і які перед тим проживали у сільській місцевості Європейського центру Росії. На підставі антропологічних вимірів, функціонального дослідження зору, слуху, смаку, загальної і больової чутливості, вивчення даних про минуле життя цих жінок, їхніх сімей, про їх заняття, захворювання, характерні схильності, навички, а також психологічної інформації, добутої під час індивідуальних бесід, автор поділяє усіх жінок-убивць на дві групи. Убивці під впливом спонукання пристрасті або жагучого імпульсу - це особи, які вчинили вбивства з користі, на ґрунті материнської любові, через ревності, помсту, внаслідок накопичення образ, через ненависть і жорстокість. До другої групи вбивць із подавленням сприйняттям належать вбивці з притупленим моральним почуттям, а також ті, які вчинили вбивства на ґрунті статевих відхилень, нервово і душевнохворі, випадкові вбивці. На підставі досліджуваного матеріалу автор доходить висновку, що наділені численними анатомічними ознаками виродження - дистрофіями обличчя, голови, вух, зубів, змінами в діяльності органів почуттів, обтяжені несприятливою спадковістю жінки-убивці мають ще великі відхилення в психічному і статевому відношеннях. Рвучкі й імпульсивні або морально притуплені, які не відчують зло, з неправильною, перекошеною статевою функцією або, нарешті, явно хворі з щиросердечними і нерво-

вими розладами, злочинниці дійсно представляють своєрідний дефектний плід ослабленої або зміненої життєвої енергії. З погляду П.Н. Тарновської, ми маємо справу з людьми, неправильно розвиненими з перших днів зачаття. [179, с. 456]

Отже, П.Н. Тарновська пояснює злочинну поведінку жінок-вбивць головним чином особливою біологічною схильністю. Але водночас вона розглядає проблему з позиції, що така схильність до злочину виявляється в тому, що несприятливі умови життя, виховання, дурні приклади або випадки, легко переборні без порушення моральних основ здоровим організмом, втягують схильного до вчинення злочину. [179, с. 3]

Прихильником думки про вплив на злочинність жінок як фізичних, так і соціологічних чинників був італійський кримінолог Е. Феррі. Так, факт щодо високого рівня вбивств та інших насильницьких злочинів, вчинюваних жінками, він пояснював тією обставиною, що жінки порівняно з чоловіками є більш жорстокі й завзяті рецидивістки і виявляють менше каяття, ніж чоловіки. Наявність низької чутливості у жінок автор пов'язує з виконанням материнських функцій, які на його переконання, відбирають стільки сил, що затримують їхній біологічний розвиток; за «психікою» жінки займають становище між дитиною і дорослим. [192, с. 47-48] Підтримуючи в цілому погляд про біологічну неповноцінність жінок, про їх більш навіювану психіку, нестійкість характеру, він проте стверджував, що злочин не є наслідком самих лише біологічних властивостей, а є результатом одночасного впливу в кожному конкретному випадку обставин соціального характеру. [193, с. 11]

Таким чином у перших певних кримінологічних концепціях причин жіночої злочинності (кінець XIX ст. – початок XX ст.) спостерігається явне перебільшення значення психофізіологічних особливостей жінок-злочинниць. Надмірна збудливість, імпульсивність, фізична слабкість жінок узгоджується представниками антропологічної школи (Ч. Ломброзо, Е. Феррі, П.Н. Тарновська) із виявами жорстокості, схильності до злочинного поведіння. Материнство, з їхнього погляду, підкоряє собі сферу біологічного і психічного в організмі жінки, позначається на розвитку її особистості, сповільнюючи цей процес. Той факт, що Ч. Ломброзо та Е. Феррі пояснює фізіологічну неповноцінність, культурну безперспективність жінки тим, що вона перебуває на нижчому рівні органічного розвитку, ніж чоловік, десь на середньому рівні між юнаком та дорослим чоловіком, - доводить, що представники антропологічної школи дотримувалися певних концепцій європейської філософії, згідно яким жінка взагалі не мала можливостей самостійно розвиватися і мала більше фізіологічних вад ніж гідностей. Явне перебільшення психофізіологічних особливостей жінки, ототожнення їх надмірної збудливості

ті, імпульсивності, фізичної слабкості з виявами жорстокості, схильності до злочинної діяльності є відтворенням того особливого відчуття, що жінка існує за зовсім іншими нормами, цінностями, але сприймається ця відмінність з позиції пануючої чоловічої культури. Уявлення представників антропологічної школи щодо причин жіночої злочинності, певних видів негативного соціально-правового поведіння жінки відбивали певне ставлення, що формувалося протягом століть, до неї як більш низької, порочної істоти, яка заслуговує сурового осуду не тільки за будь-яке правопорушення, але й взагалі не дотримання встановлених правил поведінки (передусім в сімейно-побутовій сфері). Такий підхід щодо визначення чинників, які спричиняють жіночу злочинність, не міг не позначитися на формуванні кримінальної політики, системи покарань щодо жінок, які вчиняли злочини. Водночас, дослідженням П.Н. Тарновської, Е. Феррі було притаманно визначення рівня співвідношення соціального і біологічного у поясненні причин жіночої злочинності. Підкреслюючи певну роль біологічних чинників у жіночій злочинності, вони, проте, не заперечують впливу на злочинність соціального становища як жінок, так і чоловіків.

Але слід зазначити, що якщо у даному випадку явні психофізичні особливості жінок розглядалися як доказ їхньої неповноцінності, то представники "моральної" теорії (Г. Зиммель, Н. Зеланд) саме у порівнянні "душевних якостей полов" [70, с. 9] вбачили пояснення меншої злочинності жінок. Оскільки ми конкретніше зверталися до цієї теми у першому розділі, лише зазначимо, що взагалі ці автори дотримуються тієї позиції, що жінка за своїми властивостями (у середньому значенні) більш правослухняна, дисциплінована, відповідальна за свої вчинки, сором'язлива, така, що поважає громадську думку, яка має для жінки неабияке значення, - тобто має риси, які й зумовлюють значно менший відсоток жіночої злочинності порівняно із чоловічою.

Більшості досліджень розглянутого періоду була притаманна взаємозумовленість соціальних і психофізіологічних чинників, властивих статевим відмінностям, специфічність їхнього вияву в поведінці жінки взагалі, злочинному - зокрема (М.М. Гернет, Е.К. Краснушкін). Дослідженням жіночої злочинності у низці зарубіжних країн були присвячені праці російського кримінолога М.М. Гернета, в яких відбиваються статистичні дані про злочинність жінок наприкінці XIX ст. - початку XX ст., пояснюються її причини. Він зазначає такі чинники, що характеризують жіночу злочинність: найбільший пік жіночої злочинності спостерігається в країнах з розвинутою промисловістю; різниця між чоловічою і жіночою злочинністю тим значніша, чим різкіше відрізняється становище жінки від становища чоловіка в суспільстві (по-

рівняно високим був відсоток жіночої злочинності в Англії з більш широкими правами жінок і розвинутою промисловістю); проживання в сімейному колі й обмеження інтересів статевою сферою визначають властивості жіночої злочинності, зменшуючи її кількісно і звужуючи її якісні розходження; високою є питома вага жіночої злочинності у таких видах злочинів, як крадіжки (34,3%), підпали (25,1%), убивства свого батька (23,5%), інші навмисні вбивства (19,3%). [36, с. 134-139]

М.М. Гернет надавав велике значення соціальним чинникам, які, на його думку, зумовлювали та пояснювали розміри і характер жіночої злочинності. Він дійшов висновку, що різниця між чоловічою і жіночою злочинністю зумовлена різницею їх становища в суспільстві, державі. Зокрема, він зауважував, що надзвичайно звужені можливості політичної діяльності, обмежені можливості виконання державних посадових обов'язків пояснюють те, що жінки менш, ніж чоловіки вчинили політичних і посадових злочинів. Далі він наголошував: якщо тяжкі економічні умови підштовхують жінку на шлях проституції та злочинів проти власності, то умови тогочасного статевого життя спонукають її до позашлюбного народження дитини, дітовбивства, витравлення плоду. [35, с. 112]

Таким чином, незважаючи на те, що на початку XX сторіччя жіноча злочинність ще не привертала до себе великої уваги (соціальна активність жінок була відносно незначною), вчені-кримінологи здійснили спроби пояснити причини злочинної поведінки жінок. Довгий час (з 30-х по 60-і роки) комплексних досліджень з проблем жіночої злочинності не проводилося. Мали місце лише окремі висловлення у зв'язку з розглядом загальних проблем злочинності.

Найбільш інтенсивно ці проблеми стали вивчатися в 70-і роки. Актуальними вони залишаються і на сьогодні. Історичним аспектам жіночої злочинності, загальній її характеристиці, дослідженню окремих видів злочинів, вчинених жінками, ефективності застосування (щодо попередження жіночої злочинності) заходів правового, соціально-економічного й організаційного характеру присвячені дослідження Ю.М. Антоняна, А.Б. Благі, М.М. Голоднюк, І.В. Корзуна, В.О. Серебрякової, О.В. Середи. Крім комплексних досліджень жіночої злочинності як такої, здійснювалося вивчення окремих її елементів. Справедливо вбачалося в особливостях вчинення жінками рецидивної злочинності (М.М. Голоднюк, Е.А. Заплатіна, В. Квашиш, Ю. Солопанов, Т.А. Шулежко), злочинності, пов'язаної з наркотиками (І.С. Басенко, Т.М. Явчуновська), значному впливі на індивідуальне злочинне поведіння жінок алкоголізму (Ю.М. Антонян, Ф.Ф. Гордєєня, Т.М. Явчуновська), - вияв специфічності окремих видів і груп злочинів, вчинених

жінками. Це дозволило в профілактичних цілях визначити головні причини й умови вчинення жінками суспільно небезпечних діянь, міру і характер впливу на них особистісних особливостей винної. Відомо, що рецидивна жіноча злочинність зумовлюється (окрім інших чинників) негативним впливом позбавлення волі. Спеціальному дослідженню соціальних аспектів кримінального покарання у вигляді позбавлення волі, особливостям його впливу на засуджених жінок, визначенню заходів щодо подолання негативних наслідків цього впливу, специфіці виправлення засуджених жінок в умовах ізоляції від суспільства присвячені роботи И.О. Кірилової, О.Б. Лисягіна, Л.А. Мелікішвілі, А.Т. Потьомкіної, О.В. Середи, Т.А. Шмаєвої, Т.А. Шулежко.

Майже кожне дослідження, присвячене даним проблемам, привертає увагу на особливості жінок-злочинниць психофізичного характеру, спеціальний соціальний статус жінки в суспільстві, значний вплив її на стосунки в родині, виховання дітей. Досліджувалися соціально-демографічні, соціально-психологічні, психофізіологічні властивості й особливості жінок-злочинниць; міра їхнього вияву під час виконання кримінальних покарань, вплив негативних наслідків найсуворішого з них - позбавлення волі. Слід зазначити, що визначення співвідношення соціальних і біологічних чинників, їхнього впливу на злочинність значною мірою властиво дослідженням особливостей і специфіки жіночої злочинності, ніж чоловічої. Таким чином у кримінології, виправно-трудовому (кримінально-виконавчому) праві проблема взаємозумовленості соціально-психологічних властивостей жінки із особливостями вчинення ними злочину, специфікою сприйняття кримінального покарання розглядаються як самостійний об'єкт дослідження (чого не скажеш про стан вивчення кримінально-правових аспектів розглянутої проблеми). Таке ставлення до жіночої проблеми у кримінології визначають сутність та зміст сучасної кримінологічної концепції щодо детермінант жіночої злочинності.

Соціально-психологічна зумовленість сучасної жіночої злочинності має бути предметом окремого спеціального дослідження. Але певні чинники жіночої злочинності соціального і психологічного характеру, найбільш яскраві та вагомі, як з нашого погляду, такі, що пов'язані із проблемами, які розглядаються нами у наступних розділах, - заслуговують уваги й розгляду, хоч би і в загальних рисах. По-перше, міра взаємовпливу типових соціальних ролей та функцій жінки на особливості жіночої злочинності, з одного боку, злочинного поведіння жінки на морально-психологічний стан дітей, суспільства, з другого. По-друге, взаємозумовленість зростання стану психологічної кризи, психічної патології сучасної жінки (психопатії, алкоголізму, наркоманії) та

її суспільно-небезпечної поведінки. По-третє, сучасний стан та тенденції жіночої злочинності в Україні, які відтворюють ці особливості соціального та психофізичного характеру.

Щодо першого питання, йдеться про специфічність кримінальної детермінації жіночої злочинності. Не заперечуючи того факту, що жіноча злочинність породжується тими ж чинниками, що і взагалі уся злочинність, маємо визнати справедливими певні положення: детермінанти жіночої злочинності мають інші форми та механізм вияву. [4, с. 222; 52, с. 106-107] Послаблення певних соціальних інститутів суспільства (передусім сім'ї), значна напруга у суспільстві, тривожність людей, конфліктність у міжособистісних стосунках у сукупності із соціально-психологічними властивостями жінки призводять до значних негативних явищ. З огляду на сьогоднішню жінку, значно більше ніж чоловік, потерпає за відсутності спеціального підходу до розв'язання питання правового захисту її життя, здоров'я, честі у сім'ї, суспільстві. Традиційно ми маємо розглядати насильство щодо жінок, як фізичне активне посягання, різні види психічного впливу, примусу. Сексуальне, сімейно-побутове насилля, торгівля жінками, примус до заняття проституцією - все гучніше й гучніше заявляють про себе. На жаль, систематизовані спроби усвідомити природу та світовий розмах насильства стосовно жінок мають ще відносно коротку історію, лічених активістів руху щодо його попередження, полягають у бажанні збагнути суть гендерного насильства, розробці стратегії протидії його різноманітним проявам. Є певний сенс у тезі про те, що насильство щодо жінок – це засвоєний спосіб поведінки, який базується на економічній нерівності статей, схильності розв'язувати конфлікти за допомогою фізичної сили, влади та вирішального голосу чоловіка у сім'ї. Обмеження свободи жінки в сім'ї, її залежність у соціально-економічному відношенні від доходу чоловіка (а тому відсутність можливості покинути його) збільшують ймовірність зловживання щодо неї. Побиття дружин і їх згвалтування є практично універсальними формами злочинів щодо жінок. До того ж, культурні, соціально-економічні та політичні відносини, в яких домінує влада чоловіка обумовлюють не лише фізичне насилля, як законне явище, але й емоційне приниження, що є елементом примусу жінок. Жінка, що зазнала побиття, емоційного приниження є залежною особою. Їй бракує відчуття свободи, самоповаги. Вона не бачить ні емоційного, ні фінансового виходу зі становища, в якому перебуває, а тому відчуває повну безсилість.

Але коли ми говоримо про значний рівень соціальної незахищеності жінок, то мається на увазі також "насилля" над її психічним станом в умовах соціально-економічної кризи. У сучасних умовах соціально-

економічної кризи дискримінація української жінки справедливо убагацькається "...у підвищеному ризику їх зубожіння, нижчих доходах переважної більшості жінок, загрозливому становищі неповних сімей, уразливості сімей з трьома і більше дітьми, бідності практично всіх одиноких пенсіонерів, старших 70-ти років, серед яких домінують жінки...". [34, с. 152] Якщо раніше поняття ресоціалізація за своїм змістом здебільшого охоплювало процес введення жінок (чоловіків теж), які відбули кримінальне покарання, у нове вільне середовище, пристосування їх до умов правослухняного громадського життя, то зараз є всі підстави розглядати це поняття в більш широкому значенні. Маються на увазі певні проблеми ресоціалізації усіх жінок (а не лише засуджених) у нове соціально-економічне середовище. Загальна збалансованість суспільства припускає, що держава візьме на себе відповідальність за соціально незахищені або малозахищені верстви населення, до яких належать і жінки. У широкому розумінні цей процес має передбачати і кримінально-правовий "захист" жінок не лише як об'єкта посягання, але й як суб'єкта кримінальної відповідальності, бо значна частина жінок вчиняє злочини під впливом провокуючих негативних обставин.

Більш конкретний аналіз зазначених негативних явищ уможливорює дійти певних висновків щодо взаємозумовленості протиправної поведінки жінки та її соціально-психологічного стану за сучасних умов. Одним із чинників подальшого зубожіння значної частини жінок, що значно впливає на її психічний стан, є неспроможність самостійно забезпечити необхідні умови для власного життя, сім'ї, своїх дітей. Особливості її становища завжди зумовлювали залежність жінки від доходу чоловіка, від системи соціального забезпечення і страхування. Реальне життя завжди ставило жінку в особливі умови, коли виконуючі функції продовження роду, сімейні обов'язки, жінка брала участь у трудовій та громадській діяльності. Тому за формування ринкової економіки загальне зниження рівня життя, безробіття значною мірою відбивається на жінці, оскільки вона поєднує домашнє господарство, материнство із виконанням професійних функцій. Попит на жіночу працю знизився. У 1994 - 1995 роках у деяких регіонах України (Харківська, Хмельницька, Луганська області) жінки становили серед безробітних понад 80%. [164, с. 121] За останні роки стан дещо змінився. За статистичним щорічним звітом в Україні жінки серед безробітних становлять 53,5%. [169, с. 339] Але слід враховувати більш низький рівень зарплати жінок, високу зайнятість на тяжких роботах, роботах із шкідливими умовами, приховане безробіття, коли жінка перебуває у вимушеній відпустці. За даними кримінологічних досліджень, в Україні на сьогодні приблизно половина тяжких і малокваліфікованих робіт у

промисловості і будівництві лягає на жіночі плечі, що абсолютно не нормально і деморалізує жінок; у більшості галузей і виробництв відсутні обмеження і заборони для використання праці жінок; встановлені рівна з чоловіками тривалість робочого дня і однакові норми розцінок. Наголошується на значно більшій мірі впливу цих негативних чинників на жінок, оскільки вони слабкіші за чоловіків, не витримують таких навантажень, а тому не тримаються цієї праці. У підсумку - обирають джерелом отримання засобів до існування крадіжки, проституцію [52, с.106]. Взагалі, згідно із статистичним щорічним звітом, лише кожна друга жінка із усіх економічно активних жінок України зайнята працею. [169, с. 369] "Безробіття має жіноче обличчя", - дійшла справедливого висновку А.Б. Блага, аналізуючи цю проблему наприкінці 90-х років. За її даними 62% засуджених жінок не працювали, не навчалися, не мали легальних джерел прибутків. [16, с. 7] Проте, за нашими даними, серед жінок, які уперше відбувають позбавлення волі таких набагато більше - майже 80%.

На тлі зазначених негативних чинників у сфері працевлаштування жінки, відсутності належного соціального захисту посилюється незахищеність жінок, які мають дітей, неповних та багатодітних сімей. Вже йшлося при розгляді питання щодо особливого впливу на психофізичний стан жінки її материнських функцій. У даному випадку слід зауважити, що формування специфічних потреб, інтересів, звичок, норм поведінки; особливості психологічного прийняття соціальної дійсності, - мають своїми джерелами усвідомлення жінкою свого місця в родині, суспільстві. Їхні переконання, мотивація поведінки часто пов'язані з сімейно-побутовими проблемами. Крізь них, як правило, жінки розглядають свою громадську і трудову діяльність. До речі, теж саме ми маємо зазначити щодо засуджених жінок. Спеціальні дослідження щодо їхнього ставлення до найбільш загальних суспільних норм і цінностей показали, що системи цінностей для контингенту засуджених жінок та жінок, які перебувають на волі, дуже схожі. Для засуджених найбільш значущими є воля (84%), родина та родинні стосунки (83%), продовження роду, діти та онуки (75%), доброта (75%). [147, с. 21] Таким чином, основними життєвими цінностями для жінки є сім'я, діти, родинні зв'язки.

Традиційно вважається, що сім'я - це клітина суспільства, в якій, як в краплині води, віддзеркалюються всі суспільні проблеми. Орієнтуючись на громадську думку, спеціалісти-психологи саме на жінку покладають відповідальність за збереження сім'ї. Розглядаючи жінку в контексті українського менталітету, окремі дослідники (Г.І Лук'янчук, М.І. Ануфрієв) підкреслюють певні особливості її становища. Вони,

зокрема, зазначають наступне. Українська родина зберегла багато рис матріархату, вихованням дітей займається переважно мати. Характерною прикметою українців вважається те, що норми поведінки, характер моралі, ідеал людини, настанова до життя в українців є підпорядковані нормам і ієрархії вартостей, типових для жінки, для жіночої свідомості. Звідси висока оцінка таких рис характеру, як лагідність, ніжність, м'якість, як приклад ідеальної людини. На тлі кризових тенденцій та соціальних негараздів, коли в суспільстві панують нестабільність, невпевненість, розчарування, спостерігається подальше знецінення виховної ролі сім'ї, зниження її духовності, моральної та загальної культури, що призводить до кризи певної частини сімей і утворює небезпечну, навіть криміногенну ситуацію. [114, с. 168; 9, с. 11]

Несприятливі чинники позначаються на жінці більшою мірою, бо фізично жінки слабші від чоловіків. Оскільки родинні та материнські функції посідають в їхньому житті виняткове місце, все негативне, що виходить іззовні, сприймається ними як загроза для них самих і їхніх близьких. За результатами спеціального дослідження в Україні наприкінці 90-х років, жінок взагалі більше турбують проблеми, які стосуються безпосередньо сім'ї та дітей, ніж суспільства. В умовах кризи більшість з них вбачають в сім'ї єдину економічну та духовну можливість вижити, найбільш раціональний спосіб життя. [146, с. 150]

Ступінь уразливості жінок, які мають дітей, від несприятливого соціального впливу ще більш значний. На жаль, в Україні змінюється настанова на шлюб, утверджується феномен неповної сім'ї. Про це свідчать статистичні дані щодо частки дітей, народжених жінками, які не перебувають у зареєстрованому шлюбі. Якщо питома вага цих дітей у 1985 році становила 8,3%, то у 1999 р. - вже 17,4%. [169, с. 352] Майже кожна п'ята дитина народжується у неповній сім'ї. Зв'язок між жінкою та дитиною ніколи не переривається й підтримується усе життя. Та обставина, що існує багато "патологічних матерів" [197, с. 62] є лише підтвердженням цієї норми. Те, що жінка втратила традиційну роль берегині сімейного вогнища, матері, справедливо розглядається як наслідок зниження жіночої культури, зникнення системи її відповідальності за благополуччя сім'ї, результат моральної деградації її особистості.

Соціально-демографічні властивості жінок відтворюють особливе значення сімейно-побутової сфери, стосунків інтимно-особистісного характеру у житті жінки. До того ж, вони підтверджують і протилежне: особливий вплив жінки на фізичне, психічне, емоційне, моральне виховання дітей. Покладання на жінку специфічних функцій турботи про благополуччя в родині, виховання підростаючого покоління - доводять про взаємозалежність фізичного і морального здоров'я жінки і суспіль-

ства в цілому і не можуть не враховуватися законодавцем. Негативний вплив злочинного поведіння жінок на моральну атмосферу в суспільстві, родині, морально-психологічний стан дітей не можна недооцінювати. При тому, що показники жіночої злочинності значно менші за показники чоловічої злочинності, її негативні наслідки і вплив на молодь і суспільство в цілому більш відчутні. Якщо проблеми сім'ї у діяльності владних структур займатимуть провідне місце, суспільство відчує значні позитивні зміни у цій галузі.

У сучасній кримінології однією із самодостатніх детермінант злочинного поведіння визнаються психофізичні та психологічні особливості особи, які посилюють чуттєвість її до криміногенного впливу ззовні та стимулюють перетворення його у внутрішню, суб'єктивну позицію. До того ж, особливості потреб особи, інтересів, ціннісних орієнтацій береться до уваги як даність. [103, с. 136] У даному випадку набувають особливого значення проблеми зростання стану психологічної кризи, психічної патології сучасної жінки, його впливу на її поведінку. До речі, наприкінці 90-х р. Всесвітня організація охорони здоров'я почала нову акцію під назвою "Нації - за психічне здоров'я". Головну увагу спрямовано на проблеми психічного здоров'я жінок світу: надто часті депресії, тривога, психологічні стреси жінок, сексуальне та побутове насильство, зростання поширеності зловживання жінками психоактивних засобів. За визначенням організаторів акції серед чинників, що провокують психологічні проблеми жінок, соціальні є основними (несприятливі соціальні умови, недостатність прибутків, складні сімейні та подружні стосунки). [40, с. 10, 11, 21] Зазначене безпосередньо стосується стану жінок в Україні. В умовах реформування всіх сторін життєдіяльності нашого суспільства все більший вплив на свідомість і поведінку жінок справляють негативні аспекти, що супроводжують перехідний період розвитку держави. Поведінку жінок, в більшості випадків, зумовлює психічне сприйняття нею соціальної дійсності. Чинники психологічного характеру, як частина біологічного в особі, в найбільшій мірі відбиваються на її поведінці, пов'язані з такими важливими аспектами, як стать, вік, особливості фізичної конституції, стан соматичного здоров'я. Нагадаємо певні психофізіологічні властивості жінок, які належать до структури особистості, зумовлюють статеві відмінності. Підвищена емоційність, імпульсивність, збудженість, невтриманість, навіюваність, залежність від ситуації, що складається, чутливість щодо зовнішніх несприятливих чинників, впливають на ступінь сприйняття жінкою соціально-економічних негараздів, позначається на загальному психологічному стані, значною мірою відбивається на протиправній поведінці жінки. Визначене доведено натомість

у спеціальних кримінологічних дослідженнях, що стосуються питання жіночої злочинності.

До того ж, відмінності сприймання соціальної дійсності виявляються не лише в психологічному стані жінок, але й мірі їхніх психологічних відхилень. Фахівці-психіатри акцентують увагу на тому, що перехідний період становлення української державності характеризується, крім інших аспектів, різким збільшенням кількості виявів кризових станів, особливо в жіночій групі населення. Причому такі стани виникають у психічно здорових жінок і виявляються в формі зниження життєвого тону; уповільнення процесу самовиявлення; зниження інтересу до суспільного життя; посилення напруги в родинних стосунках; дезадаптації та почуття невпевненості в собі; дисгармонійного розвитку особистості; погіршення психологічного стану (що виявляється в напруженості, відлюдкуватості, агресивності жінок); порушення системи виховання дітей. [144, с. 98] Фахівці-психіатри негативні психічні стани жінок пов'язують головним чином з суперечностями в моральних переконаннях особистості, песимістичними поглядами, низьким рівнем задоволення потреб, поганим станом здоров'я, індивідуальними особливостями. [77, с. 172, 176-177]

Негативними наслідками впливу соціальних негараздів на жінок є все більше прогресуючі явища: тяжкі психічні розлади, зловживання алкоголем, наркотичними засобами, моральна деградація, втрата виховного впливу на дітей, які зумовлюють одне одного. Залежність певної категорії жінок від алкоголізму, наркоманії зумовлюється певною мірою їхніми загальними природними властивостями, зокрема слабкістю вольової сфери, яка у сукупності із обмеженими фізичними можливостями, призводить до більш швидкого процесу переростання вживання алкоголю (наркотиків) у зловживання, надалі - у захворювання на алкоголізм (наркоманію). Ці психічні аномалії значно понижують опір жінок впливові конфліктної ситуації, створюють перепони для розвитку соціально-позитивних властивостей особи, які необхідні їй для адаптації у зовнішньому середовищі, послаблюють механізм внутрішнього контролю, полегшують вчинення ситуативної злочинності.

Останніми десятиліттями алкоголізм особливо прогресує серед жінок. На тлі загального зростання жіночої злочинності зазначається його значний вплив як криміногенного чинника, та особлива роль у мотивації поведінки жінок. В Україні спостерігається стрімке зростання жіночого алкоголізму, збільшення питомої ваги жінок-алкоголіків серед усього населення, наркоманок – серед злочинниць. За даними Департаменту України по виконанню покарань, примусовому лікуванню від алкоголізму і наркоманії підлягали у 1998 р. 30 %, у 1999 р. – 32 %, у 2000 р. – 33 %, у 2001 р. – 34 %, у 2002 р. – 35 %, у 2003 р. – 36 %, у 2004 р. – 37 %, у 2005 р. – 38 %, у 2006 р. – 39 %, у 2007 р. – 40 %, у 2008 р. – 41 %, у 2009 р. – 42 %, у 2010 р. – 43 %, у 2011 р. – 44 %, у 2012 р. – 45 %, у 2013 р. – 46 %, у 2014 р. – 47 %, у 2015 р. – 48 %, у 2016 р. – 49 %, у 2017 р. – 50 %, у 2018 р. – 51 %, у 2019 р. – 52 %, у 2020 р. – 53 %, у 2021 р. – 54 %, у 2022 р. – 55 %, у 2023 р. – 56 %, у 2024 р. – 57 %, у 2025 р. – 58 %, у 2026 р. – 59 %, у 2027 р. – 60 %, у 2028 р. – 61 %, у 2029 р. – 62 %, у 2030 р. – 63 %, у 2031 р. – 64 %, у 2032 р. – 65 %, у 2033 р. – 66 %, у 2034 р. – 67 %, у 2035 р. – 68 %, у 2036 р. – 69 %, у 2037 р. – 70 %, у 2038 р. – 71 %, у 2039 р. – 72 %, у 2040 р. – 73 %, у 2041 р. – 74 %, у 2042 р. – 75 %, у 2043 р. – 76 %, у 2044 р. – 77 %, у 2045 р. – 78 %, у 2046 р. – 79 %, у 2047 р. – 80 %, у 2048 р. – 81 %, у 2049 р. – 82 %, у 2050 р. – 83 %, у 2051 р. – 84 %, у 2052 р. – 85 %, у 2053 р. – 86 %, у 2054 р. – 87 %, у 2055 р. – 88 %, у 2056 р. – 89 %, у 2057 р. – 90 %, у 2058 р. – 91 %, у 2059 р. – 92 %, у 2060 р. – 93 %, у 2061 р. – 94 %, у 2062 р. – 95 %, у 2063 р. – 96 %, у 2064 р. – 97 %, у 2065 р. – 98 %, у 2066 р. – 99 %, у 2067 р. – 100 %, у 2068 р. – 101 %, у 2069 р. – 102 %, у 2070 р. – 103 %, у 2071 р. – 104 %, у 2072 р. – 105 %, у 2073 р. – 106 %, у 2074 р. – 107 %, у 2075 р. – 108 %, у 2076 р. – 109 %, у 2077 р. – 110 %, у 2078 р. – 111 %, у 2079 р. – 112 %, у 2080 р. – 113 %, у 2081 р. – 114 %, у 2082 р. – 115 %, у 2083 р. – 116 %, у 2084 р. – 117 %, у 2085 р. – 118 %, у 2086 р. – 119 %, у 2087 р. – 120 %, у 2088 р. – 121 %, у 2089 р. – 122 %, у 2090 р. – 123 %, у 2091 р. – 124 %, у 2092 р. – 125 %, у 2093 р. – 126 %, у 2094 р. – 127 %, у 2095 р. – 128 %, у 2096 р. – 129 %, у 2097 р. – 130 %, у 2098 р. – 131 %, у 2099 р. – 132 %, у 2100 р. – 133 %, у 2101 р. – 134 %, у 2102 р. – 135 %, у 2103 р. – 136 %, у 2104 р. – 137 %, у 2105 р. – 138 %, у 2106 р. – 139 %, у 2107 р. – 140 %, у 2108 р. – 141 %, у 2109 р. – 142 %, у 2110 р. – 143 %, у 2111 р. – 144 %, у 2112 р. – 145 %, у 2113 р. – 146 %, у 2114 р. – 147 %, у 2115 р. – 148 %, у 2116 р. – 149 %, у 2117 р. – 150 %, у 2118 р. – 151 %, у 2119 р. – 152 %, у 2120 р. – 153 %, у 2121 р. – 154 %, у 2122 р. – 155 %, у 2123 р. – 156 %, у 2124 р. – 157 %, у 2125 р. – 158 %, у 2126 р. – 159 %, у 2127 р. – 160 %, у 2128 р. – 161 %, у 2129 р. – 162 %, у 2130 р. – 163 %, у 2131 р. – 164 %, у 2132 р. – 165 %, у 2133 р. – 166 %, у 2134 р. – 167 %, у 2135 р. – 168 %, у 2136 р. – 169 %, у 2137 р. – 170 %, у 2138 р. – 171 %, у 2139 р. – 172 %, у 2140 р. – 173 %, у 2141 р. – 174 %, у 2142 р. – 175 %, у 2143 р. – 176 %, у 2144 р. – 177 %, у 2145 р. – 178 %, у 2146 р. – 179 %, у 2147 р. – 180 %, у 2148 р. – 181 %, у 2149 р. – 182 %, у 2150 р. – 183 %, у 2151 р. – 184 %, у 2152 р. – 185 %, у 2153 р. – 186 %, у 2154 р. – 187 %, у 2155 р. – 188 %, у 2156 р. – 189 %, у 2157 р. – 190 %, у 2158 р. – 191 %, у 2159 р. – 192 %, у 2160 р. – 193 %, у 2161 р. – 194 %, у 2162 р. – 195 %, у 2163 р. – 196 %, у 2164 р. – 197 %, у 2165 р. – 198 %, у 2166 р. – 199 %, у 2167 р. – 200 %, у 2168 р. – 201 %, у 2169 р. – 202 %, у 2170 р. – 203 %, у 2171 р. – 204 %, у 2172 р. – 205 %, у 2173 р. – 206 %, у 2174 р. – 207 %, у 2175 р. – 208 %, у 2176 р. – 209 %, у 2177 р. – 210 %, у 2178 р. – 211 %, у 2179 р. – 212 %, у 2180 р. – 213 %, у 2181 р. – 214 %, у 2182 р. – 215 %, у 2183 р. – 216 %, у 2184 р. – 217 %, у 2185 р. – 218 %, у 2186 р. – 219 %, у 2187 р. – 220 %, у 2188 р. – 221 %, у 2189 р. – 222 %, у 2190 р. – 223 %, у 2191 р. – 224 %, у 2192 р. – 225 %, у 2193 р. – 226 %, у 2194 р. – 227 %, у 2195 р. – 228 %, у 2196 р. – 229 %, у 2197 р. – 230 %, у 2198 р. – 231 %, у 2199 р. – 232 %, у 2200 р. – 233 %, у 2201 р. – 234 %, у 2202 р. – 235 %, у 2203 р. – 236 %, у 2204 р. – 237 %, у 2205 р. – 238 %, у 2206 р. – 239 %, у 2207 р. – 240 %, у 2208 р. – 241 %, у 2209 р. – 242 %, у 2210 р. – 243 %, у 2211 р. – 244 %, у 2212 р. – 245 %, у 2213 р. – 246 %, у 2214 р. – 247 %, у 2215 р. – 248 %, у 2216 р. – 249 %, у 2217 р. – 250 %, у 2218 р. – 251 %, у 2219 р. – 252 %, у 2220 р. – 253 %, у 2221 р. – 254 %, у 2222 р. – 255 %, у 2223 р. – 256 %, у 2224 р. – 257 %, у 2225 р. – 258 %, у 2226 р. – 259 %, у 2227 р. – 260 %, у 2228 р. – 261 %, у 2229 р. – 262 %, у 2230 р. – 263 %, у 2231 р. – 264 %, у 2232 р. – 265 %, у 2233 р. – 266 %, у 2234 р. – 267 %, у 2235 р. – 268 %, у 2236 р. – 269 %, у 2237 р. – 270 %, у 2238 р. – 271 %, у 2239 р. – 272 %, у 2240 р. – 273 %, у 2241 р. – 274 %, у 2242 р. – 275 %, у 2243 р. – 276 %, у 2244 р. – 277 %, у 2245 р. – 278 %, у 2246 р. – 279 %, у 2247 р. – 280 %, у 2248 р. – 281 %, у 2249 р. – 282 %, у 2250 р. – 283 %, у 2251 р. – 284 %, у 2252 р. – 285 %, у 2253 р. – 286 %, у 2254 р. – 287 %, у 2255 р. – 288 %, у 2256 р. – 289 %, у 2257 р. – 290 %, у 2258 р. – 291 %, у 2259 р. – 292 %, у 2260 р. – 293 %, у 2261 р. – 294 %, у 2262 р. – 295 %, у 2263 р. – 296 %, у 2264 р. – 297 %, у 2265 р. – 298 %, у 2266 р. – 299 %, у 2267 р. – 300 %, у 2268 р. – 301 %, у 2269 р. – 302 %, у 2270 р. – 303 %, у 2271 р. – 304 %, у 2272 р. – 305 %, у 2273 р. – 306 %, у 2274 р. – 307 %, у 2275 р. – 308 %, у 2276 р. – 309 %, у 2277 р. – 310 %, у 2278 р. – 311 %, у 2279 р. – 312 %, у 2280 р. – 313 %, у 2281 р. – 314 %, у 2282 р. – 315 %, у 2283 р. – 316 %, у 2284 р. – 317 %, у 2285 р. – 318 %, у 2286 р. – 319 %, у 2287 р. – 320 %, у 2288 р. – 321 %, у 2289 р. – 322 %, у 2290 р. – 323 %, у 2291 р. – 324 %, у 2292 р. – 325 %, у 2293 р. – 326 %, у 2294 р. – 327 %, у 2295 р. – 328 %, у 2296 р. – 329 %, у 2297 р. – 330 %, у 2298 р. – 331 %, у 2299 р. – 332 %, у 2300 р. – 333 %, у 2301 р. – 334 %, у 2302 р. – 335 %, у 2303 р. – 336 %, у 2304 р. – 337 %, у 2305 р. – 338 %, у 2306 р. – 339 %, у 2307 р. – 340 %, у 2308 р. – 341 %, у 2309 р. – 342 %, у 2310 р. – 343 %, у 2311 р. – 344 %, у 2312 р. – 345 %, у 2313 р. – 346 %, у 2314 р. – 347 %, у 2315 р. – 348 %, у 2316 р. – 349 %, у 2317 р. – 350 %, у 2318 р. – 351 %, у 2319 р. – 352 %, у 2320 р. – 353 %, у 2321 р. – 354 %, у 2322 р. – 355 %, у 2323 р. – 356 %, у 2324 р. – 357 %, у 2325 р. – 358 %, у 2326 р. – 359 %, у 2327 р. – 360 %, у 2328 р. – 361 %, у 2329 р. – 362 %, у 2330 р. – 363 %, у 2331 р. – 364 %, у 2332 р. – 365 %, у 2333 р. – 366 %, у 2334 р. – 367 %, у 2335 р. – 368 %, у 2336 р. – 369 %, у 2337 р. – 370 %, у 2338 р. – 371 %, у 2339 р. – 372 %, у 2340 р. – 373 %, у 2341 р. – 374 %, у 2342 р. – 375 %, у 2343 р. – 376 %, у 2344 р. – 377 %, у 2345 р. – 378 %, у 2346 р. – 379 %, у 2347 р. – 380 %, у 2348 р. – 381 %, у 2349 р. – 382 %, у 2350 р. – 383 %, у 2351 р. – 384 %, у 2352 р. – 385 %, у 2353 р. – 386 %, у 2354 р. – 387 %, у 2355 р. – 388 %, у 2356 р. – 389 %, у 2357 р. – 390 %, у 2358 р. – 391 %, у 2359 р. – 392 %, у 2360 р. – 393 %, у 2361 р. – 394 %, у 2362 р. – 395 %, у 2363 р. – 396 %, у 2364 р. – 397 %, у 2365 р. – 398 %, у 2366 р. – 399 %, у 2367 р. – 400 %, у 2368 р. – 401 %, у 2369 р. – 402 %, у 2370 р. – 403 %, у 2371 р. – 404 %, у 2372 р. – 405 %, у 2373 р. – 406 %, у 2374 р. – 407 %, у 2375 р. – 408 %, у 2376 р. – 409 %, у 2377 р. – 410 %, у 2378 р. – 411 %, у 2379 р. – 412 %, у 2380 р. – 413 %, у 2381 р. – 414 %, у 2382 р. – 415 %, у 2383 р. – 416 %, у 2384 р. – 417 %, у 2385 р. – 418 %, у 2386 р. – 419 %, у 2387 р. – 420 %, у 2388 р. – 421 %, у 2389 р. – 422 %, у 2390 р. – 423 %, у 2391 р. – 424 %, у 2392 р. – 425 %, у 2393 р. – 426 %, у 2394 р. – 427 %, у 2395 р. – 428 %, у 2396 р. – 429 %, у 2397 р. – 430 %, у 2398 р. – 431 %, у 2399 р. – 432 %, у 2400 р. – 433 %, у 2401 р. – 434 %, у 2402 р. – 435 %, у 2403 р. – 436 %, у 2404 р. – 437 %, у 2405 р. – 438 %, у 2406 р. – 439 %, у 2407 р. – 440 %, у 2408 р. – 441 %, у 2409 р. – 442 %, у 2410 р. – 443 %, у 2411 р. – 444 %, у 2412 р. – 445 %, у 2413 р. – 446 %, у 2414 р. – 447 %, у 2415 р. – 448 %, у 2416 р. – 449 %, у 2417 р. – 450 %, у 2418 р. – 451 %, у 2419 р. – 452 %, у 2420 р. – 453 %, у 2421 р. – 454 %, у 2422 р. – 455 %, у 2423 р. – 456 %, у 2424 р. – 457 %, у 2425 р. – 458 %, у 2426 р. – 459 %, у 2427 р. – 460 %, у 2428 р. – 461 %, у 2429 р. – 462 %, у 2430 р. – 463 %, у 2431 р. – 464 %, у 2432 р. – 465 %, у 2433 р. – 466 %, у 2434 р. – 467 %, у 2435 р. – 468 %, у 2436 р. – 469 %, у 2437 р. – 470 %, у 2438 р. – 471 %, у 2439 р. – 472 %, у 2440 р. – 473 %, у 2441 р. – 474 %, у 2442 р. – 475 %, у 2443 р. – 476 %, у 2444 р. – 477 %, у 2445 р. – 478 %, у 2446 р. – 479 %, у 2447 р. – 480 %, у 2448 р. – 481 %, у 2449 р. – 482 %, у 2450 р. – 483 %, у 2451 р. – 484 %, у 2452 р. – 485 %, у 2453 р. – 486 %, у 2454 р. – 487 %, у 2455 р. – 488 %, у 2456 р. – 489 %, у 2457 р. – 490 %, у 2458 р. – 491 %, у 2459 р. – 492 %, у 2460 р. – 493 %, у 2461 р. – 494 %, у 2462 р. – 495 %, у 2463 р. – 496 %, у 2464 р. – 497 %, у 2465 р. – 498 %, у 2466 р. – 499 %, у 2467 р. – 500 %, у 2468 р. – 501 %, у 2469 р. – 502 %, у 2470 р. – 503 %, у 2471 р. – 504 %, у 2472 р. – 505 %, у 2473 р. – 506 %, у 2474 р. – 507 %, у 2475 р. – 508 %, у 2476 р. – 509 %, у 2477 р. – 510 %, у 2478 р. – 511 %, у 2479 р. – 512 %, у 2480 р. – 513 %, у 2481 р. – 514 %, у 2482 р. – 515 %, у 2483 р. – 516 %, у 2484 р. – 517 %, у 2485 р. – 518 %, у 2486 р. – 519 %, у 2487 р. – 520 %, у 2488 р. – 521 %, у 2489 р. – 522 %, у 2490 р. – 523 %, у 2491 р. – 524 %, у 2492 р. – 525 %, у 2493 р. – 526 %, у 2494 р. – 527 %, у 2495 р. – 528 %, у 2496 р. – 529 %, у 2497 р. – 530 %, у 2498 р. – 531 %, у 2499 р. – 532 %, у 2500 р. – 533 %, у 2501 р. – 534 %, у 2502 р. – 535 %, у 2503 р. – 536 %, у 2504 р. – 537 %, у 2505 р. – 538 %, у 2506 р. – 539 %, у 2507 р. – 540 %, у 2508 р. – 541 %, у 2509 р. – 542 %, у 2510 р. – 543 %, у 2511 р. – 544 %, у 2512 р. – 545 %, у 2513 р. – 546 %, у 2514 р. – 547 %, у 2515 р. – 548 %, у 2516 р. – 549 %, у 2517 р. – 550 %, у 2518 р. – 551 %, у 2519 р. – 552 %, у 2520 р. – 553 %, у 2521 р. – 554 %, у 2522 р. – 555 %, у 2523 р. – 556 %, у 2524 р. – 557 %, у 2525 р. – 558 %, у 2526 р. – 559 %, у 2527 р. – 560 %, у 2528 р. – 561 %, у 2529 р. – 562 %, у 2530 р. – 563 %, у 2531 р. – 564 %, у 2532 р. – 565 %, у 2533 р. – 566 %, у 2534 р. – 567 %, у 2535 р. – 568 %, у 2536 р. – 569 %, у 2537 р. – 570 %, у 2538 р. – 571 %, у 2539 р. – 572 %, у 2540 р. – 573 %, у 2541 р. – 574 %, у 2542 р. – 575 %, у 2543 р. – 576 %, у 2544 р. – 577 %, у 2545 р. – 578 %, у 2546 р. – 579 %, у 2547 р. – 580 %, у 2548 р. – 581 %, у 2549 р. – 582 %, у 2550 р. – 583 %, у 2551 р. – 584 %, у 2552 р. – 585 %, у 2553 р. – 586 %, у 2554 р. – 587 %, у 2555 р. – 588 %, у 2556 р. – 589 %, у 2557 р. – 590 %, у 2558 р. – 591 %, у 2559 р. – 592 %, у 2560 р. – 593 %, у 2561 р. – 594 %, у 2562 р. – 595 %, у 2563 р. – 596 %, у 2564 р. – 597 %, у 2565 р. – 598 %, у 2566 р. – 599 %, у 2567 р. – 600 %, у 2568 р. – 601 %, у 2569 р. – 602 %, у 2570 р. – 603 %, у 2571 р. – 604 %, у 2572 р. – 605 %, у 2573 р. – 606 %, у 2574 р. – 607 %, у 2575 р. – 608 %, у 2576 р. – 609 %, у 2577 р. – 610 %, у 2578 р. – 611 %, у 2579 р. – 612 %, у 2580 р. – 613 %, у 2581 р. – 614 %, у 2582 р. – 615 %, у 2583 р. – 616 %, у 2584 р. – 617 %, у 2585 р. – 618 %, у 2586 р. – 619 %, у 2587 р. – 620 %, у 2588 р. – 621 %, у 2589 р. – 622 %, у 2590 р. – 623 %, у 2591 р. – 624 %, у 2592 р. – 625 %, у 2593 р. – 626 %, у 2594 р. – 627 %, у 2595 р. – 628 %, у 2596 р. – 629 %, у 2597 р. – 630 %, у 2598 р. – 631 %, у 2599 р. – 632 %, у 2600 р. – 633 %, у 2601 р. – 634 %, у 2602 р. – 635 %, у 2603 р. – 636 %, у 2604 р. – 637 %, у 2605 р. – 638 %, у 2606 р. – 639 %, у 2607 р. – 640 %, у 2608 р. – 641 %, у 2609 р. – 642 %, у 2610 р. – 643 %, у 2611 р. – 644 %, у 2612 р. – 645 %, у 2613 р. – 646 %, у 2614 р. – 647 %, у 2615 р. – 648 %, у 2616 р. – 649 %, у 2617 р. – 650 %, у 2618 р. – 651 %, у 2619 р. – 652 %, у 2620 р. – 653 %, у 2621 р. – 654 %, у 2622 р. – 655 %, у 2623 р. – 656 %, у 2624 р. – 657 %, у 2625 р. – 658 %, у 2626 р. – 659 %, у 2627 р. – 660 %, у 2628 р. – 661 %, у 2629 р. – 662 %, у 2630 р. – 663 %, у 2631 р. – 664 %, у 2632 р. – 665 %, у 2633 р. – 666 %, у 2634 р. – 667 %, у 2635 р. – 668 %, у 2636 р. – 669 %, у 2637 р. – 670 %, у 2638 р. – 671 %, у 2639 р. – 672 %, у 2640 р. – 673 %, у 2641 р. – 674 %, у 2642 р. – 675 %, у 2643 р. – 676 %, у 2644 р. – 677 %, у 2645 р. – 678 %, у 2646 р. – 679 %, у 2647 р. – 680 %, у 2648 р. – 681 %, у 2649 р. – 682 %, у 2650 р. – 683 %, у 2651 р. – 684 %, у 2652 р. – 685 %, у 2653 р. – 686 %, у 2654 р. – 687 %, у 2655 р. – 688 %, у 2656 р. – 689 %, у 2657 р. – 690 %, у 2658 р. – 691 %, у 2659 р. – 692 %, у 2660 р. – 693 %, у 2661 р. – 694 %, у 2662 р. – 695 %, у 2663 р. – 696 %, у 2664 р. – 697 %, у 2665 р. – 698 %, у 2666 р. – 699 %, у 2667 р. – 700 %, у 2668 р. – 701 %, у 2669 р. – 702 %, у 2670 р. – 703 %, у 2671 р. – 704 %, у 2672 р. – 705 %, у 2673 р. – 706 %, у 2674 р. – 707 %, у 2675 р. – 708 %, у 2676 р. – 709 %, у 2677 р. – 710 %, у 2678 р. – 711 %, у 2679 р. – 712 %, у 2680 р. – 713 %, у 2681 р. – 714 %, у 2682 р. – 715 %, у 2683 р. – 716 %, у 2684 р. – 717 %, у 2685 р. – 718 %, у 2686 р. – 719 %, у 2687 р. – 720 %, у 2688 р. – 721 %, у 2689 р. – 722 %, у 2690 р. – 723 %, у 2691 р. – 724 %, у 2692 р. – 725 %, у 2693 р. – 726 %, у 2694 р. – 727 %, у 2695 р. – 728 %, у 2696 р. – 729 %, у 2697 р. – 730 %, у 2698 р. – 731 %, у 2699 р. – 732 %, у 2700 р. – 733 %, у 2701 р. – 734 %, у 2702 р. – 735 %, у 2703 р. – 736 %, у 2704 р. – 737 %, у 2705 р. – 738 %, у 2706 р. – 739 %, у 2707 р. – 740 %, у 2708 р. – 741 %, у 2709 р. – 742 %, у 2710 р. – 743 %, у 2711 р. – 744 %, у 2712 р. – 745 %, у 2713 р. – 746 %, у 2714 р. – 747 %, у 2715 р. – 748 %, у 2716 р. – 749 %, у 2717 р. – 750 %, у 2718 р. – 751 %, у 2719 р. – 752 %, у 2720 р. – 753 %, у 2721 р. – 754 %, у 2722 р. – 755 %, у 2723 р. – 756 %, у 2724 р. – 757 %, у 2725 р. – 758 %, у 2726 р. – 759 %, у 2727 р. – 760 %, у 2728 р. – 761 %, у 2729 р. – 762 %, у 2730 р. – 763 %, у 2731 р. – 764 %, у 2732 р. – 765 %, у 2733 р. – 766 %, у 2734 р. – 767 %, у 2735 р. – 768 %, у 2736 р. – 769 %, у 2737 р. – 770 %, у 2738 р. – 771 %, у 2739 р. – 772 %, у 2740 р. – 773 %, у 2741 р. – 774 %, у 2742 р. – 775 %, у 2743 р. – 776 %, у 2744 р. – 777 %, у 2745 р. – 778 %, у 2746 р. – 779 %, у 2747 р. – 780 %, у 2748 р. – 781 %, у 2749 р. – 782 %, у 2750 р. – 783 %, у 2751 р. – 784 %, у 2752 р. – 785 %, у 2753 р. – 786 %, у 2754 р. – 787 %, у 2755 р. – 788 %, у 2756 р. – 789 %, у 2757 р. – 790 %, у 2758 р. – 791 %, у 2759 р. – 792 %, у 2760 р. – 793 %, у 2761 р. – 794 %, у 2762 р. – 795 %, у 2763 р. – 796 %, у 2764 р. – 797 %, у 2765 р. – 798 %, у 2766 р. – 799 %, у 2767 р. – 800 %, у 2768 р. – 801 %, у 2769 р. – 802 %, у 2770 р. – 803 %, у 2771 р. – 804 %, у 2772 р. – 805 %, у 2773 р. – 806 %, у 2774 р. – 807 %, у 2775 р. – 808 %, у 2776 р. – 809 %, у 2777 р. – 810 %, у 2778 р. – 811 %, у 2779 р. – 812 %, у 2780 р. – 813 %, у 2781 р. – 814 %, у 2782 р. – 815 %, у 2783 р. – 816 %, у 2784 р. – 817 %, у 2785 р. – 818 %, у 2786 р. – 819 %, у 2787 р. – 820 %, у 2788 р. – 821 %, у 2789 р. – 822 %, у 2790 р. – 823 %, у 2791 р. – 824 %, у 2792 р. – 825 %, у 2793 р. – 826 %, у 2794 р. – 827 %, у 2795 р. – 828 %, у 2796 р. – 829 %, у 2797 р. – 830 %, у 2798 р. – 831 %, у 2799 р. – 832 %, у 2800 р. – 833 %, у 2801 р. – 834 %, у 2802 р. – 835 %, у 2803 р. – 836 %, у 2804 р. – 837 %, у 2805 р. – 838 %, у 2806 р. – 839 %, у 2807 р. – 840 %, у 2808 р. – 841 %, у 2809 р. – 842 %, у 2810 р. – 843 %, у 2811 р. – 844 %, у 2812 р. – 845 %, у 2813 р. – 846 %, у 2814 р. – 847 %, у 2815

у 2000 р. – 23 % засуджених жінок, які перебувають у місцях позбавлення волі. Загрозливим, з нашого погляду, є значне збільшення кількості осіб серед даної категорії, які потребують примусового лікування від наркоманії. Їхня питома вага становила від 52 % у 1998 р. до 45 % у 2000 р. До речі, в 1989 р., згідно з даними спеціального перепису засуджених до позбавлення волі, примусове лікування від алкоголізму було призначене 26,3 % жінок, засуджених до цього виду покарання, а від наркоманії – 3,4 % жінок відповідно. [127, с. 54] Про підвищену криміногенність зловживання спиртними напоями, наркотичної залежності жінок порівняно з чоловіками свідчать такі дані: частка жінок, засуджених до позбавлення волі, яким суд призначив примусове лікування згідно зі ст.14 за КК 1960 р. у 1998 р. перевищувала аналогічний показник серед чоловіків на 13,3 %, у 1999 р. - на 12,5 %, у 2000 р. – на 6 %. За нашими даними 90 % жінок вчинили вбивство на сімейно-побутовому ґрунті у стані алкогольного сп'яніння. Кожна п'ята жінка, яка відбуває позбавлення волі за вбивство, і кожна третя, яка вчинила крадіжку – хворі на хронічний алкоголізм і потребують примусового лікування.

Доцільно звернутися до спеціальних досліджень щодо причин алкоголізації жінок. Результати опитування жінок, які перебувають у лікувально-трудовах профілакторіях, показали, що до основних чинників, що сприяють зловживанню алкоголем, жінки відносять негативний вплив друзів і знайомих, традиції вживання алкоголю, неможливість улаштуватися на роботу, нещастя в сім'ї і родині, родинні негаразди. [206, с.98] Дещо інші погляди висловлюють наркологи. Окремі з них вважають, що традиції і звичаї, неблагополучне оточення мають вирішальне значення при формуванні алкогольної залежності саме у чоловіків, а не у жінок. За даними Ф.Ф. Гордеєні, перше місце посідають психічні травми, що серед жінок становлять 69,7 % (серед чоловіків - 21,7 %). Те, що особливе значення у процесі алкоголізації у жінок мають родинні негаразди, підтверджують, на думку дослідника, дані, які свідчать: серед жінок, що страждають алкоголізмом, розлучені і вдови становлять від 25 % до 40 %. [46, с. 35-40] Інші автори вважають, що серед причин алкоголізму жінок перше місце належить побутовому пияцтву. Дослідники також зазначають особливе значення соціальних чинників. Слід погодитися з тим, що здебільшого на зловживання алкоголем жінок провокує перевантаження їх адаптаційних можливостей. Постійне фізичне та психічне напруження, як наслідок дії негативних соціальних чинників, впливають на міру цього перевантаження.

Традиційно фахівці констатують той факт, що зміна особистості і поведінки жінки під впливом алкоголю відбувається (порівняно з чоловіками) за більш короткий період від початку його систематичного

вживання. При цьому виявляються загальні закономірності в соціальному становищі цієї категорії жінок: швидка деградація, звуження кола інтересів, схильність до ведення асоціального способу життя; розірвання зв'язків з суспільством, а в подальшому – складна реабілітація їх після лікування та звільнення з місць позбавлення волі. Лікарі-наркологи помітили дуже високий рівень формування важких форм алкогольних психозів на тлі різкої соціальної деградації. Якщо у хворих чоловіків він становить 9,0 %, то у жінок – 11,3 %; серед алкогольних психозів галюцинації у чоловіків становили 13,8 %, а у жінок – 21,5 %, що пояснюється фахівцями чинником статі, а також тієї обставиною, що серед жінок широко розповсюджена "прихована" форма вживання алкоголю, тому їх виявляють з більш важкими формами алкоголізму. [7, с. 181]

Оскільки сучасна медицина розглядає жіночий алкоголізм і наркоманію як вияви психічних захворювань, що руйнують організм жінки, визнає особливий вплив цих процесів на її життєдіяльність, то кримінально-правова оцінка вияву психічних патологій, їх значення при призначенні покарання є достатньо актуальною. Упередженого судового рішення стосовно жінок, які вчинили злочин, можна буде не допустити, якщо оцінювати всі обставини вчинення злочину диференційовано, розглядаючи факт зловживання алкоголем і наркотиками не лише як обставину, що обтяжує відповідальність, але й як необхідність допомогти цій категорії жінок вилікуватися, повернутися до нормального життя.

Наскільки сучасний стан та тенденції жіночої злочинності в Україні відтворюють їхні особливості соціального та психофізичного характеру? Певне уявлення щодо цього надають статистичні дані, які характеризують динаміку та структуру сучасної жіночої злочинності.

Зазначені нами неодноразово антикриміногенні властивості жінки пояснюють той факт, що співвідношення чоловічої і жіночої злочинності практично залишається відносно стабільним. Питома вага жінок, які вчинили злочин, серед загальної кількості таких осіб становить в Україні в останні роки не більше 17 % (у 1999 р. - 16,7 %). На тлі інтенсивнішого зростання жіночої злочинності порівняно із відповідними показниками чоловічої злочинності, коефіцієнт кримінальної активності жінок, розрахований на 10 тис. населення, лишається значно нижчим аналогічного показника для чоловіків (25, 95 проти 144,26). [16, с. 6] За даними судової статистики, стабільною залишається за останні п'ять років питома вага жінок серед усіх засуджених осіб (14,4 % у 1995 р., 15,4 % у 1996 р., 14,8 % у 1997 р., 15,1 % у 1998 р., 14,5 % у 1999 р., 13,8 % у 2000 р.). Серед засуджених жінок майже 80 % [16, с. 7] становлять такі, що постали перед судом уперше, що підтверджує наявність

особливої проблеми впливу на поведінку жінок несприятливої, провокуючої ситуації, її загального психофізичного стану, залежності від поведінки іншої, важливої для неї особи.

Вибіркові дослідження кількості судимостей у чоловіків і жінок, їх порівняння, надали можливість кримінологам України визначити певні тенденції щодо жіночого рецидиву. При невеликій кількості судимостей частка чоловіків значно перевищує частку жінок, але в групах з більшою кількістю судимостей їх питома вага вирівнюється: при наявності п'яти судимостей чоловіків виявилось 5,1 %, жінок - 3,2 %, шести - відповідно 2,6 % і 1,9 %, семи - 1,3 % і 1,2 % [52, с. 105]. Висновки, яких дійшов А. Ф. Зелінський, досліджуючи особливості жіночої рецидивної злочинності у 80 - ті роки, набувають актуальності за сучасних соціально-економічних проблем життєдіяльності суспільства: сталість спеціального рецидиву серед жінок із збільшенням кількості судимостей має за основу, значною мірою, розірвання та послаблення жіночою соціально корисних зв'язків; складність (порівняно з чоловіком - рецидивістом) їх поновлення, повернення сім'ї [71, с. 118].

Проте, за наявності загальних тенденцій до значного зниження в останні три роки питомої ваги засуджених жінок серед усіх засуджених осіб, їхня кількість в місцях позбавлення волі не зменшується, а навпаки зростає (з 6,4 % у 1998 р. до 6,7 % у 2000 р.). Причини такого стану речей полягає у певних негативних змінах структури жіночої злочинності. Структура жіночої злочинності є її якісним показником, відтворює співвідношення між різними видами злочинів, що вчиняються жінками. За останні роки в ній спостерігаються такі тенденції.

На тлі загальної картини, яка показує, що в структурі злочинності продовжують домінувати злочини корисливо-майнового спрямування, жіноча злочинність не є винятком. Традиційно залишається значною частка жінок, засуджених за корисливі злочини. Стабільним є високий рівень засуджених за крадіжку. Проте, за останні п'ять років загальна кількість жінок, засуджених в Україні за злочини проти державної та колективної власності (у термінології КК 1960 р.) зменшилася з 12,4 % до 7,5 % (майже вдвічі), за злочини проти індивідуальної власності, відповідно, з 13,4 % до 10,9 %. У першому випадку такі зміни, з нашого погляду, пояснюються, певною мірою, економічною кризою та проблемами працевлаштування жінок. Щодо другого випадку, то більш конкретний аналіз кримінально-правової характеристики цих засуджених жінок надає підстави стверджувати, що причиною такого зменшення може бути врахування лише більш тяжкого злочину, який вчинила жінка, окрім крадіжки. На жаль, серед них значну питому вагу становлять особи, яким призначено покарання за сукупністю злочинів або вироків.

Щодо останніх, збільшується питома вага жінок, які вчиняють крадіжки із проникненням у житло, які постають перед судом не лише за крадіжку, але й інші злочини, як виконавиці, співучасники злочину.

Слід зазначити, що в місцях позбавлення волі кількість жінок, засуджених за злочини проти власності досить значна - майже кожна друга. Традиційно, як вже зазначалося, основну питому вагу становлять крадіжки. Зокрема, за цей злочин у 2000 р. відбували покарання 31 % засуджених жінок. За розкрадання державного майна шляхом привласнення, розтрата, зловживання посадовим становищем, шляхом шахрайства, або в особливо великих розмірах - 4,9 %. За грабїж, відповідно, - 5,2 %, за розбій - 6,6 %. Таким чином, питома вага жінок, засуджених за посягання на власність у формі крадіжки, залишається значною. Вони становлять майже третину осіб, які відбувають покарання у місцях позбавлення волі України. Практично частка жінок, засуджених за цей вид злочину, історично завжди переважала над іншими в масиві засуджених. Насамперед це стосується крадіжок особистого майна.

На сьогодні кризові явища, що спостерігаються в усіх без винятку галузях життя суспільства, спричинили особливо гостру реакцію з боку жінки. В дослідженнях кримінологів зазначено тенденцію до зростання агресивних і жорстоких злочинів, вчинюваних жінками. Зі зростанням напруження у стосунках між людьми та невіри в можливість змінити життя на краще, жінки більш сприйнятливі й уразливі в психологічному аспекті, виявляють, як правило, жорстокість, апатію і песимізм як реакцію на соціальне неблагополуччя. [7, с. 59] Вчинення жінками злочинів, зокрема, насильницьких, з виявом агресивності, жорстокості, - явище для суспільства надзвичайне, яке більш суворо засуджується ним, ніж чоловіча злочинність. На жаль, збільшується частка в жіночій злочинності грабежів, розбійних нападів, які раніше вважалися суто "чоловічими" злочинами. Інтенсивне зростання жіночої злочинності зумовлюється зростанням тяжкої насильницької злочинності. За даними судової статистики, питома вага жінок, засуджених за злочини проти життя, здоров'я, волі, гідності особи з 1996 р. кожний рік зростала від 1 % до 2 %, і в 2000 р. становила вже 14,3 % (проти 10,4% у 1996 р.).

Відповідно зросла питома вага засуджених жінок, які утримуються у місцях позбавлення волі за злочини проти життя, здоров'я, свободи і гідності особи (як такі, де зазначені об'єкти є основними або додатковими). Пояснити такі зміни можуть не лише певні кризові процеси, що спостерігаються в економічному, соціальному, політичному і духовному житті суспільства і, зокрема, взаємопов'язане з цим зростання рівня насильницької злочинності, в тому числі жіночої. Це пояснюється також гуманним ставленням правоохоронних органів до осіб, які вперше

вчинили менш тяжкі злочини, і призначенням їм альтернативних заходів покарання, не пов'язаних із позбавленням волі, що, у свою чергу, підвищує питому вагу осіб, засуджених за тяжкі злочини, серед загальної маси засуджених, утримуваних у виправних закладах.

Проте, якщо й спостерігається зростання питомої ваги жінок серед осіб, які вчинили такі "нетрадиційні" для них злочини, як вбивство із хуліганських спонукань, під час розбійного нападу (бо взагалі збільшується кількість жінок, які вчинили вбивство, розбійний напад), але все ж таки специфічність цієї жіночої злочинності спостерігається і надалі. Для жіночої насильницької злочинності не є типовими ті якісні зміни, які супроводжують поширення сфери застосування насилля за сучасних умов, визначають особливості насильницької злочинності сьогодення: вчинення нападу на таксистів, інкасаторів, офіси комерційних структур, підприємств, захоплення заручників; вчинення вбивства на замовлення; застосування вогнепальної зброї, вибухових пристроїв; катувань щодо жертви злочину; зростання питомої ваги організованої, професійної злочинності, заздалегідь підготовленої, яка позначається особливою зухвалістю, цинізмом, жорстокістю.

Найбільшу питому вагу серед усіх жінок, засуджених за насильницькі злочини, мають вбивці. Якщо взагалі у виправно-трудових закладах України за останні три роки вона не перебільшувала 17 %, то в досліджуваній установі (де відбувають покарання жінки, які уперше реально позбавлені волі) у 1999 р. вона становила 20 %. Слід зазначити, що серед них кількість осіб, які покарані за кваліфіковані види вбивства, не є значною. До того ж, жінки не вчиняють серійних вбивств. Фахівці, визначаючи цей вид злочину як найбільш соціально небезпечний за певних його ознак (непередбачуваність вчинку, випадковість вибору жертв, надзвичайна жорстокість, багатоепізодність небезпечних дій, скоєння вбивства заради самого вбивства), - наголошують на тому, що майже 100 % маніяків – чоловіки; а серед їх жертв особи жіночої статі становлять – 91,5 %. [3, с. 94-95]. В основному жіноча насильницька злочинність представлена особами, що вчинили так зване просте навмисне вбивство без супутніх йому обставин, які обтяжують, або пом'якшують відповідальність. Вони становлять 79 %.

На тлі загальних тенденцій очевидно, що насильницька злочинність набуває рис побутової злочинності. Жіноча не є винятком. Традиційно найчастіше насильницькі злочини вчиняються жінками в побуті, часто місцем їх вчинення є місце проживання винної, з тією лише особливістю, що родинно-побутова злочинність завжди (історично) мала досить постійну та значну питому вагу серед усієї жіночої злочинності. Авторі низки досліджень, присвячених цій проблемі, помітили, що якщо в

числі убивць частка жінок становила 3 – 4 %, а серед тих, хто вчинив тяжкі тілесні ушкодження, вона становила ще менше (2 – 3 %), то у складі родинно-побутових злочинців, які вчинили вбивство, питома вага жінок майже в два рази вища (7 %). [160, с. 24-25] Серед тих, хто завдав тілесних ушкоджень середньої тяжкості, - 19,7 %; серед осіб, що вчинили легкі тілесні ушкодження - 20 %. [150, с. 96] Це означає, що родинно-побутові правопорушники вчиняють, як правило, менш небезпечні вчинки, ніж особи чоловічої статі.

На сьогодні ситуація ще більш загострилася. Серед побутових злочинців за 1998 рік суто "родинна" злочинність в Україні становить 80%. Майже кожний третій злочин вчинено жінкою (26,3 %). [9, с. 12-13] У досліджуваній установі, де утримуються жінки, які уперше реально позбавлені волі, питома вага засуджених за вбивство на побутовому ґрунті досить значна. Так 176 з 200 обвинувальних вироків (88 %) щодо жінок, які відбувають покарання за просте навмисне вбивство (які вивчалися нами під час дослідження) визначали покарання саме за цей злочин - вбивство на сімейно-побутовому ґрунті.

На тлі загального зменшення кількості зареєстрованих злочинів в Україні за останні п'ять років майже на 13 %, відбувається зростання злочинності, пов'язаної з наркотичними засобами (з 1995 р. по 2000 р. на 20 %) [188, с.229]. Держава не має точної статистики про вживання наркотиків як серед неповнолітніх, так і дорослих. Немає конкретних даних про кількість осіб, залучених в сферу незаконного обігу наркотичних засобів. Даний вид злочинності належить до високолатентних. Тим паче, немає відомостей про аналогічну жіночу злочинність. Немає і спеціальних даних про кількість жінок, засуджених за ці злочини і які відбувають покарання в місцях позбавлення волі (ці дані не передбачені формою звіту). Уявляється, що має місце не усвідомлення того, у якій геометричній прогресії зростає цей вид жіночої злочинності.

Той факт, що за даними спеціального перепису засуджених 1989 р., питома вага цієї злочинності серед жінок становила 3,7 % і перевищувала частку засуджених за традиційно "жіночі" види злочинів (наприклад, шахрайство - 2,9 %); кількість засуджених жінок за незаконне виготовлення, придбання, зберігання, перевезення або збут наркотичних засобів вище за аналогічний показник засуджених чоловіків на 1,3 %, - розглядався як тривожний симптом. [127, с. 46] Оскільки статистична звітність Департаменту по виконанню покарань не передбачає загальних даних про кількість осіб, які містяться в місцях позбавлення волі за злочини, пов'язані з наркотиками, використовуємо дані нашого дослідження. Вони свідчать про існування проблеми в цій сфері, яку можливо розв'язати лише на загальнодержавному рівні, за участю громад-

ськості. У 1999 р. в установі, що досліджувалася 31,4 % засуджених жінок відбували покарання за незаконні дії з наркотичними засобами та психотропними речовинами. З них - 63,7 % за незаконне вироблення, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів або психотропних речовин без мети збуту. У 2000 р. кількість засуджених цих категорій дещо зменшилася - до 28 % першої групи, 57 % - другої, відповідно. Це надає підстави стверджувати, що майже кожна третя засуджена жінка, яка уперше перебуває в ізоляції від суспільства, відбуває покарання у вигляді позбавлення волі за незаконні дії із наркотиками. А серед них більше ніж кожна друга - за зберігання без мети збуту.

Дані щодо стану та тенденцій жіночої злочинності в Україні доводять, що найбільшу питому вагу складають жінки, які вчиняють корисливі посягання на власність, злочини проти особи у сімейно-побутовій сфері, пов'язані із незаконними діями із наркотичними засобами. Так, більше ніж кожна третя засуджена, яка перебуває в місцях позбавлення волі, відбуває покарання за крадіжку, майже кожна п'ята - за вбивство. Досить питома вага цієї категорії засуджених зумовлює необхідність більш конкретного аналізу специфіки й особливостей вчинення жінками цих злочинів, за які суд визнав необхідним призначити найсуворіше покарання - позбавлення волі. Досліджуючи категорію засуджених жінок, які вперше відбувають покарання у вигляді позбавлення волі, ми маємо можливість встановити найбільш значущі, з нашого погляду, кримінально-правові аспекти, що визначають стан і тенденції реалізації кримінальної відповідальності стосовно жінок як суб'єктів тих злочинів, які становлять підвищену небезпеку для суспільства.

1.3. Особливості вчинення жінками злочинів корисливого спрямування

Традиційно значна питома вага жінок, які вчиняють корисливі посягання на власність, зумовлює актуальність аналізу цих злочинів, вияву тих особливостей та специфіки, які притаманні цій жіночій злочинності як такої. Ступінь суспільної небезпеки посягання на особисту власність громадян (як і будь-якого розкрадання) значно зростає, якщо воно завдало значної шкоди потерпілому, вчинене повторно, за попередньою змовою групою осіб, з проникненням у житло, інше приміщення, в будь-яке сховище. За нашими даними майже усі жінки, які засуджені за крадіжку особистого майна, відбували покарання за ч. 2 або ч. 3 ст. 140 КК 1960 р. (ч.2, 3 ст. 185 КК) - 47 % та 50 %, відповідно, які передбачають відповідальність за обтяжуючих крадіжку обставин.

Більш небезпечною є особа, яка вчиняє не один, а кілька злочинів, оскільки спричиняється шкода декільком об'єктам посягань. В установі, що досліджувалася, 25 % засуджених жінок відбували покарання за вчинення двох і більше злочинів, передбачених різними статтями КК України, або різними частинами однієї статті. Характерною особливістю розглядуваної категорії жінок, засуджених за крадіжки індивідуального майна, є той факт, що питома вага осіб, засуджених за сукупністю злочинів, серед них вища, ніж серед загальної маси засуджених, і становить 39,8 %. Таким чином специфічною особливістю злочинної діяльності жінок, які відбувають покарання за корисливі посягання на індивідуальну власність громадян, є чинник неодноразового їх вчинення. Це дозволяє трактувати неодноразовість в більш широкому розумінні, як повторність не лише тотожних, але й однорідних злочинів, включаючи в зміст поняття не тільки крадіжки, але й усі інші форми корисливого посягання на власність. Яким є характер злочинів, вчинюваних жінками в сукупності з крадіжкою особистого майна громадян? Це злочини однорідні, як правило, не насильницького спрямування: 26,9 % засуджених розглядуваної категорії жінок відбували покарання за діяння, передбачені як ч. 2, так і ч. 3 ст. 140 КК 1960 р. (ч.2, 3 ст. 185 КК) одночасно (вчинення злочину в групі, заподіяння значних матеріальних збитків, вчинення злочину повторно, з проникненням у житло); 11,5 % жінок засуджені були також за розкрадання державного або колективного майна (за термінологією КК 1960 р.) шляхом крадіжки; 6,7% жінок відбували покарання додатково за розкрадання в особливо великих розмірах; 4% - за умисне знищення або пошкодження індивідуального майна громадян.

Злочини проти власності, що характеризуються насильницьким способом вчинення (грабіж поєднаний з насильством, розбій, вимагання) становлять підвищену небезпеку, оскільки їхнім об'єктом є не лише власність, але й особа потерпілого. У деяких країнах ці злочини враховуються як насильницька злочинність. Але переважним щодо цього факту є погляд кримінологів, який полягає в тому, що пріоритетним критерієм віднесення цих злочинів до групи корисних є їх мотиваційна сутність - протиправне заволодіння чужим майном. [103, с. 307] Насилля є лише спосіб заволодіння, який значно обтяжує ступінь небезпеки злочину, тягне більш суворе покарання. Питома вага жінок, засуджених за корисливо-насильницьку злочинність в досліджуваній установі становила 12,8 %. Слід зазначити, що це були злочини проти індивідуальної власності громадян. Майже кожна п'ята жінка, засуджена за грабіж, розбій, вимагання, вчинила також крадіжку. Злочини корис-

ливо-наси́льницького спрямування зазвичай вчинялися жінками в групі з іншими особами.

Майже 20% жінок, засуджених за крадіжку індивідуального майна громадян, вчинили також інші різномірні злочини. Питому вагу (11,4 %) серед цих жінок становлять засуджені додатково за злочини, пов'язані із незаконним обігом наркотичних засобів, яким, здебільшого, призначено примусове лікування від наркоманії. Майже всі відбувають покарання за незаконне вироблення, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів або психотропних речовин без мети збуту. Особливе занепокоєння викликає вплив жіночої корисливої злочинності на неповнолітніх. Оскільки за втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність відбувають покарання 7,2 % жінок, які вчинили також і крадіжку. Інші вчинили до того ж умисне вбивство, крадіжку документів, приховування злочинів, придбання або збут майна, надбаного злочинним шляхом, недонесення, хуліганство.

І ще декілька даних, які на нашу думку, надають більш об'єктивну характеристику розглядуваної категорії засуджених. Мається на увазі рецидив злочинів. Оскільки у досліджуваній установі жінки уперше відбувають покарання у вигляді позбавлення волі, йдеться про ті випадки, коли вони після винесення вироку, але до повного відбуття альтернативного позбавлення волі покарання, звільнення від відбування покарання із випробуванням вчинили новий злочин проти власності, або інший злочин. Гуманізація кримінальної, кримінально-виконавчої політики, певною мірою, відбилася на стані кримінального правосуддя щодо жінок - як суб'єкта кримінальної відповідальності. Майже до кожної п'ятої жінки, яка вперше реально відбуває кримінальне покарання в вигляді позбавлення волі застосовувались: звільнення від відбування покарання із випробуванням (за КК 1960 р. - умовне засудження, відстрочка виконання вироку) та покарання альтернативні позбавленню волі. Але якщо загалом в установі кількість засуджених жінок, яким суд призначив покарання по сукупності вироків становить 18,4 %, то серед засуджених жінок, які вперше відбувають позбавлення волі за корисливі злочини (зокрема, крадіжки індивідуального майна, розкрадання державного майна), таких вже третя частина. Це передусім стосується жінок, які відбувають позбавлення волі за крадіжку поєднану із проникненням у житло (інше сховище): кожна третя раніше звільнялася від відбування покарання із випробуванням. До речі, серед жінок, засуджених за насильницькі злочини, таких осіб від 6 % до 7 %.

Безперечно, вчинення особою, що має судимість, нового злочину становить підвищену небезпеку. Особливе значення надається вчиненню особою кількох тотожних або однорідних злочинів (спеціальний

рецидив). Аналіз даних щодо жінок, яким було призначено покарання за кількома вироками, уможливорює визначити певні закономірності щодо характеру їх рецидивної злочинності: 78,6 % засуджених раніше вчинили крадіжку, у 19 % - перша судимість за грабіж, розбій. Щодо останнього, зазначимо те, що найчастіше під час вчинення цих злочинів жінкам надавалась другорядна роль, або ж шкода була спричинена ними не значна, тому суд визнає за можливе не застосовувати реальне відбування призначеного покарання у вигляді позбавлення волі, або призначити альтернативне покарання. Таким чином ми маємо всі підстави стверджувати: за характером суспільної небезпечності злочинів, що утворюють рецидив, жіноча злочинність проти власності є, передусім, повторність тотожних та однорідних злочинів (спеціальний рецидив).

Однією із негативних тенденцій сучасної злочинності є більш швидке її зростання у селі. Це надає всі підстави вважати інтенсифікацію кримінальності села більш небезпечним процесом, ніж урбанізація злочинності, бо вона свідчить про "зруйнування останніх островів давніх народних моральних звичаїв, які більшою мірою зберігалися на селі". [110, с. 213] Такі ж зміни спостерігаються у структурі жіночої корисливої злочинності. Питома вага цих злочинів вчиняється жінками у місті. Проте, якщо раніше вважалося, ніби вони не характерні жінкам сільської місцевості, [159, с. 91] дані нашого анкетування, вивчення вироків показують на тенденцію поширення цього виду злочинів і серед мешканок сільської місцевості: майже п'ята частина всіх крадіжок; 36 % крадіжок, поєднаних із проникненням у житло. Дуже часто місце проживання і місце вчинення злочину збігаються. Такі дані надають підстави до певних роздумів. З першого погляду, "торжество" невідворотності покарання, що чекає майже на усіх жінок, які вчинили крадіжку не лише з хати, але й погребів, курників, різних необхідних у господарстві будівель, городу, ми маємо лише привітати. Але з іншого, чи заслуговують жінки, які вкрали десять курок, кукурудзу з городу, спричинивши тим шкоду на 39 гривень, у першому випадку, 171 гривню, - у другому, позбавлення волі? Навіть, якщо вони перебували у стані алкогольного сп'яніння (що судом зазвичай розглядається як обтяжуюча провину жінки обставина), а також не витримали іспитового терміну. З нашого погляду, введення нового покарання у вигляді обмеження волі уможливить не застосовувати позбавлення волі за таких підстав.

Звернення до вироків, за якими засуджено жінок за крадіжку індивідуального майна громадян, дозволяє дійти певних висновків щодо способу їх вчинення, відстежити їхню певну специфіку. Способи майнового збагачення жінок відтворюють їхні об'єктивні можливості, ситуацію вчинення злочину, професіоналізм дій. Як правило, жінки вчи-

няють крадіжки, які не вимагають застосування насильства і спеціальних технічних засобів. Проникнення у житло відбувається у разі, коли квартира відімкнена, коли відомо місцезнаходження ключів, шляхом обману. Зокрема, за нашими даними 40 % жінок, які вчинили крадіжку поєднану із проникненням у житло, потрапили до приміщення через відкрите вікно, квартиру у вікні, відчинені двері; 11 % - застосували обман; 6 % - використали той факт, що знали де знаходяться ключі, мали їх дублікат. Таким чином, питома вага злочинів, які вчиняються жінкою (або декількома жінками) не супроводжуються зазвичай застосуванням фізичної сили. Річ у тім, що більшість таких злочинів вчиняється групою осіб. І коли жінка вчиняє злочин із чоловіком (чоловіками), застосування способів набуває інших характеристик: виставляються вікна, двері, зриваються, віджимаються замки за допомогою спеціальних злодійських інструментів.

Зазначені кримінально-правові аспекти розглядуваної злочинності значною мірою пояснюються особливостями особи жінки, яка вчинила особливо небезпечні діяння корисливо-майнового спрямування. Зокрема: лише 30,5 % жінок, засуджених за крадіжку державного майна та 17,6 % - індивідуального, можуть сподіватися на те, що після відбування покарання їх чекатиме сім'я; 70,7 % засуджених першої категорії, 71 % - другої мають дітей; до того ж кожна друга з них - двох і більше; 49 % засуджених першої групи, 44,3 % - другої зазначили під час опитування, що матеріальний стан їхньої сім'ї до засудження був дуже низький - до 30 гривень на одного члена сім'ї. Щодо останнього показника, окремі кримінологи вважають за науково-практичну необхідність щодо корисливої злочинності визначитися ще з одним показником у структурі особи злочинця - його майновий стан. Бо якщо розуміти злиденність як потребу у предметах першої необхідності, то ця мотивація зумовлює лише 5 - 10 % корисних діянь. Але в дійсності виявляється, що більшість населення вважає за предмети, послуги першої необхідності все те, що має забезпечити нормальний спосіб життя за сучасних умов. [103, с. 129] Подолання різного майнового розшарування сучасного суспільства справедливо пов'язується із зменшенням кількості дрібних корисливих правопорушень, що здійснюються заради виживання. Тим більш воно позначиться на жіночій корисливій злочинності.

Той факт, що досить часто у цих жінок складаються неблагополучні стосунки в родині, відсутні теплі емоційні контакти між членами сім'ї, виникають постійні конфлікти між ними, передусім відбиває особисті особливості суб'єкта цього виду злочину. Не можна не погодитися з думкою Ю.М. Антоняна, який стверджує, що здебільшого за об'єктивними даними засуджені за крадіжки складають надто соціально запу-

шену категорію злочинців, одну з найбільш небезпечних у плані рецидиву, тривких в антигромадських поглядах, звичках і поведінці, надто значну за чисельністю й активну за рівнем впливу на інших осіб, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі. [6, с. 5] За нашими даними, понад половини осіб, засуджених за крадіжку ніде не працювали; кожна третя жінка є хронічним алкоголіком (до 29 % засуджених цієї категорії застосовувалося примусове лікування від алкоголізму чи наркоманії). Тих, хто систематично зловживає алкоголем, значно більше. Ці дані набагато перевищують результати аналогічних досліджень, які проводилися О.В. Середною у 80-ті роки. Вона зазначала, що хронічних алкоголіків серед жінок, засуджених за крадіжку - 10 %. [162, с. 96] Засудженим жінкам цієї категорії значною мірою притаманне неприйняття соціальних норм, тривалість антисоціальних настанов, активність протиправної діяльності. Мізерні духовні потреби, схильність до вживання спиртних напоїв, потяг до розваг, відсутність трудових навичок визначають їхні ціннісні настанови, потреби і, в кінцевому підсумку, мотив вчинення злочину. Значною мірою ці властивості притаманні жінкам, які відбувають позбавлення волі за крадіжку поєднану із проникненням у житло. Зазначені показники щодо них значною мірою перевищують середні. За матеріалами розглянутих вироків 84 % жінок до засудження ніде не працювали, 55 % - вчинили злочин у стані алкогольного сп'яніння, щодо 38 % - суд дійшов висновку про необхідність примусового лікування від алкоголізму та наркоманії.

Наведені нами дані про кількість жінок, які мають дві і більше судимостей серед осіб, які вперше відбувають покарання у вигляді позбавлення волі, означає загальновідомий факт, що крадіжкам індивідуального майна громадян, розкраданням державного майна властивий високий рецидив. Спеціальний рецидив крадіжок у жінок виявляється в особливій тривалості, а його інтенсивність збільшується відповідно до зростання кількості судимостей. Це спричинене кількома чинниками. Однією з найсуттєвіших причин високого рівня спеціального рецидиву серед означених категорій засуджених жінок вважається те, що корисливі мотиви діють паралельно з мотивом "забезпечення" і особливо "гри" і "самоствердження", [6, с. 21] які доповнюють і посилюють одне одного, надаючи поведінці цілеспрямований характер та підвищуючи його суспільну небезпеку. Як правило, у жінок рецидивісток не має бажання накопичування, їм не властива корисливість. Це більше "корисливість - паразитизм", "корисливість - легковажність", [102, с. 69-70] коли кошти витрачаються на задоволення повсякденних потреб, дуже часто, для придбання спиртного, наркотиків, одягу, ведення паразитичного способу життя. Убогість духовних інтересів, іноді їхня по-

вна відсутність, непорядкованість особистого життя, наявність різних хибних схильностей, зокрема п'янство, наркотична залежність, призводять до відсутності будь-яких позитивних планів на майбутнє. Внаслідок цього - високий ступінь спеціального рецидиву, вчинення корисливих злочинів. На підставі вивчення матеріалів особових справ, численних співбесід із засудженими за посягання на особисту власність громадян, маємо зазначити, що підґрунтям їхньої поведінки, як правило, були різні мотиви. Нерідко жінки самі не усвідомлювали істинних причин своїх суспільно небезпечних дій. В одних випадках злочини вчинялися для того, аби забезпечити своє існування (придбати одяг, їжу), бо ці жінки не працювали і не мали інших джерел існування, а також задля того, щоб дістати кошти на придбання спиртного. Разом з цим, жінки не заперечували, що часто стимулом до вчинення злочину було бажання утвердити своє становище серед оточення, пережити гострі відчуття.

На увагу заслуговують окремі аспекти вчинення жінками посягання на власність у формі привласнення, розтрата майна, заволодіння ним шляхом зловживання посадовим становищем, шахрайства. Суди, приділяючи належну увагу з'ясуванню способів розкрадання жінкою майна, мотиву вчинення нею злочину, розміру викраденого, часто доходять висновку, що мають місце об'єктивні та суб'єктивні підстави не застосовувати покарання пов'язане з ізоляцією винної від суспільства. У місцях позбавлення волі ця категорія засуджених жінок становить не більше 2 %. Зазвичай до місць позбавлення волі спрямовуються засуджені, які вчинили розкрадання в особливо великих розмірах. Ці жінки дуже часто вчиняють взаємопов'язані з цим злочини з метою полегшення розкрадання, а також для створення умов для цього, приховування злочину. Зокрема, типовою сукупністю злочинів у такому випадку є вчинення розкрадання в особливо великих розмірах (будь-яким способом) та службове підроблення, службова недбалість. За нашими даними, за таких обставин вчинила злочин кожна п'ята з цих жінок.

Більшість вчинюваних жінками розкрадань мають певний зв'язок з їхньою професійною діяльністю. Вони вчиняються, як правило, у сфері побутового обслуговування, торгівлі, легкої і харчової промисловості, розподілу матеріальних цінностей. Практично завжди предмет розкрадання перебуває у сфері виробничої діяльності жінки і до нього є доступ.

На основі головних мотиваційних тенденцій розроблено низку типологій злочинців-розкрадачів. Звернемося до однієї з них, з нашого погляду, більш прийнятної, яка визначає шість типів злочинців цього виду: користолубний, престижно-службовий, дезадаптований, алкогольний, ігровий та родинно-побутовий, коли крадіжка вчиняється вин-

ним не стільки для самого себе, як для забезпечення необхідного, на його думку, рівня матеріальних і духовних благ родини й окремих її членів. [5, с. 24-45]

Таким чином, авторами підкреслюється думка, що далеко не завжди корисливий мотив є головним. Дуже часто мотиваційні тенденції, які утворені на несвідомому рівні, не усвідомлюються в повному обсязі злочинцем. Про основні мотиви, якими керуються жінки, вчиняючи розкрадання, дослідники пишуть, що родинна мотивація надто типова для тих жінок, котрі викрадають ввірене їм майно заради дітей, чоловіка, нерідко, з метою придбання спиртних напоїв знайомим чоловікам.

З аналізу спеціальної літератури, присвяченої цьому питанню, а також даних нашого дослідження, очевидно, що родинний чинник проглядається в більшості корисливих злочинів, вчинюваних жінками. Як правило, жінки мають власне уявлення про необхідний рівень матеріального добробуту родини, який доволі часто не відповідає можливостям і розмірам заробітної плати. Керуючись хибним почуттям відповідальності за матеріальне становище родини, вони прагнуть забезпечити цей рівень, вчиняючи корисливі злочини. Упевнені в тому, що вони вчиняють злочин заради родини та дітей, отримані незаконним шляхом гроші, найчастіше спрямовуються ними на задоволення тих потреб, що не є першочерговими і життєво необхідними.

Проте, існує достатньо підстав зазначити, що, крім існування корисливих мотивів заради "матеріального престижу" родини, певне місце посідає "корисливість-потреба". Опитування засуджених за різні розкрадання державного майна показало, що більшість з них має кілька дітей. Половина опитаних зазначили, що їхні родини не мали засобів для існування, або мали незначні доходи. Зі слів кожної третьої засудженої суд не врахував як пом'якшуючі такі обставини: наявність неповнолітніх дітей, бідність, поганий стан здоров'я членів сім'ї і винної, наявність на утриманні старих батьків й інші обставини. Перманентна конфліктна ситуація у родині, низькі розміри грошових прибутків членів сім'ї, тяжкі родинні обставини можуть пояснити певною мірою виникнення корисливого мотиву, вчинення жінкою злочину.

Психологічний аспект оцінки самими засудженими факту вчинення розкрадання також привертає увагу. Дуже часто в бесіді засуджені стверджували, що не завжди розуміли, що вчиняють злочин. Вони усвідомлювали лише те, що їм необхідні були гроші. Жінкам здавалось, що з'явиться можливість усе виправити або приховати.

Особливості вияву дезадаптованого й ігрового типу розкрадачів знаходять своє відбиття в специфічних жіночих типах поведінки, а саме: постійне бажання подобатися, зовні бути не гірше, а можливо, і

краще за інших, жадання розваг у компаніях, вживання спиртного. Така поведінка може стати достатнім приводом для вчинення розкрадань із певною полімотивацією. Досліджувані жінки, крім корисливого мотиву, керувалися також мотивом подолання відчуження, самотності, прагнення випробувати гострі відчуття.

Психологічні дослідження особистості злочинців, що вчинили розкрадання шляхом привласнення, розтрата або зловживання посадовим становищем показали, що своїми психологічними рисами ці засуджені мало відрізняються від законослухняних громадян. Про незначний ступінь деформації моральних і соціальних настанов, особистих якостей засуджених жінок цієї категорії свідчить їхня виправно-трудова характеристика, одержана під час дослідження. Цим засудженим властиві певні звички та погляди. За винятком дефектів уявлення про моральні і правові цінності, які й призвели до вчинення злочину, цих жінок відрізняє від іншої маси засуджених порівняно правильне ставлення до життя та суспільства, більш високий рівень культури. Здебільшого вони підтримують регулярні зв'язки з рідними й близькими; значно гірше від інших переносять ізоляцію, розлуку з дітьми. У виправно-трудовах колоніях ця категорія жінок дотримується встановленого порядку, сумлінно працює. Понад 70 % жінок заохочувалися, причому неодноразово.

Злочини проти власності жінки вчиняють здебільшого у групі з іншими особами. Це стосується усіх форм розкрадань. Але, насамперед, груповий характер має жіноча корисливо-насильницька злочинність. Переважають жінки молодого віку, які вчиняють злочини у стані алкогольного сп'яніння. Кримінологічні дослідження цієї проблеми вказують на крайній ступінь моральної і соціальної інертності, яка властива жінкам, засудженим як за корисливі, так і за корисливо-насильницькі злочини, вчинені у співучасті. Як правило, жінки з низькою самооцінкою, невпевнені в собі, потрапляючи у сферу уваги або впливу сильної особистості (близької людини, товариша по службі), відчувають соціально-психологічну залежність від неї, часто не можуть протистояти асоціальному впливу і стають ланкою в ланцюжку злочинних взаємовідносин. Здебільшого жінки стають жертвами свого конформізму, оскільки сильно піддаються зовнішньому впливу. Їхнім типовим міркуванням при поясненні мотивів вчинення злочину є вказівка (поряд із вказівкою на важкі умови життя, крах особистих життєвих планів, бажанням жити легко і красиво) на небажання відмовити товаришу в "проханні", залежність від кримінального оточення. Поряд із тим вони не вважають, що повинні нести однакову кримінальну відповідальність нарівні з чоловіками, посилаючись на те, що саме вони підштовхнули їх до злочинних дій. [147, с.21-24]

Кримінологи завжди привертали увагу на надто високий рівень жіночої злочинності у співучасті з іншими особами. За даними В.О. Себрюкової, для засуджених жінок вдвічі більша питома вага співучасті, на долю жінок частіше, ніж на долю чоловіків випадає другорядна роль. [159, с. 7]

Професор Ю.М. Антонян стверджує, що групове вчинення злочину жінками має місце у 42,8 % випадків, що, на думку автора, є доволі високим показником. Для чоловіків він не перевищує 20 %. Він пов'язує цю обставину з особливостями психологічного і фізичного характеру жінок, які відчувають потребу в наявності помічника або керівника, переважно чоловіка. [7, с. 54]

Окремо слід наголосити на особливостях злочинної діяльності жінок, які вживають наркотики: 65 % одружених жінок і 78 % - жінок, які перебували у так званому громадянському шлюбі, мали чоловіків наркоманів, які й були головними постачальниками наркотиків. [13, с. 23]

Особливо легко піддаються впливу жінки, які були раніше засуджені (тим більш якщо вони відбували покарання у вигляді позбавлення волі), через специфічні особистісні характеристики, властиві рецидивістам. Їх використовують в своїх корисливих цілях досвідченіші злочинці. Майже половина з них (41 %) були втягнуті в злочинну діяльність знайомими по місцях позбавлення волі або судимими особами. [66, с. 77]

Злочини корисливо-насильницького спрямування зазвичай вчиняються жінками у співучасті з іншими особами (переважно чоловіками). У таких групах жінкам відводяться переважно не головні ролі (створення умов для вчинення злочину, заманювання жертви, приховування награбованого і самого злочинця). Членами злочинних груп стають частіше жінки, які вживають алкоголь, наркотики (епізодично). Але жінки досить рідко входять до складу злочинних організацій. У зв'язку з цим є справедливим твердження, що в структурі загальної злочинності жіночий кримінальний професіоналізм у цілому мав і продовжує мати допоміжний чоловічий злочинності характер, а самоорганізація в структурі професійної злочинності серед жінок не носить настільки виразного характеру, як у чоловіків. [94, с. 18-19]

Як вже йшлося, однією із негативних тенденцій жіночої корисливої злочинності є збільшення питомої ваги крадіжок, поєднаних із проникненням у житло (інше приміщення, сховище). Особливість цього виду злочину (крім вже зазначених) також полягає у їх груповому характері. За нашими даними, під час вчинення цих злочинів жінки здебільшого організуються у групи. У більшості випадків вони складаються як із жінок, так і чоловіків. Так майже кожна друга жінка, засуджена за крадіжку із проникненням у житло є співвиконавцем злочину поряд із чо-

ловіком (чоловіками), і лише кожна четверта зорганізувалася для виконання небезпечного діяння з іншими жінками (жінкою). Якісний склад групи за статевою приналежністю зумовлював тяжкість злочину, залежно від способу вчинення, застосування чи не застосування насилля. Злочини, що вчиняла жінка з чоловіками зазвичай призводили до значних шкідливих наслідків, завдавали більші збитки.

Таким чином типовою є ситуація, коли злочинним діям засуджених жінок передувало підбурювання з боку чоловіка. Часто такий факт важко довести в ході судового розгляду справи, оскільки жінка перебирає на себе вину, розраховуючи (іноді безпідставно) на поблажливість органів правосуддя з причин гуманного характеру (наявність неповнолітніх дітей, старих батьків, стан вагітності та ін.).

Розглянувши певні аспекти вчинення жінкою злочинів корисливого спрямування, зокрема крадіжок поєднаних із проникненням у житло (інше приміщення) маємо зазначити, що суд мав достатньо підстав застосувати щодо значної категорії цих засуджених жінок кримінальну репресію у повному обсязі, але практика кримінального правосуддя свідчить дещо про інші тенденції, які є предметом розгляду у наступному розділі.

1.4. Особливості вчинення жінками злочинів насильницького спрямування

Безперечно, будь-яке насильство над особистістю, що завдало значної шкоди здоров'ю, а тим більш, що спричинило смерть - тяжкий злочин. Проте, ми не можемо заперечити існування проблеми, яка має як теоретичне, так і практичне значення. Чи завжди ми можемо ототожнювати тяжкість насильницького злочину зі ступенем небезпеки для суспільства жінки, яка вчинила цей злочин? Значною мірою ми зможемо визначити своє ставлення до цієї проблеми, якщо звернемося до аналізу окремих обставин вчинення ними злочинів цього виду. З нашого погляду, обставини вчинення жінкою вбивства, причини й умови, які сприяли цьому, спосіб, знаряддя вчинення, мотиви, цілі злочину, а також взаємини винної та потерпілого – досить часто зумовлюють визначені особливості, специфічні характеристики вчинення жінкою посягань на особу.

Згідно з чинним законодавством причини й умови, які сприяють вчиненню злочину, враховуються лише на рівні характеристики особи винної, обставин, що пом'якшують або обтяжують відповідальність. Проте вони підлягають доказуванню по кримінальній справі. При провадженні дізнання, попереднього слідства і судового розгляду кримінальної справи органи правосуддя повинні виявити причини й умови, які сприяли вчиненню злочину. З-поміж помилок, які допускаються під

час застосування законодавства, що передбачає відповідальність за злочини проти життя і здоров'я людини, Пленум Верховного Суду України відокремив і таку: не завжди цілковито суди з'ясовують причини й умови, що сприяли вчиненню вбивства. У зв'язку з цим Пленум постановив: під час всебічного з'ясування події злочину, його наслідків необхідно забезпечувати серед інших належну увагу даним про взаємовідносини між винною особою та потерпілим, їх поведінку, що передувала подіям злочину. [148, с. 86-87]

Питання про роль причин і умов вчинення злочину при визначенні міри кримінальної відповідальності, призначенні покарання до теперішнього часу залишається дискусійним. Звернення до більш докладного аналізу причин і умов, обстановки вчинення жінками насильницьких злочинів дозволяє визнати справедливості думки К.М. Флоря, який пов'язує ступінь вини особи, що вчинила злочин, з тим, наскільки вільно діяв суб'єкт у момент вибору рішення. При цьому той факт, що на прийняття рішення впливає конкретна життєва ситуація, розцінюється ним як пом'якшуюча обставина. [195, с. 15] Конкретна життєва ситуація, обставини вчинення злочину мають особливе значення для визначення ступеня небезпеки злочинного вчинку. Адже без сумніву при збільшенні обсягу обставин, які сприяли злочину, знижується ступінь небезпеки вчинку, що в свою чергу, обґрунтовує пропозицію окремих авторів про виділення в загальних засадах призначення покарання причин і умов, які сприяли вчиненню злочину. [180, с. 78]

Ця пропозиція тим більш актуальна щодо проблеми визначення ступеня небезпеки злочинів, вчинюваних жінками. У попередніх розділах ми підкреслювали положення про особливу роль соціально-економічних і психологічних чинників у жіночій злочинності. Це, безперечно, стосується і розглядуваного виду злочинів. Соціальні чинники в основному зумовили виникнення важких особистих і родинних обставин, що сприяли створенню конфліктних, кризових ситуацій в міжособистісних стосунках жінок з оточуючими, а також виникненню у них злочинних намірів.

Дедалі міцніє взаємозв'язок між побутовою злочинністю жінок і низьким рівнем культури стосунків між людьми і, передусім, в родині; посилюється криміногенний вплив загальних негативних соціально-економічних умов на провокування міжособистісних конфліктів, у тому числі, через суперечності в родинно-побутовій сфері. Причини виникнення конфліктних ситуацій в родині мають значно глибші корені, ніж це здається з першого погляду. Не позбавлені підстав твердження про вияв у них залишкових явищ фактичної статевої нерівності в побуті, що загострює стосунки в родині, не узгодження службових і родин-

них ролей, нової системи міжстатевих стосунків в суспільстві, викликаної процесом швидкого залучення жінок у суспільне виробництво, труднощів, неминучих при перебудові соціального інституту родини, відсутності взаємної поваги до позиції, думки партнера по шлюбу. [150, с. 97; 202, с. 48-49]

У підсумку ці глибокі суперечності накладалися на низький матеріальний рівень родини, загальну невлаштованість особистого життя, призводили до родинних конфліктів і суперечок, що найчастіше ставало умовами виникнення злочинних намірів у жінок. За даними анкетування, 80 % жінок, засуджених за просте умисне вбивство мають дітей (з них 52,5 % - двох і більше); 41 % жінок зазначили, що матеріальний рівень життя в їхній родині був низький (до 50 гривень на члена сім'ї). Варто зазначити, що 15 % засуджених цієї категорії взагалі не змогли визначитися в цьому питанні. Конфліктна обстановка, що передуює розпаду сім'ї, психологічні травми, спричинені розлученням, матеріальні труднощі розлучених жінок, на утриманні яких залишилися діти, можуть призвести (підсилені певними особистісними характеристиками) жінку до вчинення злочину.

Убачається тут певний зв'язок злочинності цього виду з пияцтвом у побуті. Жінки шукають засобів заспокоєння, зняття постійного стресу через вживання алкоголю, наркотиків, що призводить натомість не лише до їх швидкої деградації, але й до виявів жорстокості. Емоційна жорстокість у свою чергу породжує байдужість до свого і чужого життя. За нашими даними 90 % жінок, які були засуджені за ст. 94 КК 1960 р. (ч. 1 ст. 115 КК), вчинили вбивство у стані алкогольного сп'яніння (при тому, що хронічних алкоголіків серед них виявлено значно менше - лише 19 % засуджених суд призначив примусове лікування від алкоголізму). У даному випадку спостерігається специфічність вияву взаємозумовленості соціальних та біологічних чинників, властивих цим жінкам. Зниження рівня самоконтролю, пріоритет емоційності та імпульсивності (за умов посиленого психічного ритму жінки) призводять до особливого психічного стану - значного зниження вольових можливостей, переваги збудження над стримуючими процесами в організмі. Таким жінкам взагалі важко адаптуватися до негативної ситуації, що склалася у сім'ї.

Міжособистісні конфлікти в побуті дуже часто спричинялися продовжуваними ситуаціями, коли взаємини між винною і потерпілим періодично загострювалися. Злочинні посягання жінок у родинно-побутовій сфері спрямовані переважно на найближче оточення. Так, за даними О.В. Середи, яка досліджувала це питання у 80-і роки, 46 % жінок, засуджених за тяжкі насильницькі злочини, вбили або завдали

тяжких тілесних ушкоджень своїм чоловікам, співмешканцям; 33,7 % - родичам, друзям, знайомим, сусідам. [161, с. 7] Щодо сьогодення, ситуація дещо змінилася. Зокрема, за нашими даними, потерпілими від злочинних посягань жінок у 60 % випадків є чоловік або співмешканець; у 18,5 % - знайомі, сусіди; у 7 % випадків - батьки, діти; у 6,5 % - інші особи. Частіше це ситуативні злочини, коли певну криміногенну роль відіграє несприятлива обстановка, провокуюча поведінка потерпілого, насильство й образи щодо жінки.

На Міжнародному науково-практичному семінарі по попередженню насильства в родині, який відбувся в Україні у 1999 р. (м. Київ, Одеса), було констатовано, що кількість випадків насильства проти жінки в Україні зростає. Починаючи від 1990 р. його жертвами стали 10 тис. жінок. Найпоширенішим є такий вид насильства, як побої і мордування з боку чоловіків. Лише у трьох випадках з кожних ста жінка звертається в правоохоронні органи. На тлі зростання побутової злочинності, коли до 45 % всіх зареєстрованих вбивств, вчинених родичами жертв, на одне вбивство чоловіка дружиною припадає сім убивств дружин чоловіками. При цьому жінки зазвичай удаються до вбивства як до самозахисту або здійснюють його доведені до відчаю пияцтвом чоловіків, побоями, знущаннями над ними і дітьми.

Проблема вдосконалення законодавства про кримінальну відповідальність осіб, які вчинили злочини внаслідок провокації, припускає більш чітку її регламентацію. Не заперечуючи певної складності кваліфікації злочину, вчиненого жінкою у відповідь на неправомірну поведінку потерпілих, констатуємо факт, що суди не завжди достатньо об'єктивно та цілковито оцінюють обставини, пов'язані з негативною поведінкою потерпілого. Підтвердженням послугують результати досліджень віктимологічних чинників і механізму злочинної поведінки, проведені В.С. Мінською і Г.І. Чечелем в Росії, Є.М. Моїсеєвим, О.М. Джужею в Україні. Вивчення природи вбивств, в тому числі замаху на вбивство, заподіяння тілесних ушкоджень внаслідок негативної поведінки потерпілих показали, що в стосунках потерпілого і суб'єкта злочину в більшості випадків (95 %) становить сварка; в 86 % випадків ініціатором сварки є потерпілий; в 60 % - у процесі сварки потерпілий вчиняє напад на винного або його близьких. Розподіляючи потерпілих за статтю, автори виявили таку закономірність: частка потерпілих жінок значно перевищує частку жінок-злочинниць, натомість потерпілих чоловіків менше від чоловіків-злочинців; і ще: жінки (звичайно більш слабкі фізично порівняно з чоловіками) стають потерпілими в 2,5 разу частіше від "чоловічих" злочинів, ніж від злочинів,

вчинених жінками; чоловіки потерпають від чоловічих злочинів у 11 разів частіше, ніж від злочинів жінок. [122, с. 38-39]

А.Б. Блага, досліджуючи кримінологічні аспекти жіночої злочинності в Україні в останні роки, зокрема зазначила, що для більшості потерпілих від насильницької злочинності жінок характерними були такі риси, як агресивність, схильність до вживання алкоголю, деспотизм, брутальність стосовно дружини і дітей, статева розбещеність і невибагливість у виборі знайомих, а їх поведінка коливається від явно провокуючої, навіть злочинної (у 76 % випадків) до нейтральної чи правомірної. Тим більш, що майже всім вчиненим злочинам передував досить тривалий конфлікт. [16, с. 10] Визначені закономірності підтверджуються результатами вивчення та аналізу обвинувальних вироків щодо жінок, які вчинили просте навмисне вбивство (ч. 1 ст. 115 КК). У 84,5 % випадків судом зазначено, що стосовно підсудної була провокуюча, протиправна поведінка потерпілого.

Соціальні, психологічні, фізіологічні особливості, які властиві жінці, відбиваються на засобах і способах вчинення злочинів, зокрема насильницьких. Якщо для чоловіків більш характерний відкритий спосіб вчинення насильницьких злочинів, то жінкам притаманний таємний спосіб злочинної діяльності. Убивства, нанесення тілесних ушкоджень різної тяжкості частіше жінки вчиняють без свідків або при їх мінімальній кількості. У деяких випадках (5,5 % досліджених засуджених) жінки убили своїх чоловіків, співмешканців, коли вони спали, знаходилися у стані алкогольного сп'яніння. Матеріали справи, бесіда з цими засудженими показали наступну закономірність. Як правило, напередодні відбулася чергова сварка, що переросла в бійку. Потерпілий, людина, яка фізично набагато сильніша, грубо ображав винну, принижував її честь і гідність, застосовував щодо останньої насильство (інколи це відбувалося на очах у дітей), примушував задовольняти статеві пристрасті неприродним способом і т. ін. Могло мати місце як одне з зазначених обставин, так і кілька. Коли він засинав, жінка, відчуваючи особливу ненависть, образу за те що сталося "розправлялася" з ним. Взагалі за умов міжособистісного сімейно-побутового конфлікту виявляється специфічний варіант впливу жінки та поведінки потерпілого на результат конфлікту. Якщо у сутичках між чоловіками до останнього моменту кожний має рівні можливості стати злочинцем, або потерпілим, зовсім інша ситуація постає під час сварки, бійки між чоловіком та жінкою. Анатомо-фізіологічні властивості жінки позбавляють її таких потенційних можливостей. Тому така невтішна статистика щодо значної кількості жінок, які потерпають від насилля.

Криміналісти помітили такі особливості вчинення жінкою вбивства: заподіяння значно більшого числа ушкоджень, ніж достатньо для того, щоб убити людину; значна частина ушкоджень завдається тоді, коли жертва вже мертва; рани спричиняються невеликою силою. Завдавання великої кількості безглузвих ударів завжди фахівці розцінювали як свідок того, що вбивство вчинила психічно хвора людина, підліток або людина, яка перебувала у схвильованому стані, чи не відрізнялася великою фізичною силою, можливо жінка. [86, с. 173] Останнє підтверджувалося подальшим розслідуванням.

За нашими даними, у 47,5 % випадків жінки використовували побутові (кухонні) приналежності (ніж, макагон, кочерга, сковорода); у 25,5 % - предмети загального господарського вжитку (лопата, молоток, сокира, кувалда); у 13 % - випадкові предмети (палиці, каміння, залізні пруті, тощо); у 10 % вбивство вчинене через задушення; в інших випадках (4 %) - отруєння, потоплення. Що стосується останнього засобу вчинення злочину, він використовувався злочинницями під час вбивства своїх дітей. Таким чином, якщо в минулі століття жінкам було властиво застосування отрути у злочинах проти особи, то останніми десятиліттями спостерігається збільшення кількості злочинів, вчинених такими способами, що вимагають застосування фізичної сили і певних умінь.

Як правило, жінки вчинюють убивство одноособово. Лише у 8,5 % випадках мала місце співучасть. У п'ятьох з них жінка організувала (в окремих випадках - "замовила") убивство близької їй людини (чоловіка, співмешканця). Здебільшого мотивоутворюючим чинником була сильна особиста неприязнь у винної до потерпілого. Виконавцями "замовлення" були не професіонали, а звичайні знайомі (друзі), які раніше ніколи цим не займалися, а вирішили "заробити". У зв'язку з низькою "кваліфікацією" виконання ці злочини були швидко розкриті. Про деякі з них у правоохоронні органи повідомила сама винна.

Цікаві, з нашого погляду, дані щодо ставлення винної до вчиненого нею злочину, особливостей його психологічного сприйняття, визначення видів та моменту виникнення умислу вчинити убивство: 22,5 % засуджених заявили під час судового розгляду справи, що переслідували визначену мету убити потерпілого і прагнули до цього; 28,5 % - указали, що бажання убити не мали, але допускали подібний результат ("уб'ю так уб'ю"); 6,5 % - заздалегідь обмірковували деталі убивства і готувалися до цього; щодо інших - 42,5 % засуджених жінок - суб'єктивна сторона вчинення злочину знайшла відображення лише в загальній указівці на навмисну форму провини. Однак докладніший аналіз обставин здійснення злочину (відбитих в обвинувальному вирокі) дозволяє дійти висновку, що у 68 % випадках намір убити потерпілого

виник у жінки раптово під час сварки (бійки) у відповідь за образу, насильство по відношенню до неї. Мала місце напівсвідома так би мовити "звернута мотивація", [103, с. 140] коли мета застосувати насилля виникає раптово у певну мить, а прийняття та реалізація рішення щодо вчинення злочину буває несподіваним навіть для жінки, хоч би й відтворювали та відповідали її особистісній позиції. Суд, як правило, не брав до уваги доводи підсудної про те, що вона не мала наміру на позбавлення життя потерпілого, ґрунтуючись на тім, що поранення були заподіяні в життєво важливі органи і в небезпечний спосіб, а тому жінка усвідомлювала і передбачала суспільно небезпечний характер своїх дій, їх наслідки, свідомо допускала їх настання.

Наскільки є важливими роль і значення життєвої ситуації в злочинній поведінці жінки почасти можна визначити, якщо звернутися до аналізу мотивів, мети, емоційного стану жінок-убивць, що дозволить глибше пізнати механізм злочинної поведінки жінки, як суб'єкта насильницького посягання на особу.

Дані нашого дослідження показали, що доволі часто жінки як істоти більш емоційні й імпульсивні, спочатку діють, а вже потім думають. Дуже часто їхня агресія - це виправдання власної недосконалості як особистості, як жінки, як матері. Прихована в повсякденному житті незадоволеність собою, оточуючою дійсністю породжує підсвідому жорстокість. Уся ця патологія схильностей відбувається під впливом алкоголю, наркотиків. Однією з особливостей реалізацій емоційної сфери жінок як суб'єкта вбивства є той факт, що їхні спонукання часто поєднані з емоціями невдоволення, неспокою, іншими почуттями, що виявляються зовні і посідають особливо важливе місце в родинно-побутовій злочинності. У низці випадків емоції і почуття не тільки супроводжують або посилюють основні спонукання, але і можуть відігравати самостійну роль. Це, передусім, вплив таких сильних почуттів, як ненависть, гнів, лютість, особиста неприязнь.

За результатами спеціального дослідження подружніх убивств як суспільної проблеми 71 % жінок, які вбили свого чоловіка, відчували до потерпілих презирство, ненависть, антипатію. Жодна з них, характеризуючи свої почуття під час злочину, не назвала серед них любові до чоловіка, 16 % жінок указали на ненависть. Убивці чоловіків майже в три рази частіше, ніж убивці дружин, виявляли негативне ставлення до потерпілих. Правильно стверджує Д.А. Шестаков, що іноді раціональна, холоднокрровна поведінка вбивці-чоловіка є результатом поєднання нерозвиненої здатності жінки до любові з невмінням чоловіка викликати це почуття. [202, с. 33]

Комплекс перерахованих негативних почуттів часто виникає під впливом на психіку жінок провокуючої поведінки потерпілого, що розглядається фахівцями як широке коло форм негативної поведінки. Неправомірну, аморальну поведінку потерпілих психологи розглядають як умову, здатну викликати такий стан винного, який визначається його прагненням усунути джерело, що викликає негативні емоції, переживання. [137, с. 376; 100, с. 168] Без сумніву, необхідно враховувати також чинник особистісних особливостей винної, наявність і ступінь відхилень морально-вольової сфери особистості, що зумовлюють і породжують готовність вчинити злочин.

Приділяючи значну увагу ролі життєвої ситуації, обставинам вчинення жінками вбивств, не слід стверджувати, що розглядуваний вид жіночої злочинності має загалом ситуативний характер. Суть у тому, що доволі часто самі засуджені жінки бачать себе жертвою обставин, які склалися протягом певного часу, або обставин конкретного моменту і не усвідомлюють істинних мотивів своїх вчинків, їхній глибокий і віддалений особистісний сенс. У момент вчинення злочину, перебуваючи в стані високого емоційного напруження, жінка не завжди аналізує ситуацію, що склалася, усвідомлює наслідки своїх вчинків. Проблема несвідомого в мотивації жіночої злочинної поведінки є актуальною, її розгляд виходить за межі нашого дослідження. Проте доцільно звернутися до стислого аналізу потреб і мотивів, що детермінують злочинну поведінку жінки.

Загальноновизнано, що антисуспільна поведінка - це вольовий вмотивований акт. Підґрунтям будь-якого мотиву вважаються певні нахили, прагнення, інтереси і, звичайно, потреби особистості. Безперечно, останні мають першорядне значення в детермінації людської поведінки. Визначаючи людські запити в широкому значенні, як потребу людини в тому, чим вона поки що не володіє, фахівці зазначають, що основою мотиву побутової злочинності є потреби, що знаходять своє вираження у вживанні спиртних напоїв, наркотичних речовин, утвердженні свого лідерства в родині в будь-якій формі. [32, с. 10; 150, с. 113] Здебільшого егоїзм, жадання влади над оточуючими, психологічне і фізичне насильство над членами сім'ї визначаються як основні деформовані потреби особистості, здатної до вчинення насильницьких злочинів.

Вивчення Д.О. Шестаковим ціннісних орієнтацій убивць-чоловіків дозволило встановити коло потреб подружжя, незадоволення яких призводило до конфліктів, сварок. А саме: недостатня забезпеченість сім'ї з боку чоловіка грошима (75 %), п'янство чоловіка (44 %), житлова незабезпеченість (28 %), переваження розміру заробітної плати дружини над розміром грошового утримання чоловіка (22 %), розбіж-

ність поглядів подружжя на розподіл домашніх обов'язків (19 %), недостатня авторитарність чоловіка (5 - 16 %). [202, с. 24-25]

Оскільки мотивуютьоруючими можуть бути різні явища і стани (потреби, інтереси, цінності, конфліктні ситуації, різні обставини), ми дотримуємося положення відповідно до якого під мотивом розуміється усвідомлене спонукання до дії. З усіх елементів складу злочину найбільш повну інформацію про психологію злочинця надає суб'єктивна сторона, а в ній – характеристика мотивів злочину. Мотив враховується при визначенні суспільної небезпеки здійсненого вчинку, ступеня небезпечності особи, яка його вчинила, впливає на вибір заходів кримінально-правового реагування, а також на вид і розмір покарання.

Кримінально-процесуальне законодавство містить безпосередньо вказівку щодо необхідності встановлення мотивів вчиненого злочину. Мотив злочину підлягає обов'язковому доказуванню при проведенні попереднього слідства, дізнання і розгляді справи у суді. Мотиви вчинення злочину повинні бути зазначені слідчим у описовій частині обвинувального висновку і судом в мотивувальній частині вироку. На жаль, у практичній діяльності правочинства дослідження істинних мотивів злочину здійснюється не на належному рівні. Твердження про те, що половина всіх мотивів вбивств, описаних в обвинувальних вирокх, має абстрактний характер, що спостерігається підміна мотивів метою злочину, емоційним станом суб'єкта, причинами й обставинами вчинення протиправного діяння, [158, с. 100] – ми можемо впевнено віднести і до характеристики обвинувальних вироків жінок, засуджених за вчинення вбивства.

Які ж мотиви, як правило, лежать в основі цієї насильницької злочинності жінок? Серед основних мотивів, зазвичай, називалися такі: ревності, помста; бажання позбавитися дитини, чоловіка, співмешканця; корисливі мотиви (прагнення до наживи, до поліпшення матеріального становища). У дослідженнях сучасного періоду констатується, що перше місце за поширеністю як у мотивації вбивств чоловіка, так і в мотивації вбивств дружини, посідає мотив "самоствердження", після цього слідує інші мотиви: "прагнення позбавитися турбот", "прагнення утримати партнера" і, нарешті, "ревності". [202, с. 40-49] Таким чином в центрі суперечностей - зіткнення інтересів чоловіків і жінок.

Вважаємо такі (відносно повні) дані щодо мотивів вчинення жіночого вбивства передбачають комплексні дослідження, які аж ніяк не ґрунтуються на аналізі лише обвинувального вироку. Як вже зазначалося, суди розглядають ці питання не на належному рівні. Лише стосовно 44 засуджених (22 %) суд вказав у обвинувальному вирокх на мотив вчиненого злочину. У багатьох випадках вказується на обставини, ціль вчинення злочину, які найбільш типові для таких вбивств. Зокрема зазначається:

знаходячись у стані алкогольного сп'яніння, на ґрунті неприязних стосунків, під час сварки, яка переросла в бійку, винна, маючи за мету вбити потерпілого, нанесла удари у життєво важливі органи.

Стосовно 29 засуджених жінок (66 %) (із зазначених 44-х) суд укавав, що мотивом вбивства була помста (за зраду, образу, побиття як винної, так і її дітей). Ці жінки найчастіше оцінювали вчинене як навмисне спричинення зла за заподіяне зло. [20, с. 41] Прикладом такого убивства може бути справа, розглянута судом Березнеговатського району, Миколаївської області. У обвинувальному вирокі вказується на наступні обставини вчинення З. навмисного вбивства свого співмешканця Р. Потерпілий Р., будучи в стані алкогольного сп'яніння, бив З. руками і ногами по різних частинах тіла, тягав за волосся, лопатою вдарив її по спині. Коли ж він заснув на землі, у дворі свого будинку, З., скориставшись безпомічним станом Р., з помсти, на ґрунті особистих неприязних стосунків з потерпілим, за систематичне заподіяння їй побоїв, фізичного болю, навмисно з метою позбавлення його життя нанесла по голові удари металевою частиною лопати.

Ревнощі стали мотивом вбивства в сімох випадках із сорока чотирьох (15,9 %). Ступінь суспільної небезпеки вбивства з ревнощів, як і будь-якого, повинна визначатися у зв'язку з конкретними обставинами вчинення злочину, з'ясування причин виникнення ревнощів, ролі і впливу поводження потерпілого перед вбивством (чи під час його вчинення), що не може не вплинути на визначення судом міри покарання винної.

Показовим у цьому випадку є вбивство засудженою Р. свого чоловіка, що систематично зраджував її, ображав, бив, вчиняв статеві акти з іншою жінкою в її присутності. Те ж саме відбулося в день вбивства. Принижена, ображена, охоплена почуттям ревнощів, перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, вона вбила сплячого чоловіка кувалдою, а потім подзвонила дільничному і повідомила про те що сталося.

Злочини вчинені жінками з мотивів помсти, ревнощів мають здебільшого побутовий характер і відображають особливості їхніх емоційних переживань, психічного стану. Розглянуті приклади доводять, що їхні злочинні діяння є відповідною реакцією на заподіяну потерпілим образу, придушення якої може призвести до внутрішнього конфлікту, розчаруванню, розладу, хворобливому стану (нервово-психічним зривам, інфарктам), а часом і до самогубства. У спеціальних дослідженнях сила відповідної реакції справедливо погоджується з психічним нервовим станом людини, його біологічною конструкцією, більшою чи меншою збудливістю і дратівливістю. Зазначені нами раніше особливості жінок-злочинниць психофізіологічного характеру показують, що їм більш ніж чоловікам властиві тривожність, вразливість, підвищена

збудливість, емоційна неврівноваженість, схильність до невитриманості і брутальності. У більшій мірі це стосується жінок, які вчинили посягання на особу із застосуванням насильства. З цієї ж причини мотивом вчинення ними убивства можуть бути негативні почуття, які винна відчувала щодо потерпілого (ненависть, злість, образа), які настільки заволоділи свідомістю винної, що її воля, в остаточному підсумку, була спрямована на те, щоб будь-яким способом позбутися подібного стану. Кожна п'ята обстежена жінка, засуджена за так зване просте умисне вбивство зазнала подібний психологічний стан. Підтвердженням цьому є також дані вивчення й аналізу змісту обвинувальних вироків: стосовно 18 % засуджуваних було зазначено, що мотивом здійснення злочину були почуття ненависті і люті.

Таким чином у жінок, засуджених за насильницькі злочини, спостерігається високий рівень емоційності, упертості. Висока активність і збудливість у поєднанні з імпульсивністю визначають специфіку їхньої агресивної протиправної поведінки. Ці фізіологічні особливості відбиваються на сприйнятті жінками певних життєвих ситуацій, породжують своєрідну реакцію на виникнення суперечності в родинно-побутовій сфері, на провокуючу поведінку з боку потерпілих. У цієї категорії засуджених жінок переважали "зіпсовані", спотворені потреби (алкогольні традиції, звички, наркотична залежність), що відбивали низький культурний рівень як особистості, так і їх стосунків з оточенням, що у свою чергу відбилося на їхньому уявленні про моральні цінності, позначилося на оцінці вчиненого злочину.

Проте, автори, які досліджували це питання, зауважують, що таким злочинницям властиві соціальні погляди і настанови, що не мають характеру активного неприйняття, цілеспрямованого й усвідомленого заперечення суспільних норм і цінностей. [161, с. 7] У переважній більшості ці жінки не володіють якостями, що могли б істотно ускладнити профілактику злочинів з їхнього боку: у них відсутні сталі злочинні переконання; вони не мають серйозних дефектів соціально-психологічної адаптації; існують непогані перспективи їхнього виправлення; [7, с.29-33, 60-62] відсоток рецидиву серед цієї категорії дуже незначний. Здебільшого відмічено особливості, характерні для жінок, що вчинили злочин під впливом провокуючої ситуації. Для багатьох із них це випадковий епізод, спричинений негативними емоціями, накопиченими протягом певного часу, що став своєрідною розрядкою, виходом для тривалих емоційних переживань.

По-різному оцінюється ставлення жінок до вчиненого злочину: від твердження, що у них відсутні почуття вини, каяття; до точки зору, що жінки-вбивці визнають себе винними формально, жалкують, що вчи-

нили злочин, каються, однак наводять безліч обставин, які, на їхню думку, пом'якшують їхню вину; вважають вирок суворим, звинувачують співучасників, переважно чоловіків. Аналіз змісту обвинувальних вироків щодо жінок, які вчинили вбивство без кваліфікуючих обставин показує, що 34,5 % підсудних визнали свою провину повністю; 36 % - лише частково; 10,5 % - не визнали себе винною; щодо інших - у вирокі взагалі ця обставина не зазначена. Однак щодо останніх в обвинувальних вирокі (як і в інших також - взагалі у 52 % досліджених справ) зазначається, що підсудна розкалася у вчиненому, з'явилася з повинною, сприяла розкриттю злочину.

Наскільки змінилося ставлення жінок-вбивць щодо вчиненого під час відбування покарання свідчать дані анкетування розглядуваної категорії засуджених: жалкують про вчинене - 46,5 %; не визнають себе винними - 13,5 %. Збільшився відсоток тих, хто не визнає себе винними. До того ж, дуже велика питома вага тих жінок, які взагалі не змогли визначитися у цьому питанні (майже 40 %). Поясненням цьому можуть бути певні спостереження, які автор зробив під час особистих бесід з засудженими. Певна категорія засуджених до позбавлення волі жінок ще довгий час, окремі і до завершення терміну покарання перебувають під впливом тієї постійної конфліктної ситуації у сім'ї, яка передувала злочину. Визнання чи не визнання своєї провини має для них формальне значення, бо на підсвідомому рівні вони ще довго не можуть дійти висновку - чи був інший вихід за тих провокуючих обставин.

Таким чином, визначаючи ступінь тяжкості насильницького злочину, особи жінки, яка його вчинила, необхідно враховувати певну специфіку жіночої злочинної поведінки. Низький рівень культури взаємин у сім'ї на тлі систематичного фізичного та психічного насилля проти жінки, побутового алкоголізму зумовлюють питому вагу жіночої побутової злочинності. Та значна роль, яка надається причинам та умовам вчинення жінкою вбивства на сімейно-побутовому рівні зумовлює актуальність питання свободи волі жінки за умов провокуючої, протиправної поведінки потерпілого, можливості правильного вибору варіанта поведінки.

У однієї групи жінок вчинення умисного вбивства – це реакція на досить тривалу психотравмуючу ситуацію, коли накопичення негативного напруження у стосунках знаходить вияв у агресивній насильницькій поведінці. Психофізичний стан жінки, яка постійно зазнає фізичного та психічного насилля, зумовлює поступове формування негативних емоцій, почуттів, які й у підсумку визначають мотив злочину. У інших - вчинення вбивства спричинено безпосередньо конкретною негативною ситуацією, мотивом, що раптово виник, але знову ж на підставі застосування щодо жінки протиправних дій. І в першому і в другому випадках особливості

емоційно-психологічного сприйняття жінкою негативних обставин, які склалися у побуті, сприяють усвідомленню жінкою того, що у тій конкретній ситуації це був один із можливих варіантів поведінки.

Особливий вплив соціально-психологічних властивостей жінки на її поведінку за даних обставин свідчить на користь твердження щодо специфічної типовості розглянутого злочину. По-перше, як вже йшлося, цей вид злочину займає найбільш питому вагу серед жіночої насильницької злочинності. По-друге, вбивство, яке вчиняється жінкою на сімейно-побутовому ґрунті за провокуючих обставин, відрізняється від простого умисного вбивства як такого типовими об'єктивними (місце, спосіб, стосунки винної із потерпілим) і суб'єктивними обставинами. Наявність особливого психічного стану жінки, зумовленого сукупністю її емоційно-чуттєвих, фізіологічних властивостей, спровокований фізичним, психічним знущаннями потерпілого - є доволі важливим чинником, який має визначити типовість злочину цього виду, доцільність існування спеціального привілейованого складу злочину. Щодо актуальності такого вирішення питання зауважимо наступне. За різних причин (соціально-економічних, суб'єктивних) жінки не лише не йдуть (або не можуть піти) від особи, яка завдає їй фізичного та психічного болю, але й дуже рідко заявляють про такі інциденти у сім'ї. Сім'я ще не стала об'єктом пильної уваги з боку правоохоронної системи. Законодавче визначення цієї проблеми у такій спосіб відповідатиме загальносвітовій тенденції удосконалення законодавства, яке має захистити жінку від побутового насилля. На користь такої позиції свідчить також практика правозастосування, яка є предметом окремого розгляду.

Розділ 2.

Законодавче визначення жінки як суб'єкта кримінальної відповідальності

2.1. Історичні витоки особливостей кримінальної відповідальності жінок

Існуючий у суспільстві погляд на злочин і самого злочинця ґрунтується на традиціях і моральних цінностях, притаманних конкретному етапу розвитку суспільства. Кримінальне право, система покарань Київської Русі (IX - XII ст.), Галицького князівства (XI - XIII ст.), Великого князівства Литовського (XIV - XVI ст.), Козацько-Гетьманської держави (XVII - XVIII ст.), України першої і другої половини XIX ст. певною мірою відбили ці погляди. У різні часи об'єктом покарання були життя, тіло, воля людини, честь і гідність особи, її майно, а засобами покарання - смертна кара, каліцтво, заподіювання фізичних страждань, позбавлення волі, вигнання, позбавлення майна, знеслав-

лення. Визначення суті й особливостей кримінальної відповідальності жінок у різні періоди історії України передбачає аналіз основних джерел права кожного із зазначених періодів. На нашу думку, церковний Статут князя Ярослава, Руська Правда, Литовські Статути, Звід законів "Права, за якими судився малоросійський народ", Уложення 1845, 1866 р. "Про покарання кримінальні і виправні" надають певних уявлень щодо визначеної проблеми.

Моральне та фізичне насильство як засіб регулювання відносин між людьми в Київській Русі значною мірою пояснювали сувору практику покарань щодо жінок. [21, с. 109] Звичай і традиції того часу ґрунтувалися на поняттях, які склалися за часів існування стародавніх держав, коли "сімейне право характеризувалося пануванням патріархату, що вимагало ведення родоводу за батьківською лінією, панівної ролі чоловіка у господарстві, суспільстві, сім'ї". [104, с. 9] Жінка перебувала під владою чоловіка. У Київській державі жінки не мали політичних прав, не брали участі у зборах міського населення. Головна сфера діяльності жінки того часу - сім'я, побут. На сімейно-побутові відносини дедалі впливало християнство. Церква застосовує різні норми канонічного права, маючи за мету зосередити у своїх руках репресивні засоби боротьби з порушенням моралі, зокрема у сімейно-шлюбних відносинах.

Важливі нововведення внесли в різні галузі права, у тому числі сімейного та кримінального, церковні Статути князів Київської Русі. Так, Статут князя Ярослава Володимировича про церковні суди (XI - XII ст.) - це своєрідний кодекс сімейного та шлюбного права того часу, який регулював укладання і розірвання шлюбу. Він був також судебником вчинків, що розглядалися церковними судами. Зокрема, містив кілька статей, що передбачали кримінальну відповідальність жінок як спеціального суб'єкта за дітовбивство, крадіжку, чаклунство.

Стаття 6 "Пространної редакції Статуту Князя Ярослава про церковні суди" зазначає: «Тако ж(е) и женка без своего мужа или при муже дитяти добудет, да погубит... утопит, обличивши... в дом церковный, а... паки род окупит (родители окупят). [55, с. 85] Відповідальність передбачалася за вбивство будь-якої дитини, незалежно від того, чи народилася вона у шлюбі, чи поза шлюбом. Міра покарання допускала викуп жінки її рідними, перш за все батьками, до того ж вона мала перебувати під наглядом церкви. Можливо, в тому випадку, коли рідня не мала грошей, жінка повинна була відбувати покарання у формі ув'язнення (позбавлення волі) в одному з церковних приміщень. Сума викупу у статті не зазначалася, бо найчастіше це питання регулювалося звичаєвим правом. За давніх часів найпоширенішими були грошові покарання (віра, продаж, грошові викупи), які стягувалися на користь

потерпілого, а також князя. Церковні статuti передусім регулювали і визначали форми та суми матеріального забезпечення церкви, межі церковної юрисдикції. Тому і всі грошові надходження, які надходили від засуджених за злочини, карані Статутом, стягувалися на користь церкви, митрополита (викладене стосується й інших статей, які передбачають грошові покарання).

Відповідно до статті 36 зазначеного Статуту наставала відповідальність і за крадіжку: «Аще жена мужа крадет и обличити ю, митрополиту... гривны, а муж казнит ю, про то не разлучати». [55, с. 85] Доцільно з цього приводу звернутися до коментарів, які подаються дослідниками щодо Руської Правди. Зокрема, зазначається, що крадіжкою називається навмисне посягання на річ з метою одержання вигоди або з самої речі, або тільки з користування і володіння нею. Вона (крадіжка) має місце не тільки тоді, коли будь-хто виносить річ з метою викрадення її, але і коли торкає її проти волі власника. Підкреслюється, що в цьому випадку відбивався вплив Римського права, коли найбільш важливим вважався дотик до чужої речі або користування нею проти волі її власника. Юридичного значення не мав спосіб чинності, як вчинена крадіжка - таємно, явно, з використанням насильства або обману. [149, с. 97-98] Визначене поняття крадіжки поширюється на статтю 36 Статуту князя Ярослава.

За вчинення крадіжки жінка підлягала покаранню через грошове стягнення (виплата штрафу митрополитові), а також віддавалася на суд чоловіку. Вислів «муж казни я» слід розуміти таким чином: чоловікові надавалося право карати жінку на свій розсуд. Аналіз і порівняння положень певних статей Статуту Ярослава і Руської Правди, вивчення спеціальної літератури, присвяченої періоду дії перелічених правових джерел, дозволяють, на нашу думку, дійти висновку про застосування до жінки досить суворих покарань, що передбачали тілесні покарання і навіть убивство чоловіком своєї дружини. Руська Правда безпосередньо забороняла тілесні покарання, зазначаючи, що «Если кто кого ударит без княжего слова, за ту муку 80 гривен». [60, с. 17] І якщо загалом у дослідженнях зазначається, що Руській Правді не властиві тілесні покарання, а візантійські удари канчуком переведені були в правді на звичайний грошовий штраф (на гривні), [149, с. 96] однак визнавався той факт, що тілесні покарання в Київській Русі були покаранням для рабів, застосовувалися до холопів, які були річчю, цілковитою власністю пана. [60, с. 602]

Такі ж самі права мав чоловік щодо дружини. Це підтверджує стаття 88 "Руської Правди", де визначається покарання чоловіку за вбивство дружини. Закон проголошує: «Кто убьет жену, тот подлежит суду наравне с мужеубийцей, но если она в самом деле была виновата, то

взыскать с убийцы полвиры» (20 гривень, бо віра становила 40 гривень). [149, с. 602] Пояснюючи статтю, фахівці по-різному трактували цей факт: дружина була власністю чоловіка, який в жодному випадку не відповідав перед правосуддям за свої вчинки; йшлося лише про побиття її чоловіком за злочини проти родинних прав; слід виходити з положення - дружина перебуває під владою чоловіка так само, як холоп під владою пана; під виною жінки необхідно розуміти будь-яку дію, якою вона викликала гнів чоловіка і можливе після цього її вбивство; нарешті, у даній статті йдеться про будь-якого чоловіка і жінку, а не чоловіка та дружину, оскільки у часи Київської Русі всі справи між подружжям підлягали судам духовним. [149, с. 13] Однак у будь-якому випадку, чи були винні у вбивстві та потерпіла в родинно-шлюбних відносинах, чи ні, - стаття Руської Правди визначає, що ставлення до жінки в той період було як до істоти нижчого порядку, ніж чоловік. Життя її оцінювалося у піввіри, тоді як за вбивство чоловіка, за тяжкі тілесні ушкодження, внаслідок яких потерпілий втрачав руку або ногу, вважалося за необхідне сплатити віру (ст.1, 5 "Руської Правди"). Вина жінки полягала як у вчиненні нею злочину, передбаченого Статутом Ярослава, так і в діях, що викликали роздратування і гнів чоловіка, та не розглядалися діючим законом як злочин. Отже церковний Статут, надаючи чоловіку цілковиту свободу у виборі засобів покарання своєї дружини, не виключав можливості застосування тілесних покарань, що, у свою чергу, могли спричинити смерть жінки.

Стаття 38 Статуту передбачає відповідальність жінки за чаклунство: «Аще жена будет чародеица... или волхва... муж доличив, казнит ю, а не лешится». Тут знову йдеться про право чоловіка визначати міру покарання дружині, якщо він викриє її в чаклунстві. Можна припустити, що в даному випадку він має право звернутися до ордалія, суду божого, що за часів Київської Русі розглядався як засіб доказу винності особи. З.М. Черніловський, який досліджував право і правові ідеології періоду Давньої Русі, пов'язував витоки походження ордалія із законами Ману, згідно з якими «взять огонь», «погрузить в воду» - звичні способи встановлення судової істини. "Тот, кого пылающий огонь не обжигает, кого вода не заставляет подняться вверх, почитается чистым в своей клятве (VIII, 114, 115)». [200, с. 30] Ордалій міг використовуватися також як засіб очищення обвинуваченого в чаклунстві через випробування водою. Необхідно зазначити, що в цей період історії формувалося уявлення про схильність жінки до чаклунства, яка ніби більше підвладна пристрасним почуттям, що засуджує християнство, а отже, втілює в собі зло, диявола. Такий напрям особливо виявив себе в середні віки, у добу інквізиції, коли розгорнулося полювання на відьом.

Пам'ятка давньоруського права - "Руська Правда" не містила спеціальні норми, що передбачали відповідальність жінок як спеціального суб'єкта (подібно до Статуту князя Ярослава). Однак окремий вид відповідальності дружини було передбачено у разі вчинення її чоловіком убивства при розбої. Стаття 7 Правди гласила, що за вбивство людини без усякої сварки громада за розбійника не платить віри, а видає його князю разом із дружиною та дітьми на "поток и разграбление". У Київській Русі це була найвища міра покарання, адже смертну кару "Руська Правда" не передбачала (на практиці її застосовували за виступи проти влади князя, карали за зраду йому). «Поток» розглядався фахівцями як продаж у рабство (пізніше - ув'язнення, заслання), оголошення винного поза законом. «Разграбление» однозначно передбачало конфіскацію майна. [143, с.89; 149, с.291-293] Поширення "поток" на дружину, слідування дружин за чоловіками на заслання є результатом впливу канонічного права, що мало за мету – міцність сім'ї, чільну роль чоловіка в родині, а отже, породжувало безправне, практично рабське становище жінок.

Таким чином злочини, які вчиняли жінки за часів Київської Русі, розглядалися передусім як порушення норм моральності, родинно-шлюбних відносин, трактувалися як «образа», нанесена честі й інтересам чоловіка (крадіжка, чаклунство), порядку, який освячувався релігією. Жінки наражалися на суворі покарання. Порівняно нежорсткі покарання, передбачені "Руською Правдою" (крім необов'язкової кровної помсти за вбивство, передбачалися, як правило, різні види грошових виплат, штрафи), лише почасти могли стосуватися жінок. Є всі підстави вважати, що церковні суди не обмежували чоловіків у виборі засобів покарання «винних» дружин. Тим паче, що вже тоді за злочини, що перебували у компетенції церковного суду, застосовувалися тілесні покарання, ув'язнення.

Статути князів Київської Русі, "Руська Правда", звичаї і традиції давньоруського народу як джерела права того періоду діяли достатньо тривалий час. Історія знає три редакції "Руської Правди": 106 списків Руської Правди XI століття (до змісту якої ми зверталися), які склалися з Правди Ярослава, Правди Ярославичей і Статуту Ярославичей; Розширеної редакції "Руської Правди" періоду Володимира Мономаха (XII ст.) і, нарешті, Короткої редакції "Руської Правди" найбільш пізнього періоду (XV - XVII ст.). На території України часів Великого князівства Литовського, а після цього - і Речі Посполитої судочинство здійснювалося почасти відповідно до зазначених джерел права. У другій половині XV ст. було здійснено першу спробу кодифікації норм, викладених у "Руській Правді", звичаєвому праві, Привілеях князів (Судебнику Великого князя Казимира 1468 р.). Однак кодексами кримінального права, що діяли на

значній території України з XVI ст. до початку XIX ст. стали Литовські Статути 1529, 1566 і 1588 р. видання, які мали практично перехідне положення від "Руської Правди" до поширення на всій території України чинності російського законодавства.

В одному з досліджень Литовського Статуту в його трьох редакціях, проведеного Г. Демченком на початку XIX ст., зазначається особливе, виняткове положення даного кодексу кримінального права того періоду, зумовлене переходом від "Руської Правди" до Уложення царя Олексія Михайловича. Литовський Статут відбиває живу історію кримінального права своєї епохи, коли систему грошових викупів змінила система публічних залякувальних покарань, коли поступово розвивалася «державність покарання», змінився звичайний погляд на злочин як на дію приватного значення, усвідомлювалося першорядне значення суспільного моменту злочинного вчинку. Автор підкреслює, що на перший план висувалися протизаконність, гріховність, небезпека і суспільне значення всякого злочину; найбільш суворо каралися ті з них, які могли похитнути підвалини суспільного ладу - родину, владу пана, батька, повагу до церкви, привілеї шляхти. [51, с. 1-16, 234]

Аналіз пізнього видання Литовського Статуту [170] дозволяє дійти висновку, що жінка як спеціальний суб'єкт (і як загальний також) практично підлягала кримінальній відповідальності за дії, які вчиняються у сфері родинно-шлюбних відносин. В статтях Литовського Статуту (в одних докладніше, в інших - менш докладно) формулювалися поняття видів злочинів, за вчинення яких до жінки застосовувалася, як правило, смертна кара. Ці статті є в XI розділі «О насилиях, побоях и платежах за голову дворянина» і XIV розділі «О воровстве всякого рода».

У Розділі XI виділено самостійний склад злочину, що передбачає відповідальність «О причинении смерти от одного другому между супругами» (арт. 6). Стаття передбачає, що «...если бы по нелюбви и по ненависти с обеих сторон, как муж так и жена будучи в ссоре, по каким-либо причинам один другому причинили смерть замучением, или ядом... обвиненный осуждается на смерть». Пояснюючи цей статут, зазначимо, що з часів Київської Русі ставлення до факту вбивства одного з членів подружжя у законодавця змінилося. Відповідальність за злочин передбачено однаково як для чоловіка, так і для жінки. Можна припустити, що в розглядуваний період історії більшу частку злочинів вчинюваних жінками проти особистості складали посягання на життя чоловіка. Законодавець, на нашу думку, достатньо докладно описує обставини вчинення злочину, вказуючи його конкретні мотиви («по нелюбви», «по ненависти», «будучи в ссоре»), засоби (способи) його вчинення («замучением», «ядом»). Покарання у вигляді смертної кари

за цей вид злочинів підтверджує вже висловлену думку про те, що діяння, які посягають на підвалини сім'ї, її міцність законодавець відносив до тяжких, що суворо каралися. Г. Демченко знаходить такому факту пояснення: до суб'єктивних обставин, які впливають на міру відповідальності за злочини, законодавець відносив ступінь напруженості злої волі або зіпсованості злочинця. Злочинне порушення відносин любові, слухняності, відданості, поваги, які мали існувати між людьми (в тому числі між батьками і дітьми, чоловіком і дружиною), розглядалося як особливий ступінь зіпсованості, безпутності й аморальності винного. [51, с. 241-243] Винятком була практика застосування покарання за вбивство матір'ю (батьком) власної дитини.

Статті (артикули), що передбачають відповідальність за дітовбивство, заслуговують окремого і докладнішого аналізу. Литовський Статут містив дві норми, які визначали відповідальність за вбивство дітей - батьками і незаміжними жінками. Щодо опису злочину, визначення мети і видів покарання - це досить різні за суттю, змістом правові норми, що відбивають дух того часу. Артикул 7 (Розділ XI) визначав досить "м'яку" міру відповідальності за те, що «если бы случилось родителями убить свое дитя неслучайно, не за вину, но с умысла, тогда быть за то наказаны заключением на год и шесть недель в вежу в... замке. А выдержав такое заключение должны сверх того четырекратно в году при церкви своего исповедания приносить покаяние, и публично исповедовать свой грех, перед всеми людьми...». Отже убивство батьками своєї дитини (незалежно від її віку) вважалося менш тяжким злочином, ніж убивство дорослої людини. Доволі не суворе покарання, як на той час, уможливило віднести це діяння до "привілейованих" видів посягань на особистість. Ув'язнення на термін один рік і шість місяців, поєднане з церковним покайням, є дуже м'яким покаранням за злочини подібного роду, тим більш, для XVII ст. система страхуючих покарань (проста і кваліфікована смертна кара, калічницькі та тілесні покарання) займала все більш тривке положення в практиці кримінального правосуддя.

Зовсім інакше ставився законодавець до факту вбивства своєї дитини незаміжньою жінкою. В артикулі 60 щодо «розвратных женщин, которые умерщвляли детей своих, или чужих» визначається вже інша міра покарання - страта. Суб'єктом даного злочину могла бути, оперуючи поняттями розглядуваного закону, «женщина, не будучи в супружестве, но ведя жизнь непорядочную и распутную». Наведені мотиви вчинення злочину - «от стыда», «боясь наказания», а також той факт, що винна «свой плод умертвила сама или через кого иного», в розрахунок не приймалися. Відповідальність наставала однакова, залежно від результату.

Як вже зазначалося, на засади каральної політики держави в тогочасний період істотно впливала християнська релігія і церква. Юрисдикція духовної влади поширювалася як на діяння, які вчинялися духівництвом, особами, яким церква забезпечувала заступництво, так і на осіб, що вчинили злочини проти церкви і моральності. Такі злочини вважались тяжкими і карались доволі суворо. Такий вчинок входив до переліку як тяжкий і, з погляду представників церкви, втілював у собі вищу міру зіпсованості. У суворих покараннях (мордуванні, катуванні) вони вбачили шлях до спокутування вини, очищенню злочинців від злої волі, гріха. Сказане підтверджується також змістом першої частини статті 60, де чітко визначено мету встановлення кримінальної відповідальності за дітовбивство, вчинене незаміжною жінкою, що веде вільний спосіб життя. Вона гласить: «Желая, дабы в христианском нашем государстве соблюдено было благочестие и надлежащее благоговение к христианскому закону, а нарушители онаго подвергались праведному наказанию, чтоб другие могли воздерживаться от беззакония...». Протягом кількох століть спостерігатиметься поступовий процес гуманізації щодо розглядуваної категорії злочинниць - пом'якшення покарання.

Суворе засудження всього, пов'язаного з посяганням на моральні засади суспільства, освячені релігією, міцність сім'ї зумовлювало існування надзвичайно тяжких покарань, яким піддавалися жінки, за підозру у зраді свого чоловіка. Литовський Статут у Розділі «О воровстве всякого рода» мав два артикули, які визначали кримінальну відповідальність за перелюбство і за втечу дружини з іншим чоловіком (арт. 29, 30). В обох випадках жінці загрожувала смертна кара. Таке ж суворе покарання призначалося за заняття проституцією: «тоже разумеется и о девице, которая будет жить в непотребстве» (Розд. 14, арт. 30, ч. 2). Слід зазначити, що у випадку навмисної втечі дружини з іншим чоловіком для жінки була можлива альтернатива смертній карі. Вона полягала у тому, чоловік мав право не дати згоду на страту дружини і розправитися з нею на власний розсуд. У цьому вбачається збереження, зокрема, порядку, що існував за часів Київської Русі, коли за подібні вчинки жінка каралася лише правами її чоловіка.

Так само суворо каралося звідництво. За вчинений злочин передбачалися калічницькі покарання. Згідно із законом звідницям приписувалося «наказывать урезанием носа, ушей, губ, изгнанием из города» (Разд.14, арт.31); вчинення злочину повторно передбачало смертну кару.

Таким чином, досить часто смертна кара застосовувалася за злочини, суб'єктом яких могла бути жінка. «Гуманне» ставлення до вагітних жінок виявлялося лише в тому, що виконання суворого покарання від-

кладалося до того часу, коли народиться дитина. До пологів жінка мала утримуватися в ув'язненні. (Розд. 11, арт. 34).

І нарешті, аналіз кримінального правосуддя часу чинності на території України Литовських Статутів вимагає привернути увагу на сувору практику, коли дружина відповідала за чоловіка. Подібна відповідальність невинних поряд з винними зумовлювалася родинними зв'язками. Статут передбачав відповідальність родини за злочини батька. Такий вид відповідальності (зокрема «поток и разграбление») зафіксовано "Руською Правдою". Для притягнення до відповідальності за крадіжку дружини і дітей злодія були необхідні особливі умови. Дружина і діти злодія відповідали в тому випадку, « если в доме сыщется поличное, а дети и жена при оном находились и употребляли те покраденные вещи, зная что оне краденные» (Розд. 14, арт. 23). У такому випадку дружина повинна була відшкодувати збитки. Майнове покарання зверталось на майно родини. Якщо такого було недостатньо, дружина (діти) віддавалися на відробітки до того часу, доки не відпрацюють борг. До злодія застосовували смертну кару.

Особливе значення для історії кримінального законодавства України має Звід законів - "Права по которым судится малороссийский народ". У сучасних спеціальних дослідженнях цей зведений закон визнається законодавчим актом високого юридичного рівня, який повно і детально регламентував усі сторони суспільного життя свого часу. До того ж, його особлива цінність полягає у тому, що джерелами цього закону були найбільш досконалі норми із кількох законодавчих збірників: Статуту Литовського, Зерцала Саксонського, Магдебурзького права, Польського "Порядка", Українських звичаєвих норм [33, с. 10] Цей звід законів за своїм змістом відтворював певні норми права, які були чинними не лише на території Малоросії, а й взагалі на Південно-західній, Північно-західній території Росії. Цей законодавчий пам'ятник кримінального права (та інших галузей права) за наказами трьох імператорів Росії - Петра II, Анни Іванівни, Єлизавети складався майже двадцять років (з 1728 р. до 1743 р.), але й надалі перебував без дії. Як свідчить професор А.Ф. Кистяківській, Звід залишався ще довго проектом, не був опублікованим та доведеним до відома населення. Поцінування та співставлення ним норм різних галузей права, які містилися у цьому законі, надали йому можливість зауважити, що кримінальне право відтворювало ідеї, які вже того часу піддавалися критиці. Панування у санкціях калічницьких, тілесних покарань, таврування, кваліфікованих страт за злочини проти моральності, як на той час, вже не відповідали настрою правлячих класів. За свідченням автора, Єлизавета навіть надала наказ гетьману Розумовському (1756 р.) привести

Звід у відповідність до її постанови щодо припинення страт за ці злочини. [84, с. III, 1023]

Тож надто суворі покарання передбачалися за вчинення злочинів проти моральності, родинно-шлюбних відносин. Здебільшого за своїм змістом, ступенем суворості санкції кримінально-правових норм, які передбачали відповідальність за дії, суб'єктом яких мала бути жінка, тотожні нормам Литовського Статуту. Проте, більш конкретний розгляд цього закону з погляду специфіки кримінальної відповідальності жінок, відмінностей обсягу кримінальної репресії за аналогічні суспільно небезпечні дії, які вчиняють жінки та чоловіки, надає підстави визначити певні дві особливості. Перша полягає у тому, що розглядуваний Звід законів відтворює ідеї, притаманні кримінальному законодавству з Давньоруських часів: ставлення до жінки, як до істоти "другого порядку", залежної від чоловіка. На користь цього свідчать кілька артикулів закону. Зокрема, визначається різний вік, з якого за дії неповнолітніх осіб чоловічої або жіночої статі настає відповідальність батьків (опікунів). Так у Арт. 44, п. 7 (Гл.20) йдеться: "Дети малолетние и несовершеннолетних лет, а именно: мужескъ полъ въ шестнадцать, а женскъ въ тринадцать или въ меньших летах, если би какимъ образомъ кого умертвили, или ранили, либо другое какое преступление, за что смертная предлежить казнь, учинили...". Таким чином, вік з якого настає відповідальність щодо дій особи жіночої статі набагато менший. До того ж, закон визначає порядок, згідно з яким за певні небезпечні дії жінки відповідає чоловік, бо не вчив її своєчасно "справедливості". Зважаючи на своєрідність цієї норми наведемо її неповний зміст: "Кому би какая зделалась обида побоемъ, грабительствомъ, насилиемъ...и в других случаях, от чией жени...- таковой имеет с них управы требовать у самого мужа тоей жени...".

Проте, з іншого боку, регулювання відповідальності жінок та чоловіків за злочини проти моральності, родинно-шлюбних відносин прогресивніші: жінка підлягала відповідальності однаково з чоловіком. Розглянемо деякі із цих норм докладніше. "Права за якими судився малоросійський народ" передбачав окрему главу (двадцять третю), що містила норми, які визначали відповідальність за "прелюбодеяние". За зраду одружені чоловіки та заміжні жінки підлягали страті - їм мали відтяти голову (Гл.23, Арт. 1). Закон навіть передбачав безкарність чоловіка, який вбивав на місці зради "прелюбодея" своєї жінки (Гл. 23, арт. 2, п. 1). Щодо жінки, яка зрадила чоловіку, є певні уточнення. Існувала спеціальна норма, яка фактично звільняла жінку від суворого покарання за зраду, позбавляла чоловіка безкарно її вбивати на місці злочину. Мається на увазі Арт. 3 (Гл. 23), у якому йдеться: "Мужъ на

жену бить челом за прелюбодеяние неможесть ради следующих причинь. 1) Когда и самъ прелюбодействуетъ. 2) Буди би самъ какую причину ко прелюбодеянию подалъ или самъ будетъ причиною прелюбодеяния жени своей. 3) Если тое зделала не по соизволенію своему, но съ принуждения насилиемъ...".

Зовсім інша кара, набагато "м'якша", передбачалася за "прелюбодеяние" незаміжніх жінок, удів, нежонатих чоловіків: тілесні покарання (батогами, різками), штраф (у залежності від майнового стану винної особи). Проте, однакова відповідальність наставала як до жінок, так і чоловіків.

Спеціальна норма передбачала найсуворіше покарання (страту) за вбивство жінкою новонародженої дитини. Але на відміну від Литовського Статуту такому покаранню підлягали усі винні жінки без винятку, а не лише незаміжні. Щодо чоловіка, від якого завагітніла жінка, закон зазначав "....тож розуметь и о блуднике дитя прижившем, на которого бѣ впрямѣ довелось, что оное дитя попредѣ учиненному общому сговору и согласію с блудницею умерщвлено, хотя бѣ при томѣ онѣ и не был, смертной казни какѣ и оная подлежить" (Гл.23, арт. 10, п. 1).

Суворою відповідальністю (тілесні покарання) наставала за вчинення жінкою аборту. Як то кажуть, за таких умов у жінки не було вибору: визнання вагітності від іншого чоловіка передбачало інший злочин - "прелюбодеяние", а це, у свою чергу, - смертну кару (або ж, якщо незаміжня - тілесні покарання).

Смертній карі підлягала жінка, яка незаконно народила дитину, та залишила її у певному місці. Залишення у небезпеці дитини передбачало страту за умови, якщо дитина вмирала, якщо ж залишалася живою, покарання було іншим. Закон не визначав, яке це мало бути покарання (Гл. 23, Арт. 11, п. 2)

Даний Звід передбачав також кримінальну відповідальність жінок за чаклунство (жінку мали спалити на вогнищі), вбивство чоловіка (винну закопували живою у землю), звідництво, вчинене вдруге, передбачало також смертну кару.

Таким чином "Права, за якими судився малоросійський народ" - є надто суворим кримінальним законом, за яким жінка підлягала переважно найсуворішому покаранню - смертній карі.

Окремого розгляду заслуговує формування дійсно жорстокої каральної системи, що ігнорувала особистість, була позбавлена будь-яких гуманних тенденцій, що пов'язують з кримінальним законодавством XVII ст. Зокрема, з Уложенням 1649 року, яке досить широко передбачало застосування різних видів кваліфікованої смертної кари, калічніцьких і болісних тілесних покарань. Практика призначення і виконання кримінальних покарань, що здійснювалася в Україні наприкінці XVIII

ст., а на більшості земель - з 40-х р. XIX ст. відповідно до російського законодавства, за свої джерела мала кримінальне право розглядуваного періоду. Соборне Уложення 1649 р. відрізнялося суворістю покарань. Особливому переслідуванню піддавалися злочини проти віри, державних інтересів, честі, гідності особистості. Як злочини проти моральності, порушення заповідей родинного вогнища (за церковними канонами) розглядалося вбивство дружиною свого чоловіка, вбивство незаконнонароджених дітей.

За державні злочини смертній карі підлягали члени сім'ї лише за умови їхньої причетності до злочину («а жена будет и дети таких изменников про тое их измену ведали»). Далі закон зазначає: «будет которая жена про измену мужа своего или дети про измену же отца своего не ведали, а их за то не казнити и никакова наказания им не чинити» (Гл. 2, п.6). У наукових дослідженнях системи покарання розглядуваного періоду зазначається, що як покарання практикувалося заслання винних разом з дружинами і дітьми, але лише з міркувань забезпечення для засланця умов родинного життя. Проте практика втратила своє значення вже у наступному історичному періоді, коли засланців почали використовувати на каторжних роботах.

Розглядаючи злочини проти моральності, зауважимо, що закон наказував стратити винних «смертию безо всякой пощады». Час чинності Уложення збігається з періодом найпоширенішого застосування смертної кари. Дослідники констатують, що кількість випадків, які передбачали страту, досягала 54, а на думку професора Сергієвського, їх було майже 60. [178, с. 105]

В Уложенні передбачалися як прості види смертної кари (повішення), так і кваліфіковані (спалювання, заливання горла розплавленим металом), зокрема за вбивство дружиною чоловіка. Закон наголошував: «А будет жена учинить мужу своему смертное убийство, или окормить его отравой, а сыщется про то допряма, ея за то казнити, живу окопати в землю, и казнити ея такою казнию безо всякой пощады, хотя будет убитого или иные ближние роду того не похотят, что ея казнити, ей отнюдь не давати милости, и держати ея в земле до тех мест, покамест она умрет» (Гл. 22, п. 14). Закопування людини живої в землю розглядалося дослідниками серед найбільш жорстоких видів покарань. Як показують описи цього покарання, вони застосовувались лише до жінок, які вбили своїх чоловіків (будь-яким способом). Жінок закопували з руками по плечі в землю, зовні залишалася сама голова. Каткування здійснювали в публічному місці (за звичаєм - на торговому майдані). До голів приставляли наглядча, щоб ніхто не наближався до закопаних, не давав їм ані їсти, ані пити. Дозволялося лише кидати

гроші (на труну і на свічки). Найчастіше жінки помирали на другий або третій день. Траплялося їх відкопували і віддавали у монастир в ув'язнення. Страта завжди вчинялася публічно, у будні дні (крім неділі і святкових днів), страта вагітних жінок відкладалася до завершення пологів. [60, с. 42; 178, с. 106]

Смертна кара передбачалася також за вбивство незаконнонародженої дитини. Уложення 1649 р. передбачало відповідальність не лише неодружених жінок, але й заміжніх, уточнюючи при цьому обставини, що сприяли вчиненню злочину: «которая жена учнет жити блудно и скверно, и в блуде приживет с кем детей» (Гл. 22, п. 26). Про те, що держава мала намір суворістю покарань залякати своїх громадян, очевидно з змісту розглядуваної норми. Установлюючи за даний злочин санкцію у вигляді смертної кари, законодавець сформулював мету у нормі покарання: «...чтоб на то смотря, и иные такова беззаконного и скверного дела не делали, и от блуда унялись».

Кінцевій меті кримінального закону відповідали і покарання, що застосовувалися до єретиків і осіб, обвинувачених у звідництві. У першому випадку їх очікувала кваліфікована смертна кара (спалення), у другому - жорстокі тілесні покарання («биття батогами»).

Звернення до цих питань не є випадковим. Проблема впливу церкви на систему кримінальних репресій, на практику застосування тілесних покарань має безпосереднє відношення до предмету нашого аналізу. Більш суворе ставлення до жінки, яке спостерігалось протягом кількох століть, здебільшого визначалося моделлю особистості злочинця, яку створила релігія. Стрижнем розуміння положення про те, що особа злочинця є втіленням добра і зла, було панівне уявлення про світ як про постійне протистояння добра (усього світлого, піднесеного, божественного, духовного) і зла (усього темного, диявольського, тілесного, низького); відстоювалася традиційна церковна теза про існування диявола і його земної агентури - відьом і чаклунів. В одному з досліджень історії інквізиції XIII - XX століття зазначається, що не було таких мерзотностей і злочинів, що не приписувалися б інквізицією чаклунам і відьмам. Це були і природні лиха - засуха, повінь, бурі, і дуже часті в середні віки епідемії чуми й інших хвороб, і нещасні випадки, пожежі, нерозкриті крадіжки, "причинна", безплідність, передчасні пологи і таке інше. [48, с. 163, 169]

Теоретичним обґрунтуванням боротьби зі злочинністю такого виду став «Молот відьом» - трактат, надрукований в 1486 р. інквізитором Шпренгером і Крамером. О.М. Яковлев, який досліджував проблему теологічної моделі особистості злочинця, назвав трактат «посібником з полювання за відьмами». Перераховуючи "ознаки відьом", автори тра-

кату передусім назвали належність особи до жіночої статі. Серед усіх жінок вони особливо виділяли помічниць при пологах. Чоловіки не стають відьмами, писали інквізиторі, оскільки Христос був чоловіком. Жінці ж притаманні низькі пристрасті, що осуджуються християнством. О.М. Яковлев підтримав думку про те, що «Молот» вважається різновидом релігійно-наукової теорії вищості чоловіків, яка виправдовувала і навіть вимагала переслідувати жінок як представниць нижчого, гріховного і небезпечного класу індивідів. [208, с. 26]

Про особливе становище жінок у суспільстві тієї доби М.М. Гернет писав, що у середні віки, коли родина продовжувала власними силами виробляти всі предмети споживання, жінка не мала ані можливості, ані часу відлучатися від родинного вогнища і цікавитися суспільними справами, і тому коло її інтересів замикалося на родині і домашньому господарстві. Але поряд із тим народна неосвіченість приписала їй широку участь у сфері чаклунства, і сотні тисяч невинних жертв загинули на вогнищах. З поширенням християнства суспільне становище жінок мало змінюється: з одного боку, покірність чоловіку робиться священним догматом, а з іншого - розвивається аскетизм, який обумовлює ставлення до жінки з глибоким презирством. [38, с. 137]

Оскільки підґрунтям інквізиції була теоретична передумова, що покарання злочинця має полягати у покутуванні вини кров'ю, муками і тілесними стражданнями, вона застосовувала надмірно жорстокі заходи. Мета морального і фізичного знищення ересі і її носіїв, залякування всіх віруючих породжувала особливі «процесуальні засоби». Жорстокі тортури, знущання над жертвами і їхніми близькими, психічне і фізичне примушування жертв признатися, звинуватити себе чинилися в ім'я церкви і виправдувалися нею протягом понад семи століть. Застосовуючи з найдавніших часів тілесні покарання, церква таким чином "освячувала" їхнє використання в кримінальному судочинстві. В Уложенні 1649 р. і більш пізніх джерелах права російської держави тілесні покарання були усталеною часткою.

Існують різні погляди на час появи у сфері кримінального судочинства тілесних покарань. Здебільшого дослідники привертають увагу на той факт, що тілесні покарання (особливо калічницькі) були вже добре відомі за часів Київської Русі. Але переважно час входження тілесних покарань до системи каральних заходів пов'язують з епохою Судебників (XV - XVI ст.); а значне розширення галузей їхнього застосування - з Уложенням царя Олексія Михайловича, в якому «батіг призначався 141 раз». [60, с. 34] У дослідженнях положень кримінального права, в якому існувала система тілесних покарань, розглядаються їх різні під-

види й особливості застосування. Звернемося до деяких із них, які аналізують М.М. Євреїнов і М.С. Таганцев.

Покарання поділяються на дві групи: болісні тілесні покарання і калічицькі. Перші полягають у призначенні побиття батою, палицею, канчуком, різками. Головним же засобом покарання був батіг. Винного били найчастіше публічно, «на торгу», за що такий вид покарання отримав назву торгової страти. За кількістю ударів розрізняли «просто биття», «з пощадою», «з легкістю» і «нешадне», «з жорстокістю», «без милосердя». При цьому точно не було відомо скільки ударів розумілося під тим або іншим "терміном", бо закон не визначав певної кількості ударів. Деякі пам'ятки права давали змогу вважати 50 ударів «нешадним биттям», а максимальним для тортур було число 300. Дослідники наголосили, що наслідки покарання залежали не стільки від кількості ударів, скільки від їхньої сили.

Показовий приклад наводить М.С. Таганцев. Посилаючись на свідчення князя Щербатова, він пише, що навіть у XVIII ст. батіг призначався " без лічби", інколи до 399 ударів і навіть більше. Убивцям Настасії Мінькової - коханки Аракчєєва було призначено 175 (одному) і 125 ударів (другій, яка ще не досягнула 21 року). Для застосування 20 ударів була необхідна ціла година. При більшій кількості ударів покарання повинно було виконуватися від сходу до заходу сонця. Упродовж побиття змінювалося кілька катів. Оскільки кожний удар пробирав шкіру, розривав м'язи, порушував функції життєво важливих органів, смертельні наслідки такого покарання були звичайним явищем. Лише окремі покарані виживали і благополучно виліковувалися. Та найчастіше стан здоров'я покараних безповоротно погіршувався, після екзекуції їхні тіла поволі гнили, вони чахнули, до того ж побої впливали на статеві органи жінок. [178, с. 174]

У більш пізній період - з кінця XVII ст. - засобами виконання тілесних покарань, крім батогів, стали канчуки, різки. Застосування різок до жінок (політичних в'язнів) зберігалося до 1894р.

Іншим різновидом тілесних покарань були калічицькі покарання. Вони передбачали таврування, відрізання вуха, носа, руки або інших органів злочинця і розглядалися, з одного боку, як відплата за вчинений злочин, а з іншого - як засіб попередження злочинів і впізнання злочинця. Починаючи лише з першої половини XVIII ст., судочинство поступово відмовляється від калічицьких покарань. Законодавець дійшов висновку про недоцільність застосування цього виду покарань щодо жінок уже в 1754 р., коли в одному з Указів записав: «Ноздрей у них (женщин) не вынимать и знаков не ставитъ для того, что колодникам мужского пола ноздри вырезать и знаки ставитъ положено в том рассууж-

дении, чтобы они из ссылки ... побегов чинить... воровста поступать не дерзали, а женска пола из таких отдаленных в Сибири мест и побегов и воровства чинить не может». [60, с. 55]Таврування в усіх його виглядах щодо усіх злочинців було скасовано Законом 17 квітня 1863 р. Таким чином можливо припустити, що законодавець ґрунтувався на особливостях і фізичних можливостях жінок, які відбували покарання на заслання. Відсутність практики вчинення ними втеч і рецидивної злочинності розглядається як більш низький ступінь їхньої суспільної небезпеки, а отже, визнається недоцільність застосування калічницьких покарань.

Скасування тілесних покарань щодо жінок відбулося значно пізніше. Уложення 1845 р. «Про покарання кримінальні та виправні» припинило в Росії мордування жінок батоґом. 17 квітня 1863 р. Указ «Про деякі зміни в чинній системі покарань кримінальних та виправних» заборонив публічне мордування канчуками жінок усіх станів, крім засланок, до яких дозволялося застосовувати різки. І лише в 1893 р. закон заборонив застосовувати будь-які тілесні покарання до всіх без винятку жінок. Це було значним кроком на шляху гуманізації і пом'якшення системи покарання до даної категорії засуджених.

Тривале існування тілесних покарань, крім чинників соціального і морального порядку (рабське становище народних мас, панування привілеїв, низький моральний розвиток населення), здебільшого пояснювалося легкістю їх виконання, воно не потребувало утримувати в'язниці, адміністрації. Однак питання диференціації застосування цього виду покарання, врахування моральних властивостей злочинця, стану його фізичних сил, віку і статі при визначенні мір відповідальності набували великого значення, ставали важливими для суспільства і держави. З цього приводу доцільно навести опис М.М. Евреїнова процесу підготовки й ухвалення рішення щодо скасування тілесних покарань до жінок. Зміст записки міністра внутрішніх справ Росії С. Ланського в друге відділення Власної його величності канцелярії говорить про необхідність реформи. У ній зазначалося, що законодавство, при звільненні від тілесного покарання злочинців, бере до уваги як фізичну силу, не завжди достатню для застосування обтяжливого покарання, а саме: малоліття, старість, хворобливий стан, так і суспільне їх становище. Значно менш зроблено для жінок-злочинниць, які за природною слабкістю свого організму й особливо за суспільним становищем заслугують більшої уваги. Проте, покарання жінок за чинним порядком були такі ж, як і покарання чоловіків. Не можна не розуміти, що звичай виставляти на очі натовпу напівголу жінку, інколи дівчину, є образливим і несумісним із тим положенням, яке займає жінка в сучасному суспільстві. [60, с. 123-123]

Як уже зазначалося, скасування тілесних покарань щодо жінок здійснювалася поступово: спочатку було заборонено застосовувати тілесні покарання щодо вагітних жінок; згодом для цієї категорії злочинниць продовжили термін пільгової відстрочки до сорока днів після народження дитини; у 1815 р. він уже становив півтора року, а в 1863 р. послідовно скасували тілесні покарання щодо всіх жінок, крім засланиць, щодо яких лише в 1893 р. були заборонено застосовувати тілесні покарання. У 1893 році, через чотири роки після масового протесту (у 1889 р.) на Карійській каторзі законодавець заборонив застосовувати різки до жінок. Після покарання політичної засудженої різками, вона і ще три жінки, які містилися разом з нею в одній камері, покінчили життя самогубством, отруївшись. Замах на самогубство вчинили ще чотирнадцять осіб. Протоколи опитування політичних ув'язнених, які замахувалися на самогубство, при всій різноманітності відповідей, уможливили побачити істинний стан справ: ліпше смерть, ніж тілесне покарання. [37, с. 326, 397]

Існування певний час (до 1900 р.) системи кримінальних покарань, які застосовувалися лише до чоловіків і не застосовувалися до жінок, правомірно давало підстави фахівцям стверджувати, що в розглядуваний період, крім врахування станових ознак при призначенні і виконанні заходів кримінально-правового характеру (тілесні покарання застосовувалися не до всіх верств суспільства), відмінність покарань ґрунтувалася також на «органічних особливостях винного» (стать, вік). Завдяки цьому було створено, за визначенням М. С. Таганцева, «цілком своєрідний тип паралельних покарань». [178, с. 102]

Стать засудженого, як і низка інших критеріїв (вік, матеріальна неспроможність), стали пізніше підставою для узаконення альтернативних груп покарань, тобто таких, що замінюються іншими. Останні відповідно до Уложення 1845 р. (як і 1866 р.) “Про покарання кримінальні та виправні” діяли на території України в XIX - на початку XX ст., призначалися лише в тому випадку, коли головне покарання не могло бути застосоване за будь-яких перелічених пом'якшувальних ознак. Йдеться про особливості призначення і виконання за того часу покарання у вигляді позбавлення волі щодо жінок, які вчинили злочини.

Перші згадки про ув'язнення в юридичних джерелах окремі автори відносять до часів Судебників, вважаючи що воно стало формою покарання в так званий «проміжний» етап, коли штраф ставав занадто м'яким покаранням, а в широкому застосуванні смертної кари не було необхідності. [90, с. 87] Надалі скасування тілесних покарань спричинило широке застосування покарань, пов'язаних з ізоляцією засудженого. Існувала безліч видів «позбавлення волі», поєднаних із позбавленням

або обмеженням усіх прав стану, а також з примусовими роботами. Відповідно до Уложення 1866 р. [113, с. 46] всі покарання поділялися на два головних розряди. Розряд «А» - покарання кримінальні: смертна кара; каторжні роботи в копальнях і фортецях, на заводах, які, залежно від терміну, мали сім ступенів; заслання на поселення у віддалені місця Сибіру. Усі види кримінальних покарань передбачали позбавлення всіх станових прав. Розряд «Б» передбачав виправні покарання: направлення в арештантську роту, "рабочий дом", "смирительный дом", ув'язнення в фортеці, тюрмі, арешт. Залежно від терміну покарання кожний вид ізоляції засуджених поділявся на ступені. Виправні покарання припускали як повне позбавлення всіх станових і політичних прав (арештантська рота), так і їхнє часткове обмеження, або взагалі без такого. Ув'язнення в фортеці, тюрмі, як правило, не передбачало виконання примусових робіт. Більш легку працю було передбачено в "рабочем" та "смирительном доме". Досить численний перелік видів кримінальних і виправних покарань значно обмежував окрему думку суду і позитивно впливав на практику призначення покарання. Наявна система кримінально-правових заходів дозволяла цілковито враховувати індивідуальні особливості особистості винного.

Існувала різниця в застосуванні покарань щодо чоловіків і щодо жінок. До останніх не застосовувалися каторжні роботи на копальнях та у фортецях, як такі, що не відповідали особливостям їх фізичного стану. Жінок не могли використовувати на роботах, означених в особливому реєстрі відомчого порядку, передусім, під землею при добуванні руди і кам'яного вугілля. Замість цього їх відправляли на заводи на такий же термін, який вони мали перебувати у копальнях або фортецях. Роботи в копальнях могли бути замінені роботами в фортеці (без зміни строку). На цій же підставі відбування покарання у роті для заарештованих замінювалося для жінок робітничим будинком. У випадку відсутності достатньої кількості таких закладів, ув'язнення в них могло бути замінене (на той же термін) у закладах «нижчого порядку» - в тюрмі, де, згідно із законом, могли відбувати покарання засуджені на термін до 1 року 4 місяців позбавлення волі. [178, с. 112-129]

Розглядаючи особливості застосування покарань до засуджених жінок у царській Росії, доцільно навести висновок М.М. Гернета, який вивчав історію в'язниць (з 1762 по 1900 рр.). [37, с. 396-398] На його думку, загальне становище жінки в царській Росії відбивалося і на її положенні у в'язниці: воно було ще більш важким і безправним, ніж положення російського підданого чоловічої статі. Царське кримінальне законодавство нещадно, жорстоко карало жінку за специфічні жіночі злочини: за дітовбивство позашлюбної дитини, вчиненого матір'ю із

сорому, винна могла бути засуджена навіть до каторжних робіт; а за зігнання плода - до ув'язнення терміном від чотирьох до п'яти років із позбавленням особистих прав і привілеїв. У той же час злочини чоловіка, спрямовані проти статевій честі жінки, нерідко тягнули за собою знижену репресію. Характерно, що викрадення жінки тягло менш суворе покарання, ніж викрадення коней і великої худоби. Законодавець подавав допомогу господарю - чоловіку навіть у родинних стосунках, передбачаючи ув'язнення терміном від 8 місяців до одного року 4 місяців для його дружини за те, що вона покинула чоловіка, давши згоду на викрадення. Тяжкість становища засудженої жінки в різних місцях позбавлення волі збільшувалася ще і тому, що адміністрація місць ув'язнення, як правило, набиралася з числа чоловіків, що створювало сприятливі умови для їх статевих посягань на честь жінки; повної ізоляції жінок від ув'язнених чоловіків не було.

Таким чином в основі формування відношення та поцінування суспільством вчиненого жінкою злочину доволі глибоке коріння: з часів Давньоруської держави до кінця XIX - початку XX століття жінка розглядалася як спеціальний суб'єкт злочинів, якими спричинялася "образа" інтересам чоловіка, родинно-шлюбним відносинам, релігії. Як за часів Давньоруської держави, коли жінка мала безправне рабське становище в сім'ї, а чоловіки не обмежувалися в засобах покарання своїх дружин не лише за злочини, але й за будь-які незначні провини, - так і надалі жінки підлягали доволі суворим покаранням. Досить тривалий час за злочини, суб'єктом яких була жінка, передбачалася лише смертна кара. Причини цього полягають, з нашого погляду, у кількох чинниках. По-перше, злочини, які вчиняли жінки, завжди розглядали як порушення моралі, родинно-шлюбних відносин, тобто тих порядків, які освячувалися релігією, а тому завжди відносилися до тяжких і дуже суворо каралися. По-друге, жінки-злочинниці розглядалися як втілення найбільшої міри зіпсованості та вияву злої волі. Той факт, що (за поданням церкви, релігії) їх пов'язували з активними виявами тілесних, низьких, пристрасних, а тому гріховних почуттів, втілювали в собі диявола (в образі відьом), були схильні до чаклунства, - мав вирішальне значення для формування доволі суворого репресивного правосуддя щодо них. По-третє, що є продовженням попереднього, сторіччями формувалося уявлення щодо більшої схильності жінки до злочинної поведінки. Такий стан речей був даниною відтворенню кримінальним правом містичних, варварських звичаїв, релігійно-теологічних та філософських поглядів на сутність жінки як таку, що є невідомою, незрозумілою, існуючою за іншими критеріями. Це породжувало переоцінку жіночих властивостей, більшою мірою негативну.

Жінки здебільшого вчиняли злочини в родинно-побутовій сфері. Особливої уваги при розгляді насильницьких посягань на особу заслуговує самостійний склад злочину, який передбачав відповідальність за вбивство одного з членів подружжя і був характерним для всіх пам'яток права, розглянутих нами. Питання про злочинність жінок у родинно-побутовій сфері завжди було і залишається нині актуальними. Тому цікавим є сам факт існування подібного складу злочину, виокремленого в самостійний з групи всіх посягань жінок на особу.

Але все ж таки, в протигагу традиційному, звичайному більш суворому засудженню суспільством жіночої поведінки (не лише злочинної), поступово надається певна увага природній слабкості організму жінки, особливого її становища в суспільстві. Історії відомі суттєві відмінності у визначенні обсягу кримінальної відповідальності, виду, терміну покарання щодо жінок та чоловіків, які покоїлися на статевих відмінностях і стосувалися усіх жінок, а не лише вагітних, жінок, які мають малолітніх дітей. Наприкінці XVIII ст. почався процес поступової гуманізації системи покарань щодо жінок, як суб'єкта злочину. По-перше, це стосувалося вагітних жінок. Якщо раніше "гуманне ставлення" до них виявлялося лише в тому, що страта виконувалася після народження дитини, то в подальшому чинник вагітності, наявності малолітньої дитини (віком до півтора року) законодавець розглядав як достатні підстави для скасування не лише калічницьких, але й тілесних покарань.

Природні властивості, стан фізичних сил, особливе положення в суспільстві, а тому нижчий рівень небезпеки вчиненого жінкою правопорушення (порівняно з чоловіком), зумовили важливість та необхідність вирішення питання щодо скасування цих покарань щодо всіх жінок. Калічницькі покарання щодо жінок було скасовано понад сто років раніше, ніж ті самі покарання щодо чоловіків. Система тілесних покарань до чоловіків існувала ще протягом майже половини сторіччя. Все це обумовило існування досить довгий період паралельної системи покарань, яка покоїлася на органічних особливостях винного. Не відповідність тяжкості окремих видів позбавлення волі, поєднаних із роботами у копальнях, фортецях обумовили існування наприкінці XIX ст. – початку XX ст. специфічної системи "замінюючих" для жінки покарань, які відповідали її природним властивостям. Проте це були такі обставини, коли ігнорування у кримінальному праві природних властивостей жінок тягло надмірну репресію щодо них, а сам факт застосування такої репресії не відповідав фізичним можливостям жінки. Взагалі ж система кримінального правосуддя залишалася надто суворою щодо жінок, які вчиняли злочини: жінку жорстоко карали за специфічні жіночі злочини (вбивство позашлюбної дитини, проституцію, втечу

з іншим чоловіком, повторне звідництво); під час виконання покарань, позбавлення волі зокрема, особливий фізичний стан жінок не брався до уваги; умови утримання в ізоляції не знали відмінностей за статевими ознаками, в окремих установах навіть не було повної ізоляції жінок від ув'язнених чоловіків, а тому умови утримання жінок в ув'язненні були досить тяжкими, порівняно з умовами утримання чоловіків. Особливості фізичного стану жінок до уваги не бралися. Незважаючи на те, що десятки тисяч жінок попадали щорічно до царських в'язниць, законодавство зовсім не знало "жіночого питання", [37, с. 398] - дійшов висновку М.М. Гернет, досліджуючи історію царської в'язниці. Це твердження справедливо відбиває стан та особливості кримінальної відповідальності жінок розглянутого періоду історії України, а також може пояснити існування подібних проблем у зазначеній сфері сьогодення. Витоки особливостей кримінальної відповідальності жінок в Україні доводять, що природна відмінність жінок визнавалася, але це обумовлювало (в більшості випадків) настання негативних наслідків, ніж позитивних, або ж ніяких взагалі. Кримінальна, кримінально-виконавча політика не визнавала підстав для існування жіночого питання. На жаль, останнє стосується і проблем сьогодення у сфері застосування кримінальної відповідальності щодо жінок, які вчинили злочин.

2.2. Особливості кримінальної відповідальності жінок за чинним законодавством України

Підвищення теоретичного та практичного значення інституту кримінальної відповідальності взаємопов'язано із дослідженням ефективності застосування різних форм кримінальної відповідальності (не лише покарання) до різних категорій засуджених. Жінки - є специфічним суб'єктом кримінальної відповідальності, оскільки за чинним законодавством існують доволі суттєві відмінності у визначенні щодо них форм кримінальної відповідальності, системи покарання, умов й порядку їх виконання. Але відмінності стосуються лише вагітних жінок та жінок, які мають малолітніх дітей. Щодо інших, кримінальний закон майже не враховує статеві природні відмінності. Так у чинному Кримінальному кодексі України є лише одна стаття 117, яка передбачає відповідальність жінки за вбивство своєї новонародженої дитини під час пологів. Ніяких особливостей відповідальності жінки не передбачено статтями 18 - 22 КК, які визначають суб'єкта кримінальної відповідальності, статті 44 - 49 КК, які передбачають умови і порядок звільнення особи від кримінальної відповідальності. Не передбачають ніяких особливостей чи відмінностей статті КК про покарання жінок (ст.ст. 50 - 64 КК), призначення покарання жінкам (ст.ст. 65 - 73 КК).

Лише у п. 4 статті 66 КК визнається обставиною, що пом'якшує відповідальність, вчинення злочину жінкою в стані вагітності. До того ж, у Кримінальному кодексі України є дві статті, які передбачають умови і порядок звільнення жінки від відбування покарання: 1) стаття 79 КК - звільнення від відбування покарання з випробуванням вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до семи років; 2) стаття 83 КК - звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років. Останні три норми можуть бути застосованими лише до жінок вагітних і таких, що мають малолітніх дітей. Незастосування певних видів покарання теж пов'язується зі станом вагітності та наявністю дитини певного віку.

Звернення до проблеми впливу особистісних властивостей і психофізичних особливостей жінок на сприйняття ними різних форм кримінальної відповідальності, покарання дозволить визначити подальші напрями реформування кримінального, кримінально-виконавчого законодавства, найбільш доцільний обсяг кримінально-правового примусу, засоби підвищення його ефективності щодо жінок, як суб'єкта кримінальної відповідальності. Наголошуємо у даному випадку на важливості визначення не лише особливостей реального застосування покарання (передусім, позбавлення волі), як особливої, найбільш суворої форми кримінальної відповідальності, але й інших її форм. Ми не маємо за мету у повному обсязі дослідити проблему співвідношення кримінальної відповідальності і покарання. Але розгляд питання особливостей застосування кримінальної відповідальності до жінок, які вчинили злочин, передбачає звернення до деяких аспектів цієї проблеми, які на нашу думку, сприятимуть більш чіткому визначенню форм кримінальної відповідальності, обсягу кари кожної з них.

Традиційно негативна кримінальна відповідальність розглядається як специфічний механізм кримінально-правового реагування держави на вчинений злочин, що тягне певні несприятливі наслідки для особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння. Залежно від того, що розуміється під цими "несприятливими наслідками", коли вони виникають і припиняються, існують численні точки зору на зміст негативної кримінальної відповідальності. [119, с. 28-29] Зокрема, окремі вчені кримінальну відповідальність ототожнюють з покаранням, зводять відповідальність до застосування санкції. Існуванню цієї точки зору сприяє практика законодавчого формулювання певних кримінально-правових норм Загальної частини КК України. Аналіз змісту ч. 2 ст. 1, 2, 50, ст. 65-67 КК справедливо спричиняє міркування - що в даному конкретному випадку мав на увазі законодавець? Лише покарання як форму реалізації кримінальної відповідальності, або, використовуючи поняття

покарання, складав у нього набагато більший зміст, ніж припускає поняття його конкретного виду.

Вбачаючи в покаранні спосіб реалізації кримінальної відповідальності [62, с. 143] прихильники ототожнення кримінальної відповідальності і покарання затверджують, що без покарання немає кримінальної відповідальності; звільнення від покарання є звільнення від кримінальної відповідальності. [199, с. 45] Помилковість цього погляду підтверджується існуванням таких форм кримінальної відповідальності, що реалізуються лише у факті засудження винної особи без призначення покарання, засудження з призначенням покарання і звільненням від його відбування, звільненні від відбування покарання з випробуванням.

На нашу думку, законодавець, оперуючи поняттям "покарання", коли визначає завдання КК, мету покарання, загальні засади призначення покарання, обставини, що пом'якшують або обтяжують відповідальність, надає йому більш широкий зміст, ніж той, що вкладається в нього, коли йдеться про конкретні види покарання, зумовлені ст.51 КК, їхній зміст, порядок й умови виконання (ст.ст. 52-64 КК). Покарання в даному (широкому) значенні відбиває певною мірою його сприйняття суспільною свідомістю. Для громадянського суспільства, що жадає відновлення справедливості, порушеної злочинним поведінням, покарання - це й засудження винного у формі негативної оцінки державою в обвинувальному вироку суспільно небезпечного діяння й особи, яка його вчинила, і конкретний примусовий захід, що тягне певні негативні наслідки для неї (незалежно від форм відповідальності).

По-друге, справедливе твердження, що кримінальна відповідальність - результат застосування не лише санкції, але і диспозиції, тобто норми в цілому, що дозволяє говорити про можливість застосування диспозиції без санкції, про те, що санкція (у широкому розумінні) необхідно припускає відповідальність (факультативно - покарання), оскільки в ній знаходить відображення природа зафіксованого в диспозиції злочину. [152, с. 128]

По-третє, історично підхід щодо суті покарання формувався як до поняття більш широкого, ніж конкретного виду покарання. Скоріше як до процесу здійснення державою карної репресії стосовно особи, яка вчинила злочин, що охоплювала своїм змістом усі форми реагування держави на акт злочинного поведіння. Терміном "кримінальна відповідальність" скористалися вчені-кримінологи ще на початку століття, при цьому ні законодавство, ні кримінально-правова доктрина не диференціювали відповідальність і покарання, вважаючи їх тотожними поняттями. З позиції сьогодення очевидно, що причина полягала у тому, що кримінальна відповідальність у той період знаходила свою реа-

лізацію, як правило, у покаранні. Лише в Основах кримінального законодавства 1958 р. ці поняття були розділені.

Кримінальна відповідальність і покарання є примусовими заходами кримінально-правового впливу, визначаються лише судом в обвинувальному вирокі, тягнуть визначені несприятливі наслідки для винної особи. Однак, той факт, що у ст. 3 за КК 1960 р. (яка визначала підстави кримінальної відповідальності) про кримінальну відповідальність і покарання йшлося окремо, дозволив деяким авторам заперечувати, що кримінальна відповідальність і покарання співвідносяться між собою як ціле і частина і стверджувати, що кримінальна відповідальність і покарання, хоча і співвідносні, але самостійні поняття, вони не ідентичні і не поглинають один одного.[26, с. 37; 64, с. 25]

Відмінною від цілковитого ототожнення кримінальної відповідальності і покарання (санкції кримінально-правової норми) є інша точка зору, що обґрунтовує положення про те, що покарання взагалі не може розглядатися як засіб реалізації кримінальної відповідальності. Покарання супроводжує кримінальну відповідальність, але ніколи не включається в неї. Дане твердження ґрунтується на позиції, що основним змістом кримінальної відповідальності є засудження винних, що вже саме по собі заподіює досить значні страждання і певні позбавлення. Каральна ж сторона відповідальності похідна від осуду, спочиває на оцінці учиненого, але саме засудження не є елементом покарання. [99, с. 75]

На нашу думку, автор правий почасти, стверджуючи, що засудження не є елементом покарання. Але засудження винної особи - це обов'язкова умова призначення покарання, без засудження немає і покарання. Кримінальна відповідальність і покарання (згідно з чинним законодавством) два взаємозалежні, але досить самостійні поняття, різні за змістом. Кримінальна відповідальність становить складний кримінально-правовий інститут, що не може бути зведений до інституту покарання. Вона завжди передуює покаранню, у низці випадків настає без застосування покарання, його реального виконання. Водночас призначення і виконання кримінального покарання, як найбільш суворой форми державного примусу, однієї з крайніх форм кримінальної відповідальності, можливі лише в порядку її реалізації. Поняття кримінальної відповідальності ширше поняття покарання, і за змістом у своєму повному обсязі припускає засудження винного, призначення йому покарання із подальшим його виконанням. Такому розумінню співвідношення кримінальної відповідальності та покарання, на нашу думку, відповідає нова редакція ст. 2 КК, яка передбачає підстави кримінальної відповідальності: йдеться лише про кримінальну відповідальність і не згадується, як раніше, про покарання.

Сучасні тенденції розвитку кримінального законодавства (міжнародного, зокрема) полягають у прагненні розширити арсенал засобів кримінально-правового впливу на правопорушників. Даний напрям припускає відмову держави від реакції на злочин лише у формі покарання, збільшення кількості й розширення сфери застосування форм кримінальної відповідальності, не пов'язаних з реальним виконанням кримінального покарання (або без призначення як такого), призначенням покарань альтернативних позбавленню волі. Спрямованість реформування вітчизняного кримінального законодавства має і надалі передбачати приведення його у відповідність з міжнародними стандартами. Міжнародні стандарти в сфері кримінального правосуддя справедливості карної репресії, більш точне і чітке визначення її відповідності характеру і ступеню тяжкості злочинного діяння й особи, яка його вчинила, погоджують зі збільшенням кількості і сфери застосування мір кримінально-правового впливу, що дозволяють досягти виправлення обвинуваченого, попередження нових злочинів з його боку без ізоляції від суспільства. У Резолюції Генеральної Асамблеї ООН за №45/110 викладені принципи щодо заходів кримінально-правового впливу, не пов'язаних із тюремним ув'язненням. З метою забезпечення більш гнучкої системи кримінального правосуддя, відповідності обсягу кари характеру злочину, ступеню його тяжкості, особистості злочинця, в інтересах захисту суспільства, і для уникнення несправедливого, невиправданого застосування заходів ув'язнення у суду має бути широкий вибір заходів кримінально-правового впливу. За Токійськими правилами судам надається рекомендація застосовувати наступні санкції, не пов'язані з ізоляцією злочинця від суспільства:

- а) усні: зауваження, догана, попередження;
- б) умовне звільнення від відповідальності;
- в) обмеження у громадських правах;
- г) економічні санкції та грошові покарання, такі як разові штрафи і щоденні штрафи;
- д) конфіскація або позбавлення права власності на майно;
- е) повернення потерпілому майна або виділення компенсації;
- ж) умовне покарання або ж покарання з відстрочкою виконання вироку;
- з) умовне звільнення з ув'язнення під судовий нагляд;
- и) примусове виконання громадських робіт;
- і) направлення у виправний заклад з обов'язковою щоденною присутністю;
- ї) домашній арешт;
- й) будь-який інший вид поведінки, не пов'язаний із тюремним ув'язненням;
- к) можливе будь-яке поєднання вищенаведених мір. [168, с. 522 - 524]

Особливої актуальності набуває дана проблема, якщо враховувати міру негативного впливу покарання у вигляді позбавлення волі на засуджених жінок, матеріальний і моральний стан їхніх дітей, рідних і близьких. Проблема, на нашу думку, полягає в тім, що якщо система покарань, як крайніх заходів кримінально-правового впливу, сформована і чітко визначена у чинному кримінальному законодавстві, то щодо системи мір, що охоплюються поняттям кримінальної відповідальності, цього немає. У теорії кримінального права існують досить різні підходи до визначення конкретних форм кримінальної відповідальності, підставам їхньої класифікації. Залежно від предмета дослідження, в одних роботах виділяється система покарань та інші заходи кримінально-правового впливу, що охоплюють не лише форми кримінальної відповідальності, але й інші заходи правового впливу. У таких випадках не виявляється чітке виділення конкретних форм кримінальної відповідальності і співвідношення їх із покаранням. [175, с. 73] В інших дослідженнях, присвячених безпосередньо проблемам кримінальної відповідальності, більш докладно аналізується зміст форм кримінальної відповідальності, визначаються підстави їхньої класифікації, розглядаються питання співвідношення кримінальної відповідальності з покаранням. [64, с. 34-35]

Згідно з чинним кримінальним законодавством України, зміст кримінальної відповідальності цілковито припускає засудження жінки, призначення їй кримінального покарання з подальшим його реальним виконанням. Закон надає також можливість суду обмежитися лише засудженням жінки без призначення покарання (ч.4 ст.74, ч. 2 ст. 84 КК), призначити покарання, але звільнити від його відбування (ст. ст.80, 85 КК), звільнити від покарання з випробуванням (ст. ст. 73, 79 КК). Кожний з розглянутих варіантів - це нормативне відбиття певного обсягу кримінальної репресії щодо осіб, які вчинили злочин, що виявляється у змісті конкретної форми кримінальної відповідальності. Зміст кожної з них є різний, оскільки припускає не однакове співвідношення основних ознак кримінальної відповідальності: факт засудження, призначення покарання, реальне його відбування. Залежно від наявності всіх ознак або їхньої частини, кримінальна відповідальність класифікується на різні форми, у яких реалізовується.

На нашу думку, найбільш суттєві особливості кримінальної відповідальності жінок, специфічність суто "жіночих" кримінально-правових інститутів виявляються під час засудження жінок без призначення кримінального покарання; звільнення від відбування покарання з випробуванням; засудження із призначенням кримінального покарання і його

реальним виконанням, що розглядається як найбільш суворя форма кримінальної відповідальності за обсягом карної репресії.

Засудження обвинуваченої особи без призначення покарання - найбільш "м'яка" форма реалізації кримінальної відповідальності. Кримінальна відповідальність у даному випадку може бути реалізована лише у факті засудження жінки, яка вчинила злочин, з винесенням судом обвинувального вироку, де зазначається, що вона звільняється від покарання, оскільки на даний момент не є для суспільства небезпечною. Чинне законодавство не визначає окремих спеціальних підстав застосування цієї форми кримінальної відповідальності щодо жінок. Але специфічність, "м'який" характер цього засобу кримінальної відповідальності привертає нашу увагу, враховуючи той факт, що питома вага жінок вчиняє злочини невеликої та середньої тяжкості, за наявної сукупності пом'якшуючих провину обставин. Якщо посилити репресивну сутність цієї форми кримінальної відповідальності, є можливість поширити сферу його застосування щодо жінок. Із усіх видів звільнення судом від покарання, передбачених чинним законодавством, на нашу особливу увагу заслуговує звільнення особи, яка вчинила злочин, у зв'язку із втратою нею суспільної безпеки (ч. 4 ст. 74 КК). Підставою для такого рішення суду є "бездоганна поведінка і сумлінне ставлення до праці", тобто лише ті зміни, які сталися в життєдіяльності особи, у її ставленні до праці, основних правил співжиття. До того ж граматичне тлумачення норми надає підстави стверджувати, що позитивне рішення передбачає наявність і бездоганної поведінки, і сумлінного ставлення до праці. Щодо першої обставини, суд, обґрунтовуючи своє рішення, посиляється винятково на певні особистісні характеристики (соціально-психологічні, соціально-демографічні, психофізіологічні) обвинуваченого. При цьому враховуються властивості, що не лише не передбачені складом злочину, але можуть і не охоплюватися переліком пом'якшуючих обставин, проте враховуються судом як такі. Зазвичай такими є: бездоганна характеристика жінки як матері, яка виховує кілька дітей; наявність позитивної характеристики в побуті, за місцем роботи. Сумлінне ставлення до праці розглядається законом як одна із обов'язкових підстав застосування ч. 4 ст. 74 КК. Проте, якщо враховувати той факт, що жінки насамперед стають безробітними, обмежені у можливостях працевлаштування, визначення обов'язкових підстав звільнення від покарання у такий спосіб не безперечне. Тому доречніше перелічити обов'язкові обставини через кому.

За чинним законодавством значно розширена сфера застосування звільнення від кримінальної відповідальності до осіб, які вчинили вперше злочин невеликої тяжкості. Звільнення від кримінальної відпові-

дальності у зв'язку з дійовим каяттям, примиренням винного з потерпілим (ст.ст. 45, 46 КК) взагалі нові кримінально-правові інститути. Щире розкаяння, сприяння розкриттю злочину, відшкодування збитків, усунення шкоди, примирення з потерпілим - обставини, які значно знижують ступінь суспільної небезпеки вчинку. Оскільки стосовно жінок наявність однієї з обов'язкових обставин, які є підставою для звільнення від покарання ("сумлінне ставлення до праці"), в сучасних умовах в більшості випадків є проблематичною, вважаємо за доцільне передбачити також можливість застосування розглядуваної форми кримінальної відповідальності до жінок за наявності перерахованих обставин. Вони у сукупності з урахуванням особливостей соціально-демографічного характеру мають бути достатніми для обмеження обсягу кримінальної репресії щодо певної категорії жінок, які вчинили злочини не лише невеликої, але й середньої тяжкості.

Цей вид звільнення від покарання не є звільненням жінки від кримінальної відповідальності. Даний вид реалізації кримінальної відповідальності полягає лише у факті її засудження, осуду від імені держави, суспільства, віднесення до розряду злочинців. Доцільно, на нашу думку, вважати цей вид кримінальної відповідальності (без призначення покарання) простим засудженням (на відміну від засудження з призначенням покарання і звільнення від його відбування). Ця форма кримінальної відповідальності самодостатня для певної категорії засуджених жінок. Самодостатність зумовлюється низкою обставин, передусім, наявністю властивостей соціально-демографічного, психофізичного характеру. Дослідження окремих аспектів оцінки жінками факту їхнього засудження, дозволяє стверджувати, що з причин психофізіологічного характеру, особливого значення для жінки сімейно-родинних зв'язків, процес судового розгляду, винесення вироку, віднесення до розряду злочинців, для певної їх частини болісніші, і розглядаються як досить суворий вплив, який сприймається набагато важче ніж подальше відбування ними кримінального покарання у вигляді позбавлення волі з властивими йому обмеженнями і позбавленнями.

У цьому зв'язку інакше сприймається зміст та значення кримінального покарання громадська догана, яке входило до системи покарань за КК 1960 р. Воно не мало тих властивостей, які є сутністю кримінального покарання - крайнього заходу державного примусу: позбавлення або істотне обмеження особистих, майнових прав і свобод. Тому виключення його з чинної системи покарань безперечно виправдано. Однак, його зміст відповідає змісту розглядуваної форми кримінальної відповідальності, розширення сфери дії якої можливо з введенням додаткових заходів морального і психологічного впливу на засуджувану

через використання певних властивостей цього покарання (доведення факту засудження до відома громадськості через пресу або іншим способом). Розширення сфери застосування судами розглянутого виду кримінальної відповідальності щодо жінок, на нашу думку, припускає додаткову експертну оцінку ефективності його застосування з урахуванням особливостей їхнього особистісного сприйняття факту засудження, ефективності виправного впливу на жінку як суб'єкта цієї форми кримінальної відповідальності. До речі, перелік альтернативних щодо ізоляції злочинця від суспільства заходів кримінально-правового впливу за Токійськими правилами передбачає можливість суду застосовувати (окрім факту засудження) "усні зауваження, догану та попередження". Застосування цих заходів не є покаранням, за відсутністю його головних властивостей, але надає можливість за рахунок посилення ступеню кримінального примусу, поширити вплив найбільш м'яких форм кримінальної відповідальності щодо певної категорії злочинців, до яких, насамперед маємо віднести вагітних жінок, жінок пенсійного віку та які мають дітей.

Особливою формою реалізації кримінальної відповідальності є звільнення від відбування покарання з випробуванням (ст. 75 КК). Конкретний зміст цього інституту передбачає державний осуд і визнання особи винною в обвинувальному вирокі; призначення конкретної міри покарання, вирішення суду про незастосування призначеного покарання за певних умов, виконання додаткового факультативного покарання (у разі призначення судом), виконання особою протягом встановленого іспитового терміну певних зобов'язань, стан судимості протягом зазначеного законом терміну. Оцінюючи юридичну природу зазначеного кримінально-правового інституту, можна визначити його як умовне незастосування певних кримінальних покарань (виправних робіт, службового обмеження для військовослужбовців, обмеження волі, а також позбавлення волі на строк не більше п'яти років). Відбування або не відбування реально кримінального покарання - значний чинник, який дозволяє виокремити цю форму кримінальної відповідальності від найбільш суворої, зміст якої полягає у засудженні, призначенні покарання та його реальному виконанні. Варто зазначити, що у реалізації кримінальної відповідальності усе більш помітну роль набуває інститут іспиту, що справедливо пропонується розглядати як реальну міру, у якій матеріалізується кримінальна відповідальність. [57, с. 118] Чинний кримінально-правовий інститут "Звільнення від відбування покарання з випробуванням" (ст. 75 КК) за своєю сутністю та змістом відтворює певні властивості умовного засудження та відстрочки виконан-

ня вироку за кримінальним законодавством 1960 р., до того ж наголошує на особливому значенні інституту "випробування".

На відміну від попередньої розглянутої форми кримінальної відповідальності (засудження без призначення покарання), звільнення від відбування покарання з випробуванням передбачає особливі умови та порядок його застосування до певних категорій засуджених жінок. У даному випадку існування специфічного кримінально-правового інституту пов'язується не лише з конституційними і додатковими ознаками, передбаченими кримінальним законом, як достатні підстави для притягнення жінок до кримінальної відповідальності. Особливе значення надається певним властивостям жінок соціально-демографічного, психофізичного характеру, що залишилися за межами складу злочину, але впливають на визначення ступеня їхньої суспільної небезпеки. За чинним законодавством значно менший обсяг кримінально-правового впливу, ширші можливості умовного не застосування покарання пов'язується з вагітністю жінки, наявністю малолітньої дитини. Зокрема, ст. 79 КК у разі призначення покарання у вигляді обмеження волі, позбавлення волі вагітним жінкам або жінкам, які мають дітей віком до семи років (крім засуджених до позбавлення волі на строк більше п'яти років за тяжкі і особливо тяжкі злочини) передбачає звільнення від відбування як основного, так і додаткового покарання з встановленням іспитового терміну у межах строку, на який жінку може бути звільнено від роботи у зв'язку з вагітністю, пологами, досягненням дитиною семирічного віку.

Виникнення цього кримінально-правового інституту пов'язується із апробацією у 1990 – 1991 рр. відстрочки відбування покарання щодо певної категорії жінок, засуджених до реального відбування позбавлення волі: вагітних, які мали дітей віком до трьох років. Позитивні результати експерименту зумовили можливість і доцільність існування такого специфічного кримінально-правового інституту: звільнення визначеної категорії жінок від подальшого відбування позбавлення волі за певних умов. У 1994 р. КК поповнився двома новими нормами - ч. 2 (з 1996 р. ч. 3) ст. 46¹ КК та ст. 46² КК, які передбачали застосування відстрочки виконання вироку, та відстрочки відбування покарання щодо вагітних жінок і жінок, які мали дітей віком до 3-х років. За чинним законодавством назва інститутів змінилася. Відтепер особливі підстави застосування звільнення від відбування покарання з випробуванням вагітних жінок, жінок, які мають дітей віком до семи років, звільнення від відбування покарання вагітних жінок, жінок які мають дітей віком до трьох років передбачені ст.ст. 79, 83 КК. І перший, і другий інститут стосуються специфічної категорії засуджених жінок. Автор надає осо-

бливої уваги засобам скорочення загального терміну перебування жінок у в'язниці, тому спеціальному дослідженню піддавалися питання щодо соціального змісту, правової характеристики звільнення від подальшого відбування покарання, колом осіб щодо яких він застосовується, практики правозастосування. Багато в чому проблеми визначення, реалізації ст. 83 КК стосується і ст. 79 КК і розглядаються у спеціальному розділі. За винятком певних обставин, розгляд яких зумовлено граматичним та систематичним тлумаченням ст. 79 КК.

Співставлення ст. 79 та ст. 61 КК (яка визначає сутність та умови призначення покарання у виді обмеження волі), надає підстави для певних міркувань. За колом осіб, щодо яких має застосовуватися обмеження волі та звільнення від відбування покарання з випробуванням, ці дві норми не узгоджені. Так обмеження волі не застосовується (крім інших категорій) до вагітних жінок, жінок, які мають дітей віком до чотирнадцяти років. Проте, перше, що передбачає ст. 79 КК - це звільнення від відбування покарання з випробуванням вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до семи років, у випадку призначення покарання у вигляді обмеження волі. Якщо дотримуватися положень ст. 61 КК, звільнення від відбування покарання з випробуванням має застосовуватися лише до тих жінок, яким призначено позбавлення волі. На нашу думку, це значно обмежує сферу застосування інституту, що не можна визнати доцільним.

Порівняння відмінностей, які існували між загальною і спеціальною відстрочкою виконання вироку за КК 1960 р., з відмінностями, які існують між кримінально-правовими інститутами, передбаченими ст.ст. 75 та 79 КК свідчать також на користь цього твердження. Соціально-демографічні характеристики (стан вагітності, наявність малолітньої дитини) зазвичай аналізуються в комплексі з іншими даними щодо всіх обставин вчинення діяння, особи винної. Відстрочка виконання вироку припускала кількарізковий аналіз характеру і ступеня суспільної небезпеки вчиненого жінкою злочину, її особистісних характеристик, обставин, що пом'якшують або обтяжують провину. Це відбувалося під час ухвалення судом рішення щодо виду і терміну призначеного покарання і надалі, коли суд приймав рішення (якщо вчинено не тяжкий злочин, або тяжкий, але призначене покарання у вигляді позбавлення волі не перебільшує п'яти років) про застосування ч. 3 ст.46¹ КК. Ступінь суспільної небезпеки злочину, який вчиняла вагітна жінка; жінка, яка мала дитину віком до трьох років, міг бути трохи вище, ніж ступінь злочину, вчиненого особою, до якої застосовувалася загальна відстрочка виконання вироку. Термін позбавлення волі щодо останніх мав не перевищувати трьох років. Згідно з чинним законодавством за кримінально-

правовими характеристиками (характером злочину, терміном призначеного покарання у вигляді позбавлення волі) між загальним і спеціальним звільненням від відбування покарання з випробуванням відмінностей не існує. З одного боку, скорочення "населення" в'язниць передбачає розширення сфери застосування загального інституту звільнення від відбування покарання з випробуванням щодо осіб, які вчинили злочини середньої тяжкості. Але ж цей напрям реформування кримінального законодавства необхідно зберегти також щодо розглядуваної категорії засуджених жінок. Безперечно гуманістичну спрямованість спеціального звільнення ми маємо вбачати у поширенні інституту на жінок, які мають дітей до семи років (раніше - до трьох років). Проте, вплив специфічних соціально-демографічних та психофізичних особливостей вагітних жінок; жінок, які мають дітей віком до семи років, на обсяг кримінального примусу має бути більш значним.

Конкретний розгляд цієї проблеми взаємопов'язано із аналізом чинної системи покарання, особливостями її застосування щодо цієї специфічної категорії засуджених жінок. Призначення конкретного кримінального покарання і реальне його виконання надалі є властивістю найбільш суворої форми кримінальної відповідальності. Ця суворість, попереджувальне значення (окрім факту засудження особи, визнання її винною) залежать від конкретного виду покарання, його розміру, виду режиму установи (якщо особа позбавляється волі), порядку і умов виконання покарання. Лише за умови відповідності тяжкості вчиненого злочину, ступеня небезпечності особи злочинця цей засіб примусу спроможний досягти мети виправлення засудженого, попередження нового злочину. Розглядаючи жінок як суб'єкт цієї форми кримінальної відповідальності, необхідно пам'ятати, що кожний з чинників, які посилюють її суворість, на своєму рівні справляє особливий, специфічний вплив на особу жінки, дітей, її рідних. Які ж зміни сталися у системі кримінальних покарань? Чи стосуються вони жінок, якою мірою? Ці питання постали під час аналізу кримінально-правових норм, які визначали систему покарання, зміст та сутність окремих видів, умови призначення і виконання.

На наш погляд, суттєвих змін гуманістичного спрямування система покарань не зазнала. Без сумніву, розташування кримінальних покарань у порядку посилення їхнього ступеня суворості буде сприяти розширенню сфери застосування покарань не пов'язаних з ізоляцією винного від суспільства. Суд має, передусім, оцінити можливість застосування до винної особи покарання, що містяться у верхніх рядках системи. Щодо безпосередньо системи покарань, виключення з переліку кримінальних покарань "громадської догани", "позбавлення бать-

ківських прав" виправдано. Проте, з іншого боку, система кримінальних покарань стала більш суворою. З введенням у систему покарань арешту (поряд із існуючим раніше направленням у дисциплінарний батальйон, позбавленням волі на певний термін, довічним ув'язненням) збільшилася питома вага найсуворіших покарань, пов'язаних з ізоляцією засудженого від суспільства з 22% до 33%. До того ж, доволі суворим серед альтернативних позбавленню волі покарань є обмеження волі. Мінімальні терміни певних видів покарань значно збільшилися: позбавлення волі від 3 місяців до 1 року; виправних робіт від 2 місяців до 6 місяців. Вважаємо, що за обставин посилення загального обсягу суворості системи покарань, набуває особливого значення поширення сфери застосування різних форм кримінальної відповідальності не пов'язаних із реальним відбування покарання.

Чинне законодавство, знову ж таки, стан вагітності, наявність малолітніх дітей (окрім інших чинників - вік, стан здоров'я) розглядає як достатні підстави не застосування певних основних кримінальних покарань. Соціально-демографічні, психофізичні властивості цих жінок зумовили існування системи покарання відмінної від загальної. Так, щодо вагітних жінок не мають застосовуватися громадські роботи, виправні роботи, арешт, обмеження волі, довічне позбавлення волі. Значне обмеження можливостей вагітних жінок щодо виконання обов'язкової праці під час громадських, виправних робіт, обмеження волі, негативний вплив ізоляції під час арешту, факту призначення довічного позбавлення волі на стан вагітної, її майбутньої дитини, зумовили законодавче рішення. Тож практично штраф та позбавлення волі - можливі покарання, що має призначати суд вагітним жінкам, які вчинили злочин. Матеріальна неспроможність більшості засуджених до позбавлення волі жінок (за даними дослідження), доводить, що за сучасних умов сплатити штраф має можливість незначна кількість засуджених жінок. Тому призначатиметься позбавлення волі. Якщо вагітна жінка вчинила тяжкий злочин не насильницького спрямування, а термін позбавлення волі перевищує п'ять років (навіть на кілька місяців), вона не підлягає звільненню від покарання з випробуванням. У виправних закладах ці жінки мають право не працювати до того часу, коли дитині виповниться три роки. Увесь цей час держава має утримувати засуджену, її дитину.

Якщо злочин вчинила жінка, яка має дитину віком до трьох років, крім штрафу, позбавлення волі, можуть бути застосовані громадські роботи, довічне позбавлення волі. Не застосовуються виправні роботи, арешт, обмеження волі. Безперечно підставою для застосування громадських робіт має бути упевненість у тому, що жінка зможе залишити

дитину (навіть новонароджену), з тим щоб виконувати їх протягом декількох часів. Довічне позбавлення волі матиме наслідком розлучення матері і дитини у самий важливий для її фізичного і психічного розвитку період. Такі рішення не безперечні.

Якщо дитині виповнюється три роки (до семи включно) - не мають застосовувати лише арешт, обмеження волі. Тоді як система покарань щодо цих жінок поповнюється виправними роботами. Законодавець передбачає лише один вид виправних робіт - за місцем роботи засудженої. Жінка, яка перебувала у стані вагітності, народила дитину, перебувала у відпустці у зв'язку із доглядом за дитиною, навряд чи має місце роботи. В умовах зростання "армії" безробітних, яка, передусім, поповнюється жінками, знайти роботу засудженій практично не можливо. Виправні роботи щодо цієї категорії засуджених (та й не тільки щодо неї) все більше втрачають своє значення.

Нарешті, щодо жінок, які мають дітей віком до чотирнадцяти років, не застосовується покарання у вигляді обмеження волі. Таке рішення теж не безперечне. Закон передбачає під час відбування покарання обов'язковість виконання праці. Праця в умовах обмеження волі частіше тяжка, не кваліфікована. Тому покарання може призначатися лише працездатним особам. Виправданим є незастосування обмеження волі до вагітних жінок, жінок, які народили дитину, перебувають у відпустці у зв'язку із доглядом за дитиною. Не доцільно також відривати жінку від дитини віком до семи (восьми) років, коли вона найбільш потрібна для виховання дитини, нагляду за його фізичним та психічним розвитком. Але щодо жінок, які мають дітей старшого віку (від семи до чотирнадцяти років), можлива ситуація, коли суд не зможе застосувати звільнення від відбування покарання із випробуванням на підставі ст.75 КК. У такому випадку призначення обмеження волі мало б розглядатися як більш гуманне ставлення до жінки, яка має дитину, ніж позбавлення волі.

За підсумками аналізу системи покарань, що за чинним законодавством застосовується щодо специфічної категорії жінок: вагітних, які мають дітей віком до семи років, постає запитання: "Наскільки доцільно існування таких розбіжностей у системі покарань щодо розглянутої категорії засуджених жінок?" За сучасними соціально-економічними умовами життєдіяльності суспільства ця категорія не захищена у соціальному розумінні. І жінки, які вчинили злочин, не є винятком, бо на жаль, ці умови дуже часто провокують протиправну поведінку. Найбільш уразлива ця категорія у сфері працевлаштування. Тому, на нашу думку, доцільніше не застосовувати громадські роботи, виправні роботи, арешт, обмеження волі не лише до вагітних жінок, але й до жінок,

які мають дітей віком до семи років. Щодо них переважним має бути застосування звільнення від відбування покарання із випробуванням. Або ж, якщо зберегти цю специфічну систему покарань щодо кожної групи окремо (вагітні жінки, жінки, які мають дітей віком до трьох, семи, чотирнадцяти років), необхідно поширити застосування ст. 79 КК на усі альтернативні позбавленню волі покарання. Як вже йшлося, за чинним законодавством (із врахуванням ст. 61 КК) звільнення від відбування покарання з випробуванням має застосовуватися лише до позбавлених волі вагітних жінок та жінок, які мають дітей віком до семи років. Тоді як за загальними умовами цей інститут застосовується до осіб, яким суд призначив покарання у вигляді виправних робіт, службового обмеження для військовослужбовців, обмеження волі, а також позбавлення волі на строк не більше п'яти років. Таким чином, у випадку не виконання обов'язків, які покладаються судом на особу, звільнену від відбування покарання з випробуванням, щодо цієї особи приймається рішення про реальне виконання призначених покарань. Тож не лише позбавлення волі. І зовсім інакше слід ставитися до вагітних жінок та жінок, які мають малолітніх дітей. Тому, знову ж таки, вбачається два варіанта рішення. Перший, у випадку законодавчого визначення не застосування до цих жінок покарань у вигляді громадських робіт, виправних робіт, арешту, обмеження волі, передбачає доповнення ч. 4, 5 ст. 79 КК положенням наступного змісту: "або приймає рішення про призначення більш м'якого покарання". Другий - передбачає чинну редакцію ч. 4, 5 ст. 79 КК, але за умови доповнення ч. 1 переліком основних альтернативних позбавленню волі покарань (громадські роботи, виправні роботи, арешт, обмеження волі). Такий підхід відповідатиме гуманістичному спрямуванню кримінальної політики щодо розглядуваної категорії засуджених. Через порушення жінкою покладених на неї обов'язків, перевагу необхідно надавати покаранням не пов'язаним із ізоляцією від суспільства. Позбавлення волі - найсуворіший засіб кримінального примусу, має застосовуватися у разі безуспішності інших, більш м'яких.

На нашу увагу заслуговують такі види покарання як громадські роботи, виправні роботи, обмеження волі за умови призначення їх жінкам (безвідносно стану вагітності, наявності малолітньої дитини). На нашу думку, ці покарання за своєю сутністю мають бути найпоширенішими у правозастосуванні щодо цієї категорії засуджених.

Система поповнилася новим видом покарання - громадськими роботами, які кримінальному праву України не відомі. Згідно з ст. 56 КК, громадські роботи полягають у виконанні засудженими у вільний час від роботи чи навчання безоплатних суспільно корисних робіт за ви-

значенням органів місцевого самоврядування на строк від 60 до 240 годин і відбуватимуться не більше як 4 години на день. Це покарання має застосовуватися лише як основне. За своєю соціальною сутністю передбачає використання безоплатно праці засуджених на роботах, які не потребують високої кваліфікації, навичок, певних знань. Згідно з Законом від 11 липня 2001 р./ [65, с. 1-2] Виправно-трудоий кодекс доповнений ст.ст. 82⁹-82¹³, які визначають конкретніше суттєві положення щодо порядку та умов виконання цього покарання.

Досвід західних держав, Росії, яка визначила громадські роботи як кримінальне покарання у КК 1996 р., доводять, це мають бути досить різні роботи, що потребують, у певних випадках, наявність фізичних можливостей, здоров'я. Фізичні можливості значно обмежують сферу застосування безоплатної праці засуджених жінок. Під час виконання ремонтних робіт на шляхах, у комунальному господарстві, упорядкування міської території, очищення вулиць зимою від льоду, на вантажно-розвантажувальних роботах мають, головним чином, використовуватися чоловіки. Жінкам більш відповідають не кваліфіковані роботи у приватних, некомерційних установах, організаціях (дитячих садках, лікарнях, благодійних установах). Безперечно, введення цього покарання доцільне, випробуване в багатьох країнах світу. [24, с. 126-129] Але в Україні ще мають створюватися належні умови для виконання цього покарання.

Відсутність практики правозастосування обмежує наші можливості визначитися з пропозиціями щодо застосування цього покарання до жінок. Проте, на нашу думку, вже зараз ми маємо враховувати певні проблеми, які стосувалися виконання виправних робіт в інших місцях. За характером робіт цей вид покарання дещо нагадує громадські роботи. Уже починаючи з 60-х років до сьогодні активно обговорювалося питання щодо необхідності скасувати виправні роботи в інших місцях. Однією з тез прибічників цього рішення було твердження про те, що виправні роботи в інших місцях є робота не за спеціальністю засудженого, без його згоди та бажання, що призводить до звільнення, ухилення від відбування покарання питомої ваги засуджених до цього виду покарання. [165, с. 132-133] Опоненти цієї точки зору, зокрема О.М. Стручков, доводили необхідність збереження виправних робіт у інших місцях. Типовим, щодо цього, було таке міркування: у зв'язку із збільшенням максимального терміну виправних робіт до 2 років більш реальною стала можливість застосування не лише індивідуальної, але й групової праці засуджених на таких видах робіт, де особливо відчувається нестаток робочої сили (роботи у сфері комунального господарства, санітари у лікарні тощо). [173, с. 37]

Актуальність запровадження громадських робіт теж зумовлена особливостями певної, некваліфікованої, непрестижної праці, з малою заробітною платою. Напевно умови й порядок виконання громадських робіт і виправних робіт в інших місцях дещо схожі. Законодавець відмовився від цього виду виправних робіт, не безпідставно вважаючи це покарання за сучасних умов не ефективним. Але ж проблеми його застосування можуть виявитися у громадських роботах. Значні порушення, які вчинялися засудженими під час відбування виправних робіт у інших місцях, обумовлюють наступне питання: "Наскільки вибір суду про призначення громадських робіт має залежати від згоди засудженої?" Вважаю, що ця обставина набуває особливого значення щодо жінок. Суд має враховувати можливість жінки поєднувати основну роботу, виховання та нагляд за дітьми з громадськими роботами. За об'єктивних обставин, пов'язаних із сімейними проблемами, необхідністю нагляду за дитиною не кожна жінка, тим більш, якщо вона працює, знайде час для виконання покарання. Невихід жінки на громадські роботи без поважних причин більше двох разів (хоч би в третій раз) протягом місяця розглядається за кримінально-виконавчим законодавством (ст. 82¹³ ВТК) вже як достатня підстава для застосування кримінальної відповідальності за ст. 389 КК. За відсутності законодавчого визначення поняття "невихід на громадські роботи без поважних причин" передбачає їх суб'єктивне тлумачення практиками, що не завжди сприятиме справедливості й доцільності застосування суворіших заходів. За позитивним досвідом зарубіжних країн (зокрема Великої Британії) неоплачувані суспільно корисні роботи мають застосовуватися лише за згодою підсудного. Це є обов'язковою умовою призначення покарання, "дозволяє уникнути масових відхилень від суспільної роботи і застосування, внаслідок цього більш жорстких санкцій". [56, с. 57]

Виправні роботи – це суворіше покарання, ніж громадські роботи, бо у системі покарань, що передбачена ст. 51 КК розташовано за ним. Як вже йшлося, чинне кримінальне (ст. 57 КК), кримінально-виконавче (ст.ст. 94-97 ВТК) законодавство передбачає лише один вид виправних робіт, які відбуваються на підприємстві, в установі, організації незалежно від форм власності, за місцем роботи засудженого. Строк покарання, сума відрахування із заробітку, обов'язковість сумлінного ставлення до праці, відсутність можливості звільнитися за власним бажанням (без дозволу кримінально-виконавчої інспекції) визначають обсяг кари покарання.

Відповідно до КК 1960 р. виправні роботи, за своєю правовою сутністю, обсягом правообмежень - найбільш суворе покарання серед усіх покарань, які не пов'язані із ізоляцією засудженого. У правозастосу-

ванні вони посідали друге місце після позбавлення волі. Історично питома вага засуджених до виправних робіт серед засуджених до альтернативних позбавлення волі покарань завжди була значною. Доцільність широкого застосування покарання зумовлена його доволі каральним змістом та сутністю. Майнові обмеження, позбавлення певних трудових прав, наявність системи соціального контролю, нагляду за засудженими, застосування індивідуально-виховного впливу, - усе це за часів пострадянського періоду надавало можливість, не безпідставно, вважати виправні роботи досить ефективним покаранням, яке дозволяє досягти мети покарання, не позбавляючи винну особу волі. За даними спеціального дослідження на початку 80-х р. питома вага жінок серед осіб, які відбували виправні роботи, становила 17,6 %, що майже у 4 - 5 разів перевищувала аналогічний показник серед засуджених до позбавлення волі. [139, с. 14, 81, 110] До того ж, у 87,4 % жінок, засуджених до виправних робіт, термін покарання не перевищував одного року. [80, с. 95] Суди вважали такий обсяг кримінальної репресії достатнім щодо більшості жінок, засуджених до цього покарання.

І надалі зберігається тенденція щодо гуманішого ставлення суду до жінок, які вчинили не тяжкі злочини. Але за даними спеціального перепису засуджених у 1989 р. питома вага жінок серед засуджених до виправних робіт зменшилася і становила вже 10 %. (в той час, як серед засуджених до позбавлення волі жінки становили 4,6 %). В Україні за останні роки кількість засуджених до виправних робіт все зменшується й зменшується. Жінки не є винятком. Державний департамент з питань виконання покарань не передбачає за формою звіту окремі дані щодо жінок, які відбувають виправні роботи. Проте загальні дані констатують, що за останні три роки питома вага засуджених до цього виду покарання зменшилась з 11,5 % у 1998 р. та 9,8 % у 1999 р. до 7,7 % у 2000 р. Це зумовлено досить несприятливими умовами, які склалися у сфері виробництва, працевлаштування населення. Певні уявлення щодо кількості жінок серед засуджених до виправних робіт надають дані, отримані автором у 1999 р. в одному з південних регіонів України (Одеська область). Питома вага цієї категорії жінок, які перебували на обліку кримінально-виконавчої інспекції, становила лише 7,5 % (тоді як серед осіб, до яких було застосовано ст.ст. 45, 46¹ КК 1960 р. - 15,7 %). До речі, питома вага жінок серед засуджених до позбавлення волі в Україні становить 6,5 %. Ці дані, як такі, відтворюють певну тенденцію щодо призначення виправних робіт в Україні взагалі, зокрема, до жінок. Напевно найближчим часом ми не матимемо підстав вважати це покарання (як раніше) переважним щодо жінок, які вчинили злочини невеликої або середньої тяжкості.

Як вже йшлося, завжди ефективність виправних робіт, їхнє попереджувальне значення пов'язувалося із обов'язковістю громадського виховного впливу на засуджених, які не позбавляються волі, не ізолюються від сім'ї, звичайного середовища. За значенням наявність засобів виправно-трудоного впливу на засуджених розглядалося, навіть, як важливіша властивість покарання у вигляді виправних робіт, ніж обмеження матеріального та трудового характеру. [19, с. 17] Таке ставлення до засобів виховного впливу зберігається й сьогодні. У 90-і роки в Україні розроблялося Положення щодо поєднання виховної та профілактичної роботи з особами, які перебувають на обліку інспекції. Воно мало закріпити їхні права і обов'язки у нормативному порядку, активізувати систему соціальної, психолого-педагогічної діяльності трудових колективів, громадськості. [18, с. 180-183] Поширення функцій від виконання контролю та обліку засуджених до організації індивідуально-виховної роботи розглядається й зараз як важливий напрям удосконалення роботи органів, що виконують покарання, не пов'язані із позбавленням волі. За висновками В.М. Дрьоміна, який ініціював проведення в Україні проекту щодо реформування діяльності кримінально-виконавчої інспекції, є потреба у вивченні таких питань, як реальна зайнятість засуджених, які перебувають на обліку цього органу кримінально-виконавчої системи, забезпечення їх житлом, рівень життя, стан здоров'я, можливості медичного обслуговування тощо. [56, с. 58, 59] Особливої ваги набувають ці питання щодо засуджених жінок та жінок, які мають дітей.

За сучасних умов суттєвих змін у виробничій сфері, наявності різних форм власності дещо по-іншому мають розглядатися сутність, умови, порядок призначення та виконання покарання. Вже в минулому практика вольового примусового розв'язання органами місцевої влади питання працевлаштування засуджених; прийняття рішення, яке мали виконувати керівники підприємств, установ і організацій. І річ не лише у тім, що необхідно за нових соціально-економічних умов реформувати і надалі покарання у вигляді виправних робіт, удосконалювати його з тим, щоб це покарання не втратило свого попереджувального, виховного значення, та ефективності, які мав раніше. Існує навіть точка зору серед вчених України, що виправні роботи, як самостійний вид покарання, практично втратив актуальність. На нашу думку, це твердження не безпідставне і має право на існування. З одного боку, за чинним законодавством обсяг карального впливу виправних робіт збільшився: мінімальний термін покарання становить вже не 2, а 6 місяців, відрахування мають бути не нижче 10 % (раніше 5 %). Надання більшої суворості покаранню мало б відповідати тенденції ширшого застосування виправних

робіт, як альтернативи обмеженню та позбавленню волі. Але, з іншого - за існуючими об'єктивними обставинами цього не станеться. Потенційні можливості виправних робіт, за умови відсутності механізму примусового впливу на адміністрацію підприємств, організацій, системи стимулювання та заохочення працевлаштування засуджених, здійснення за ними нагляду, виконання виховного впливу, - дуже низькі.

Уже починаючи з 1992 року, у зв'язку з кризовим станом економіки, скорочення штатів, зупинки виробництва, відправлення робітників і службовців в неоплачувані відпустки, зростанням безробіття, в окремих областях України за відсутністю роботи не працював кожний третій засуджений до виправних робіт. Тому Верховний Суд України звернувся до Голови обласного, міського судів з рекомендацією (від 30 червня 1992 р.) призначати виправні роботи лише в тому разі, якщо засудженому гарантовано робота під час покарання, або більше застосовувати штраф, позбавлення права займати певні посади чи займатися певною діяльністю в якості основних покарань.

Ситуація дедалі складнішає. Жінки знаходяться у більш незахищеному стані, бо становлять основну питому вагу серед безробітних. Штраф може виплатити далеко не кожна засуджена жінка. Про те, що час виправних робіт минає свідчать також певні обставини. Жінки (і не тільки вони) все частіше надають довідки, що працюють, а насправді вже довгий час не можуть вирішити (або не бажають вирішувати) це питання. За наявності великої завантаженості інспектора (під нагляд одного інспектора припадає протягом року понад 200 засуджених), загальних проблем працевлаштування, позитивної поведінки засудженої жінки таке можливо. Тим більш, що значна частина засуджених і такої довідки не має. За висновками співробітників інспекції виправних робіт, більшість жінок більш правослухняні, ніж чоловіки, поведуться краще, набагато відповідальніше, не бажають зазнати більш суворой відповідальності. На тлі загальних проблем працевлаштування їм не завжди приділяється належна увага. Якщо жінка позбавиться роботи, то має самостійно влаштуватися. Ефективність покарання значно зменшується від того, що інколи протягом кількох місяців служби зайнятості не можуть працевлаштувати засуджену. Інколи вони навіть відмовляють у реєстрації засуджених до виправних робіт, оскільки вважають, що цими проблемами мають займатися органи кримінально-виконавчої системи. Проблема працевлаштування, збереження місця роботи стосується жінок навіть за звичайних загальних обставин. Але у засуджених жінок вона набуває особливої ваги, оскільки ймовірність звільнення значно збільшується, навіть за умови призначення виправних робіт. Тому, в умовах безробіття все частіше виникатимуть ситуа-

ції, коли засуджена, яка не має на меті ухилятися від відбування покарання, не зможе знайти собі роботу. За таких обставин значно зменшується попереджувальне й виховне значення покарання у вигляді виправних робіт щодо жінок, які вчинили злочин. На нашу думку, його місце посяде за обсягом застосування обмеження волі.

Обмеження волі за чинним законодавством - новий вид покарання. За ст. 61 КК обмеження волі полягає у триманні особи в кримінально-виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства в умовах здійснення за нею нагляду з обов'язковим залученням засудженого до праці. Його джерела пов'язані з тривалими дискусіями між вченими, щодо правової регламентації колоній-поселень, співвідношення умов та порядку відбування в них покарання у вигляді позбавлення волі й сутністю позбавлення волі. Практично з перших років існування колоній-поселення відстоювалася позиція, що вони не мають розглядатися як заклад позбавлення волі. [131, с. 145] Наголошувалося, що це заклад відкритого типу з напіввільним режимом, а покарання, яке там відбувається є обмеженням волі, і закон має визначити цей самостійний вид покарання. [125, с. 112] Більшість вчених дійшла висновку, що обмеження волі - це самостійний вид покарання, який має поєднати у собі певні елементи відбування покарання у колонії-поселенні та умовного засудження з обов'язковим залученням засудженого до праці; включити усе позитивне, що існує у колоніях-поселеннях і спецкомендатурах. [126, с. 117] В Україні вже на початку 90-х років професор М.П. Мелентьєв пропонує виконувати обмеження волі в реорганізованих спецкомендатурах (з 1992 р. застосування ст. 25¹ КК 1960 р., яка передбачала умовне засудження до позбавлення волі з обов'язковим залученням засудженого до праці, було зупинено до прийняття нового Кримінального кодексу України, тому спецкомендатури практично перестали існувати) та колоніях-поселеннях; правове положення засуджених до обмеження волі регламентувати аналогічно статусу особи, яка відбуває покарання в колонії-поселенні, а останні взагалі ліквідувати. [117, с. 30]

За чинним кримінально-виконавчим законодавством (ст. 106-107¹³ ВТК) місцем відбування покарання у вигляді обмеження волі визначені кримінально-виконавчі установи відкритого типу - виправні центри, які мають існувати у межах адміністративно-територіальної одиниці відповідно до постійного місця проживання засудженого. Якщо кримінальний закон визначає лише загальні елементи правового статусу засудженого до обмеження волі (відсутність ізоляції, постійний нагляд, обов'язкова праця), то кримінально-виконавчий детальніше регламентує порядок й умови відбування покарання. За якими: засуджений має

право носити цивільний одяг, мати при собі цінні речі, гроші й користуватися ними без обмежень; відправляти й отримувати без обмежень листи, посилки (передачі), бандеролі; одержувати короткострокові побачення без обмежень, а тривалі побачення - до трьох діб один раз на місяць; мати короткострокові виїзди за межі виправного центру за обставин, передбачених законодавством; після відбуття шести місяців строку покарання, за відсутності порушень встановленого порядку засуджений може проживати з сім'єю за межами гуртожитку. Правообмеження, які становлять сутність кари обмеження волі, полягають у дотримуванні засудженим законних вимог адміністрації, обов'язку сумлінно працювати, постійно знаходитися у межах виправного центру, проживати у спеціальних гуртожитках, перебувати у вільний від роботи час поза гуртожитком лише з дозволу адміністрації тощо. Зазначене надає підстави стверджувати, що за обсягом кримінальної репресії, умовами виконання обмеження волі значною мірою наближається до умов виконання покарання у колоніях-поселеннях, які зберігаються як виправно-трудові заклади для виконання позбавлення волі щодо певної категорії засуджених. Певні потенційні можливості застосування покарання у вигляді обмеження волі щодо жінок, співвідношення суворості цієї міри державного примусу із ступенем тяжкості більшості злочинів, які вони вчиняють, проблеми, які постануть під час виконання покарання, передбачають звернення до аналогічних проблем реалізації покарання у колоніях поселеннях, де утримуються засуджені до позбавлення волі жінки.

В Україні існує лише одна колонія-поселення для жінок, які вчинили навмисні злочини й уперше засуджені до позбавлення волі. На відміну від аналогічних колоній-поселень для утримування засуджених чоловіків, у жіночій колонії-поселенні перебуває не лише ця категорія жінок, але й засуджені, які твердо встали на шлях виправлення і, на підставі ст. 46 ВТК, переведені із виправно-трудових колоній загального та суворого режиму після відбування певної частини призначеного судом терміну позбавлення волі (з загального режиму - $\frac{1}{3}$, суворого - $\frac{1}{2}$), а також ті, хто вчинив злочин з необережності. Основну питому вагу складають засуджені другої групи: від 75 % у 1998 р. до 89 % - у 2000 р. Кількість жінок, засуджених за навмисні злочини, відповідно - 23 % і 9,8 %. Лише одиниці становлять жінки, які вчинили злочин з необережності. Невелика кількість засуджених останніх двох категорій, безперечно, робить не доцільним існування для них окремих колоній-поселень. До того ж, незначні антисоціальні настанови цих жінок дозволяють здійснювати індивідуально-виховний вплив за умов їхнього спільного перебування в одному закладі. В цій колонії-

поселенні значна плинність спецконтингенту. Практично скільки надходить засуджених жінок, стільки ж і звільнюється, переважно на підставах застосування умовно-дострокового звільнення (за даними 2000 р. - 85 % звільнених). Таким чином, значна більшість засуджених добре поводить, сумлінно працює, не вчиняє порушень режимних вимог.

Фактор ізоляції засуджених від суспільства - суттєвий критерій відмежування одних покарань від інших, бо полягає у доволі серйозному каральному впливі. До введення у чинне законодавство обмеження волі ніяких питань не поставало, коли умовно основні покарання поділялися на покарання, пов'язані із ізоляцією від суспільства (позбавлення волі, направлення у дисциплінарний батальйон) і не пов'язані із ізоляцією від суспільства (позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю, штраф, якщо вони призначалися у якості основних покарань, виправні роботи, громадська догана). Ситуація дещо змінилася. З введенням до системи покарань обмеження волі такий розподіл передбачає визначитися до якої групи належить це покарання. Якщо дотримуватися правового статусу засуджених до обмеження волі, маємо враховувати, що за таких умов засуджені не піддаються суворій ізоляції, утримуються лише під наглядом, без охорони; мають можливість спілкуватися з громадянами, які живуть й працюють разом або поряд з ними, не лише бачитися, але, за певних умов, й жити разом із сім'єю. Але обмеження волі за обсягом кримінальної репресії набагато суворіше, ніж такі покарання, як громадські роботи, виправні роботи тощо, які крім обов'язкової праці, дійсно не передбачають ізоляції, нагляду. Доволі широке використання законодавцем в санкціях статей обмеження волі поряд із позбавленням волі доводить те, що суди отримали досить вагому альтернативу позбавленню волі у тих випадках, коли позбавлення волі є досить суворим заходом кримінального примусу, не відповідає тяжкості злочину, ступеню небезпечності злочинця. В той же час не існує підстав для застосування більш м'яких покарань, таких як громадські роботи, виправні роботи, арешт.

Суворість покарання у вигляді обмеження волі зумовлена обов'язковою присутністю засудженого у визначений законом час, у певному місці. Він не може покинути певну територію без дозволу адміністрації. Порушення меж території, від'їзд без дозволу адміністрації тягне кримінальну відповідальність - до трьох років позбавлення волі (ст. 390 КК). Закон передбачає обов'язкове залучення засудженого до праці, постійний нагляд за його поведінкою (під час виконання праці, у вільний час). За систематичне порушення громадського порядку, злісне ухилення від праці, невиконання вимог адміністрації настає також

кримінальна відповідальність у тому ж обсязі (ст.ст. 390, 391 КК). Порядок спілкування із рідними визначається законом. Таким чином за обсягом кримінальної репресії, порядком застосування покарання, засобами впливу на порушників режимних вимог, обмеження волі має бути найсуворішим із усіх альтернативних позбавленню волі покарань.

Практика правозастосування ст. 46 ВТК також показує на користь цього твердження. Свого часу автору доводилося застосовувати усі заходи індивідуально-виховного впливу з тим, щоб не лише підготувати засуджену до переведення у колонію-поселення, але й викликати у неї бажання відбутися певний термін покарання у напіввільних режимних умовах, сформувані впевненість у своїх можливостях утриматися, не повернутися знову у місце позбавлення волі. Виникає запитання: "Невже засуджена не розуміє перевагу утримання у колонії-поселенні порівняно із умовами ізоляції?" Певна частина засуджених жінок розуміють і поцінують цю перевагу, прагнуть швидше звільнитися, відчувають радість і задоволення, бо пов'язують нові умови відбування покарання із можливістю поновити зв'язки із сім'єю, забрати через певний час до себе дитину, створити нову сім'ю (якщо втратили її). Незначна частина засуджених (якщо враховувати кількість осіб, які повертаються до установи за злісні порушення порядку утримання у колоніях-поселеннях) переслідує мету перебути деякий час на волі (навіть за умови значних обмежень), задовольнити свої "потреби" в алкоголі, наркотиках, сексуальних стосунках. Проте основна кількість засуджених жінок не прагне і не бажає переведення до колонії-поселення. У досліджуваній установі у 1998 р. лише щодо 16 % (у 1999 р. - 21 %, відповідно) засуджених жінок, які підлягали переведенню до колонії-поселення, суд дійшов позитивного рішення. Ми не маємо підстав вважати, що інші жінки не стали на шлях виправлення. Причина полягає в іншому: через невеликий проміжок часу вони мають змогу звільнитися умовно-достроково. А впевненості у тому, що вони витримують, зможуть достроково звільнитися із колонії-поселення у них немає. Тому, питома вага засуджених, які звільняються умовно-достроково з установ загального режиму, де утримуються жінки, які уперше відбувають позбавлення волі, завжди набагато перебільшує питому вагу тих, кого переводять до колонії поселення. Так, у досліджуваній установі питома вага засуджених першої категорії (серед усіх звільнених із установи) у 1998 – 1999 рр. становила 33 % і 44 %; другої – 3,4 % та 7,1 %, відповідно.

Причини такого ставлення жінок до переведення в колонію-поселення глибші, ніж здається з першого погляду. Взагалі за цих обставин цей кримінально-виконавчий інститут втрачає своє стимулююче значення. За результатами спеціального дослідження морально-

психологічних характеристик засуджених жінок, які переведені до колоній-поселень, існують певні відмінності впливу напіввільного життя на чоловіків та жінок. Останні (порівняно з чоловіками) особливо сприймають обмеження, які існують в цих установах. Обмежений правовий статус порівняно з умовами, у яких живе оточуюче населення, сприймається жінками як кара за вчинене. Але, з другого боку, жінки, які є більш емоційними, чутливими особами, болісно сприймають свою неповноцінність порівняно з іншими вільними громадянами, відчувають особливу тугу за дітьми, рідними. [58, с. 103] Спостереження, співбесіди доводять, що за таких обставин жінки, засуджені до позбавлення волі, надають перевагу перебуванню і надалі в ізоляції, умовно-достроковому звільненню. До того ж, за висловлюваннями жінок, які повернулися за рішенням суду до місць позбавлення волі за правопорушення, праця у колоніях-поселеннях, у більшості випадків, тяжка, не кваліфікована, з низькою зарплатнею. Обов'язкова, підчас тяжка праця сприймається засудженими жінками як основний засіб кримінального примусу, поряд із обмеженням можливостей пересування по території регіону. Аналіз проблем колоній-поселень, який надається Департаментом з питань виконання покарань свідчить на користь об'єктивності цих тверджень. Дійсно, не створення поселенням належних комунально-побутових умов, незабезпечення їх роботою, відсутність заробітної плати, за умови низького рівня виховної індивідуально-профілактичної та наглядової роботи, сприяє зростанню кількості випадків повернення засуджених в попередні установи. [120, с. 15] Взагалі питома вага таких жінок, порівняно не значна (4,5 % від усіх хто утримувався в колонії-поселенні протягом 2000 р.), але за наявності належного виховного впливу, організації праці напіввільний режим відбування покарання мав би стати більш ефективним щодо цих засуджених жінок.

Доцільність утримування в умовах обмеження волі пов'язується, головним чином, з певними властивостями засуджених. Це мають бути особи, утримання яких без охорони (але під наглядом) не становило небезпеки для оточуючих, щодо яких існує найменша ймовірність втечи з закладу, для виправлення яких, спеціального попередження обмеження волі - є достатня міра покарання за вчинений злочин. Засуджені жінки, які перебувають у колонії-поселенні, цілком відповідають вказаним критеріям. Доказом тому є позитивна поведінка більшості засуджених, сумлінне ставлення до праці, низький рецидив, більш дешеве утримання засуджених, ніж в умовах ізоляції. Ефективність виправлення засуджених жінок, досягнення щодо них мети спеціального попередження за умов напіввільного життя свідчать на користь широкого застосування обмеження волі щодо жінок, які вчинили злочин. Зважаючи на значний

обсяг правообмежень цього покарання (порівняно з іншими альтернативними позбавленням волі покараннями), маємо визнати його значні потенційні можливості у правозастосуванні щодо засуджених жінок.

За даними дослідження, значна частина жінок, засуджених до реального відбування позбавлення волі, не становить тієї особливої суспільної небезпеки, яка вимагає суворої ізоляції злочинця від суспільства. Переглянувши усі особові справи засуджених жінок, які утримувалися у досліджуваній установі на початку 2000 року, на предмет їхньої кримінально-правової характеристики, автор звернув увагу на той факт, що питома вага жінок, яким призначено покарання понад шість років не значна. Більш конкретний аналіз даних щодо термінів відбування покарання жінками, які уперше реально позбавлені волі, доводить, що основну питому вагу становлять особи, у яких покарання не перебільшує п'ять років (майже 70 %); у кожній другій засудженій термін до 4 років позбавлення волі; у кожній третій - до 3 років; у 15 % засуджених термін позбавлення волі становив до 2 років, насамкінець, до 5 % жінок мали перебувати у в'язниці до 1 року. Наші дані відтворюють певну тенденцію, яка спостерігається у правосудді в останні роки. За звітом Державного департаменту з питань виконання покарань за 2000 р. збільшилася питома вага жінок (майже до 40 %), які реально позбавлені волі на термін до 3 років. Серед чоловіків кількість засуджених цієї категорії становить лише 25 %.

За чинним кримінальним законодавством тяжким злочином визнається злочин за який передбачене покарання більше як 5 років позбавлення волі. Тож чи маємо ми вважати, що питому вагу серед жінок, засуджених до реального відбування покарання у вигляді позбавлення волі, становлять особи, які вчинили злочини невеликої або середньої тяжкості, і зовсім незначну кількість ті, які, вчинили тяжкі злочини. Це не зовсім так. Зазвичай невеликі терміни покарання суд призначає за злочини не насильницького спрямування, за відсутності тяжких наслідків, наявності кількох пом'якшуючих обставин. Останні мають особливе значення під час відправлення правосуддя щодо жінок. Визначення загального ступеня небезпеки злочину й особи жінки, яка вчинила за певних конкретних об'єктивних та суб'єктивних обставин навіть тяжкий злочин, врахування її властивостей соціально-психологічного характеру, - не надають суду підстави вважати цю жінку як таку, що потребує більш суворої репресії ніж п'ять років позбавлення волі. Умови та порядок виконання покарання у вигляді обмеження волі мають стати ефективним покаранням щодо більшості жінок, засуджених за злочини не насильницького спрямування (не залежно від тяжкості цих злочинів).

Чинним законодавством статеві відмінності враховуються при визначенні виду позбавлення волі, умов і порядку виконання цього найсуворішого покарання. Є всі підстави стверджувати, що лише чинник статевої приналежності зумовлює існування різних видів позбавлення волі (залежно від режиму відбування покарання). Відповідно до змін, внесених у ст. 19 ВТК Законом від 11.07.2001 р. вид виправно-трудової установи визначає Державний департамент України з питань виконання покарання. Кримінально-виконавче законодавство передбачає ізоляцію засуджених жінок повнолітнього віку в колоніях-поселеннях, виправно-трудовах колоніях загального і суворого режимів, неповнолітнього віку - у виховно-трудовах колоніях загального режиму. Протягом останніх трьох років питома вага жінок серед засуджених, які реально відбувають позбавлення волі, утримується у виправно-трудовах закладах України, практично залишається на одному рівні (6,4 % у 1998 р., 6,5 % у 1999 р., 6,7 % у 2000 р., 6 % у 2001 р. - відповідно). Як вже йшлося, жінки, які вперше вчинили злочин з необережності, певні умисні злочини, а також засуджені, які твердо стали на шлях виправлення під час відбування покарання у виправно-трудовах колоніях, утримуються в одній колонії - поселенні. Жінки, засуджені неодноразово до позбавлення волі, як і жінки, які вперше реально відбувають покарання у вигляді позбавлення волі, перебувають в однакових умовах (на загальному режимі), але в різних закладах. Аналогічна категорія засуджених чоловіків спрямовується в заклади з більш жорсткими умовами і порядком відбування покарання - на суворий режим. Треба зазначити, що в Україні практично існують жіночі виправно-трудова заклади лише загального режиму. Навіть, коли за кримінальним законодавством 1960 р. суди визнавали окремих засуджених жінок особливо небезпечними рецидивістками, кількість їх була незначною (на 1.01.2001 р. 2,5 % серед усіх засуджених цієї категорії). Вони утримувалися в одній із виправних установ загального режиму, але на умовах суворого режиму. Серед засуджених за особливо небезпечні злочини проти держави жінок взагалі не було. Понад 70 % жінок, засуджених до реального позбавлення волі, відбувають це покарання уперше. Більш низький ступінь суспільної небезпеки засуджених жінок, порівняно з аналогічною категорією засуджених чоловіків, зумовлює ці відмінності, а також пояснює той факт, що суди дуже рідко призначають жінкам відбування позбавлення волі у в'язниці (на початку 2001 року у в'язниці перебували 3 жінки).

Із станом вагітності, наявністю малолітньої дитини пов'язані більш пільгові умови утримання засуджених жінок у виправно-трудовах закладах. Відмінності, які існують стосовно вагітних жінок і жінок, що

мають при собі в місцях позбавлення волі малолітніх дітей (у віці до 3-х років, у визначених законом випадках - до 4-х років) суттєві. Спеціальні соціально-демографічні і психофізичні особливості цієї категорії засуджених жінок були покладені в основу зміни умов їхнього утримання у виправно-трудових колоніях Законом 1994 р.. Він надав можливість цим жінкам: купувати продукти харчування і предмети першої необхідності на гроші, отримані поштовими переказами; бути в короткостроковій відпустці з виїздом за межі закладу для влаштування своїх дітей (на термін до десяти діб); не працювати; одержувати безкоштовне харчування, одяг, комунально-побутові послуги (якщо жінка не працює); якщо ж вона прийняла рішення працювати - перераховувати на особистий рахунок більшу суму зароблених коштів, ніж інші засуджені жінки. Гуманніше ставлення до розглянутої категорії засуджених жінок виявляється в забороні карати їх за факти порушення режиму відбування покарання у вигляді позбавлення волі переведенням у приміщення камерного типу.

Слід зазначити, що чинник вагітності, за інших рівних умов, завжди тягне менший обсяг карної репресії, оскільки визначений законодавцем як пом'якшуюча провину обставина. Без сумніву психічний стан жінки в період вагітності, що супроводжується підвищеною збудливістю, дратівливістю є тією внутрішньою умовою, що під впливом зовнішніх чинників здатний спровокувати вагітну жінку до вчинення суспільно небезпечного діяння.

Психічний стан жінки під час пологів, відразу ж після пологів, що виникає в зв'язку з важкими особистими або сімейними обставинами, розглядається законом як пом'якшувальна обставина при вчиненні жінкою вбивства новонародженої дитини. Медициною стан пологів розглядається як процес, здатний викликати високу збудливість, порушення психіки жінки, що істотно звужує обсяг її свідомості, зменшує можливості керувати особистою поведінкою. Зазначений психічний розлад викликається попередніми несприятливими умовами, тяжкими особистими, сімейними обставинами. Таким чином, обов'язковими ознаками цього привілейованого складу злочину мають бути спеціальні соціально-демографічні і психофізичні властивості винної. Ці властивості зумовили за КК 1960 р. існування відносно невеликої санкції, яка за вчинення матір'ю умисного вбивства своєї новонародженої дитини визначала покарання до 3 років позбавлення волі (ст. 96). Існують різні погляди щодо доцільності такого розміру покарання. Дійсно, надто важко визначити міру впливу на протиправну поведінку жінки тяжких особистих обставин, чи не готувалася жінка до злочину заздалегідь. За останніх обставин таке покарання не відповідає тяжкості вчиненого злочину.

За чинним законодавством (ст.117) санкція за цей злочин суттєво змінилася, максимальна межа покарання сягає до 5 років позбавлення волі. Проте нижня межа санкції передбачає альтернативне позбавленню волі покарання - обмеження волі на такий же термін. За таких меж покарання, поширення можливостей для судового розсуду особливого значення набуває індивідуалізація покарання, доведення наявності пом'якшувальних обставин, які суттєво впливали на поведінку жінки.

За КК 1960 р. ст. 96 була єдиною кримінально-правовою нормою, яка передбачала жінку, як спеціального суб'єкта злочину. За новим КК спостерігається більш суворе ставлення до певних правопорушень, які вчиняються жінками. Збільшення максимальної межі покарання за вчинення жінкою вбивства новонародженої дитини (ст. 117 КК), визначення як кваліфікуюча обставина залишення в небезпеці матір'ю новонародженої дитини (якщо вона не перебувала в зумовленому пологамі стані – ч. 2 ст.135 КК), криміналізація систематичного заняття проституцією (ч. 1 ст. 303 КК) – підтверджують це. Історично доведено, що намагання посиленням кримінальної репресії розв'язати певні проблеми суспільства, які значною мірою провокуються об'єктивними реаліями життя, не завершувалися перемогою суспільства, а в певних випадках (криміналізація проституції) сприяли штучному збільшенню кількості злочинців.

Таким чином у низці випадків статевої відмінності, соціально-демографічні і психофізичні властивості винної мають певне кримінально-правове значення, враховуються в процесі реалізації різних форм кримінальної відповідальності й індивідуалізації покарання. В одних випадках ці властивості впливають на міру суспільної небезпеки винної, а тому тягнуть менший обсяг репресії (розгляд законодавцем стану вагітності як пом'якшуючої обставини, вплив статевої відмінності на визначення виду позбавлення волі, режиму установи по виконанню покарання, врахування психофізичного стану породіллі під час убивства немовляти), в інших - вони не виражають суспільної небезпеки особистості, але враховуються при індивідуалізації відповідальності відповідно до принципу гуманізму (наявність дітей).

І в цьому, і в інших випадках визначені властивості характеризують жінку як особливого суб'єкта кримінальної відповідальності, дозволяють оцінити її соціальні властивості, які не охоплюються конкретним складом злочину. Вони мають значення для визначення конкретних форм кримінальної відповідальності; знаходять відображення в переліку пом'якшувальних обставин; тягнуть призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом; впливають на можливість застосу-

вання звільнення від покарання з випробуванням, звільнення від подальшого відбування покарання, дострокового звільнення від покарання.

Проте, з нашого погляду, недостатньо пов'язувати особливості застосування різних форм кримінальної відповідальності лише із станом вагітності, наявністю малолітніх дітей. Дійшовши висновку, що специфічність кримінальних детермінант жіночої злочинності полягає у її соціально-психологічній зумовленості, відтворенні типових жіночих соціальних ролей та функцій, зростанні психічної патології сучасної жінки, у вирішальному значенні несприятливої провокуючої ситуації, - маємо визнати, що на тлі не належного правового захисту жінки в сучасному суспільстві за наявності суттєвих природних психофізичних відмінностей рівність кримінальної відповідальності (юридична рівність) є фактичною нерівністю щодо жінок, як суб'єкта кримінальної відповідальності. Соціально-демографічні, психофізичні особливості усіх жінок справляють значний, специфічний вплив на сприйняття факту засудження, призначення покарання, порядку й умов його відбування (і не тільки позбавлення волі) Ізоляція жінок від суспільства, родини має застосовуватися лише за вчинення жінками тяжких насильницьких злочинів, а також щодо жінок, які прагнуть до продовження злочинної діяльності. Щодо більшості засуджених жінок досягнення мети виправлення, попередження нового злочину можливо за більш гуманних умов – обмеження волі або інших альтернативних покарань, а за наявності підстав – за умов звільнення від відбування покарання із випробуванням.

Тож, взаємозумовленість між особистісними психофізичними властивостями жінки та особливостями сприйняття ними різних форм кримінальної відповідальності безсумнівна і має позначитися на реформуванні кримінального законодавства, більш конкретному визначенні кримінально-правових інститутів, які мають застосовуватися як до специфічної категорії засуджених жінок (вагітних та жінок, які мають малолітніх дітей), так і до усіх жінок взагалі. Відповідно до сучасних міжнародних тенденцій реформування кримінального законодавства мають удосконалюватися кримінально-правові інститути, що забезпечують поширення сфери застосування різних форм кримінальної відповідальності, не пов'язаних із реальним відбуванням покарання, або ж альтернативних позбавленню волі покарань стосовно жінок, які вчинили злочин.

Перший напрям має передбачати максимальне поширення сфери застосування найбільш «м'якої» форми кримінальної відповідальності, пов'язаної з засудженням без призначення покарання (так би мовити – простого засудження), стосовно жінок, які вчинили злочини невеликої, середньої тяжкості за рахунок осіб, які щиро покаялися, активно сприяли розкриттю злочину, повністю відшкодували завдані збитки, усуну-

ли заподіяну шкоду, мають бездоганну поведінку в побуті, характеризуються позитивно як мати, навіть якщо вони не працюють (що передбачено обов'язковою підставою застосування ч. 4 ст. 74 КК). Репресивну сутність цієї форми кримінальної відповідальності можуть посилити додаткові заходи морального впливу, як то «громадська догана», «громадське попередження». Тому пропонуємо доповнити Загальну частину КК кримінально-правовою нормою наступного змісту.

«Звільнення жінок від покарання та його відбування»

1. Жінка, яка вчинила злочин невеликої або середньої тяжкості, може бути за вироком суду звільнена від покарання, якщо буде визнано, що з урахуванням бездоганної поведінки, дійового каяття жінку на час розгляду справи в суді не можна вважати суспільно небезпечною.

2. У разі звільнення жінки від покарання суд може застосувати до жінки громадську догану або попередження.

Другий напрям стосується удосконалення кримінально-правового інституту звільнення від відбування покарання з випробуванням. Згідно принципу справедливості та гуманізму необхідно зберегти більш пільгові кримінально-правові (а не лише соціально-демографічні) підстави застосування звільнення від відбування покарання з випробуванням вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до семи років, порівняно з загальними підставами застосування цього інституту, які існували за законом 1960. Інститут іспиту має стати переважаючим, стосовно більшості жінок, які вчинили злочини не насильницького спрямування, а тому ст. 79 КК має поширюватися на жінок (вагітних, мають дітей віком до семи років), які вчинили тяжкі не насильницькі злочини. Той факт, що після закінчення іспитового терміну суд може все ж таки направити жінку для відбування позбавлення волі (за відсутності впевненості в виправленні цієї жінки) є доволі суворим заходом щодо жінок, які в цілому виконували обов'язки (мали деякі зауваження), не вчинили нового злочину. Заміна не відбутого покарання у виді позбавлення волі більш м'яким – один із варіантів скорочення розглядуваної категорії жінок за «гратами», надання ще однієї можливості довести своє виправлення без ізоляції від суспільства.

Отже доцільно сформулювати ч. 1, 4 ст. 79 КК у наступній редакції:

1. У разі призначення покарання у виді позбавлення волі вагітним жінкам або жінкам, які мають дітей віком до семи років, крім засуджених до позбавлення волі на строк більше п'яти років за тяжкі і особливо тяжкі злочини проти особи, суд може звільнити таких засуджених від відбування як основного, так і додаткового покарання з встановленням іспитового строку у межах строку, на який згідно з законом

жінку може бути звільнено від роботи у зв'язку з вагітністю, пологами і до досягнення дитиною семирічного віку.

4. Після закінчення іспитового строку суд, залежно від поведінки засудженої, звільняє її від покарання, або заміняє покарання більш м'яким, або направляє для відбування покарання, призначеного вироком.

Наступні пропозиції стосуються чинної системи покарань. Стан вагітності та наявність дитини віком до семи років мають стати достатніми соціально-демографічними та психофізичними передумовами для існування системи покарань відмінної від загальної. Існуючі розбіжності у застосуванні покарань в залежності від віку дитини (до того як їй виповниться сім років) не доцільні, оскільки у цей період жінка найбільш уразлива у соціально-психологічному відношенні, обмежена в своїх можливостях, найбільш необхідна дитині в самий важливий для неї період фізичного та фізичного розвитку. Доцільно законодавчо визначити, що до вагітних жінок, жінок, які мають дітей віком до семи років не застосовуються громадські роботи, виправні роботи, арешт, обмеження волі, довічне позбавлення волі, отже ст. ст. 56, 57, 61, 64 доповнити відповідним змістом. У разі вчинення цією категорією злочинів невеликої, середньої тяжкості застосовувати кримінальну відповідальність у формі простого засудження без призначення покарання (можливо додатково з громадською доганою); тяжкого злочину не насильницького спрямування (незалежно від призначеного терміну покарання) надавати перевагу звільненню від відбування покарання із випробуванням.

Фізичні можливості жінок, наявність дітей (навіть якщо вони віком більш ніж сім років) значно обмежують сферу застосування безоплатної праці засуджених жінок, можуть позначитися на відношенні до виконання покарання, обумовити об'єктивні обставини не виконання роботи. Тому доцільно додати до ст. 56 КК ч. 4, де йшлося «Жінкам, які мають неповнолітніх дітей, громадські роботи призначаються за їхньою згодою».

Обсяг обмежень, властивий новому кримінальному покаранню – обмеженню волі (ст. 61 КК) дозволяє визнати це покарання доволі суворим, порівняно із іншими альтернативними позбавленням волі покараннями. Постійний нагляд, обмеженість у пересуванні по території, обов'язкова (підчас тяжка) праця, необхідність перебування в певний час у певному місці, кримінальна відповідальність за злісне порушення встановлених правил відбування обмеження волі, - для певної категорії засуджених жінок (які вчинили злочини не насильницького спрямування, умисне вбивство за психотравмуючих обставин, не мають сталого антисоціального настанови) є достатнім обсягом кримінальної репресії, справедливим співвідношенням суворості кримінально-правового

примусу із ступенем тяжкості вчиненого злочину та особистісних властивостей засудженої жінки. Більшість засуджених до позбавлення волі жінок не становлять особливої суспільної небезпеки, що є необхідною умовою ізоляції їх від суспільства. Практика напіввільного утримання жінок в колоніях-поселеннях, за умов аналогічних обмеженню волі, доводить наявність потенційних можливостей досягти мети виправлення щодо більшості засуджених жінок без ізоляції їх від суспільства. Відсутність попереднього кримінального досвіду, індивідуальні потреби жінок, обумовлені особливостями їх соціального статусу, психофізичним станом мають стати чинниками, пояснюючими доцільність поширення застосування обмеження волі (яке має виконуватися у відкритих кримінально-виконавчих установах) переважно щодо усіх жінок, які вчиняють злочини не насильницького спрямування. Взагалі цей вид покарання - суттєва альтернатива соціально-психологічним негативним наслідкам утримання жінок в ізоляції від сім'ї і суспільства. Не безпідставно, як дійові спеціальні попереджувальні засоби, розглядається взагалі відмова від позбавлення волі щодо жінок у тому вигляді, як це покарання виконується на сьогодні. Альтернативою вбачають заклади виховно-реабілітаційного характеру. [66, с. 172] На нашу думку, установи з виконання позбавлення волі мають існувати для виконання покарання щодо жінок, які вчинили тяжкі насильницькі злочини, мають значну антисоціальну настанову. Щодо інших засуджених жінок обмеження волі мало б стати достатньо репресивним покаранням, але дійсно за умови спеціальної, професійної, виховно-реабілітаційної програми впливу. Для тих, хто ухиляється від відбування покарання, альтернатива відкритим умовам утримання – позбавлення волі, як попереджувальний, профілактичний засіб.

2.3. Виключення кримінальної відповідальності жінок, які вчинили певні злочини: підстави, доцільність

Вибір об'єктів кримінально-правової охорони визначається низкою чинників, які у комплексі обґрунтовують необхідність і доцільність встановлення кримінальної відповідальності за вчинене суспільно небезпечне діяння. Невідворотність настання кримінальної відповідальності за вчинений злочин, так звана ознака покарання, - одна із головних ознак злочину. У теорії кримінального права продовжують точитися суперечки про необхідність внесення цієї ознаки до поняття злочину, сформульованого у кримінальному законі. Кримінальний закон визначає як такі: протиправність, суспільну небезпеку, винність діяння, вчиненого суб'єктом злочину (ст. 11 КК). Таке рішення, на нашу думку, відповідає сучасним вітчизняним і міжнародним тенденціям рефо-

рмування кримінального законодавства. Суть не лише (і не стільки) в існуванні величезної кількості невідомої, прихованої злочинності (природної і штучної латентної злочинності), безкарність якої ставить під сумнів існування принципу невідворотності кримінальної відповідальності і покарання. Особливе значення має той факт, що законодавець ґрунтуючись на результатах довготривалих спеціальних досліджень вітчизняних і зарубіжних вчених, враховуючи позитивний досвід різних країн, який відбився у міжнародно-правових документах, значно розширив сферу дії інституту звільнення від кримінальної відповідальності і покарання, звільнення від покарання з випробуванням. У даному випадку ступінь соціальної небезпеки вчиненого злочину, особи, яка вчинила злочин, дозволяє суду визначити недоцільність притягнення винного до кримінальної відповідальності, призначення покарання, реальне його виконання. Такий результат можливий не лише у випадку вчинення злочину невеликої тяжкості, а й середньої. Особливе значення матимуть обставини вчинення злочину, тяжкість наслідків, що настали, ступінь небезпеки особи для оточуючих.

Обставини вчинення жінками певних злочинів, тяжкість спричиненої ними шкоди, порівняно незначний ступінь небезпеки цих жінок для суспільства, дозволяє стверджувати, що існуюча система кримінально-правового впливу щодо них у низці випадків досить суворі і об'єктивно не обґрунтована. В одних випадках, специфічні соціально-демографічні, соціально-психологічні та психофізичні властивості жінок, які розглядалися нами раніше, виявляються в особливостях вчинення ними злочинів, у інших, - їх сукупність значно знижує ступінь суспільної небезпеки діяння, нарешті, - доводить недоцільність (у деяких випадках, навіть шкідливість) притягнення до кримінальної відповідальності жінок, які вчинили злочини певного виду.

Законодавець, визначаючи об'єкт кримінально-правового захисту, необхідність кримінально-правової заборони, керується певними вимогами і закономірностями законотворчості у даній сфері, ґрунтується на знаннях, накопичених фахівцями різних галузей науки. Заборонене діяння має відповідати за КК основним ознакам злочину, до яких (крім інших) М.Й. Коржанський відносить: суспільну небезпеку, що полягає у нанесенні тяжкої, непоправної шкоди, та зумовлює особливу шкідливість злочину, який порушує умови існування певної системи відносин; поширеність суспільно-небезпечних посягань; ефективність здійснюваних заходів кримінально-правової охорони, що передбачає з'ясування законодавцем закономірностей суспільного розвитку, соціальних і економічних наслідків застосування кримінально-правової норми у визначених конкретних історичних умовах розвитку суспільства.

тва; етичний зміст кримінально-правових норм, їх відповідність нормам моралі і моральності. [91, с. 54-61] Кожна із перелічених ознак, яким повинно відповідати скоєне жінкою суспільно-небезпечне діяння, має свій особливий зміст і значення, зумовлені всіма тими ж зазначеними специфічними властивостями.

В одних випадках, скоєне жінкою діяння не має особливої тяжкої шкідливості, оскільки не спричинює, не може спричинити тяжку шкоду, не загрожує підвалинам існування певної системи відносин. Такі діяння передбачені ст. 303, ч.1 ст. 309 – 311, 316, ч.1 ст.331, 341, ч. 1 ст. 342-344, 391, 394, 395 КК. Певні діяння, передбачені зазначеними нормами, вчиняються відкрито протягом тривалого часу, не тягнуть тяжких наслідків, а тому існує можливість здійснення інших форм соціального контролю, застосування менш суворих видів юридичної відповідальності (адміністративної, цивільно-правової). Зокрема, такий підхід доцільніший у випадку скоєння жінкою діянь, передбачених ст.303, 391, 395 КК.

Особливої уваги заслуговує такий об'єктивний чинник, що визначає вибір об'єкта кримінально-правового захисту, як поширеність суспільно-небезпечного посягання. Історія свідчить, що занадто часто щодо жінок мали місце випадки порушення закону про кримінальну відповідальність. Розглядаючи історичні джерела кримінальної відповідальності жінок, ми мали змогу упевнитися в цьому. Середньовічні звинувачення у чаклунстві, випадки притягнення до відповідальності за стародавніх часів за дії вчинені чоловіком, у сталінські – за те, що була близькою людиною "ворога народу" тощо, - свідчать про наявність випадків звинувачення жінок взагалі, яке розглядається наукою кримінального права як об'єктивна осудність. [32, с. 10] Об'єктивній осудності сприяє, на думку вчених, також наявність постулату, який склався з давніх пір: ступінь соціальної небезпеки злочину та санкція за його вчинення визначаються тим, наскільки відповідний вчинок часто трапляється. [110, с. 130]

У цьому аспекті є всі підстави розглядати криміналізацію систематичного заняття проституцією (ч.1 ст.303), розширення сфери застосування кримінального примусу за незаконні діяння із наркотичними засобами, психотропними речовинами без мети збуту, у невеликих розмірах, скоєні вперше (ч.1 ст.309 – 311), що зумовлено (не в останню чергу) значним зростанням злочинності даного виду. Передбачена законом кримінальна відповідальність у цьому випадку не справляє належного попереджувального і профілактичного впливу. Кількість жінок, які вчиняють ці злочини катастрофічно зростає, оскільки причини їх поширення пов'язані, значною мірою, з соціальними, економічними,

політичними, моральними, психологічними умовами життєдіяльності суспільства сьогодення. Наявність об'єктивних передумов, що сприяють поширенню розглядуваних діянь, закономірно ставить під сумнів доцільність застосування заходів кримінально-правового примусу, як головного засобу боротьби зі злочинністю даного виду, у конкретних історичних умовах. Водночас їх застосування щодо жінок не лише не вигідно із соціальної та економічної позиції, а й тягне певну шкоду, збільшує і ускладнює проблему, розширює сферу високолатентної злочинності. Враховуючи особливі безпосередні негативні наслідки засудження жінки, віднесення її до розряду злочинців, відбуття нею покарання (особливо позбавлення волі), а також опосередковані цим фактом - безпритульність і дитячу злочинність, - ми повинні визнати "менш шкідливими" для суспільства застосування інших заходів державного примусу, які не пов'язані із засудженням жінки. Як кажуть, із двох зол необхідно вибрати менше.

Кримінальний закон вміщує значну кількість норм, що визначають ознаки складів злочинів, які практично не вчинюються жінками, або вчинюються дуже рідко. Як правило ці злочини вчинені без корисливої і насильницької мотивації, називаються у спеціальній літературі "четвертим блоком злочинності", яка на відміну від природної злочинності, є "штучною" - продуктом правової творчості законодавця і не завжди обґрунтована з морального боку. [110, с. 65] До такої "штучної" злочинності маємо віднести невиконання жінкою спеціальних військових обов'язків, ухилення від виконання покарання, спеціального примусового лікування у спеціалізованих лікувальних закладах, порушення правил адміністративного нагляду. Дуже рідко жінками вчинюються певні види екологічних злочинів. Практично не вчинюються суспільно-небезпечні діяння, що дезорганізують роботу виправно-трудових установ.

Природні блага особистості (життя, здоров'я, статевая недоторканість) представляють особливу цінність як об'єкт охорони кримінального закону. Особливий підхід в оцінці цих благ, підвищення дійовості запобіжного значення кримінально-правових норм, що забезпечують їх захист, співзвучний їх наповненню етичним змістом. З морального погляду особливо викликають осуд насилля, примус щодо жінок, дітей, людей похилого віку, хворих. Відповідність норм права і моралі у цьому випадку знайшло своє відбиття у більш суворій кримінальній відповідальності за насильницькі посягання, які здійснюються щодо вагітних жінок, неповнолітніх, осіб, які перебувають у безпорадному стані, визнанні таких обставин кваліфікуючими. З моральних позицій необхідно оцінювати будь-яке фізичне насилля, загрозу його застосування до жінки (незалежно від стану вагітності та віку). Це може бути ваша

мати, дружина, сестра, дочка, життя, здоров'я і статеву недоторканість яких у сучасних умовах "розгулу" злочинності належно не захищені. Фізичні можливості обмежують жінок у засобах і способах захисту від нападу, що робить їх більш уразливими для нападів. А тому кримінальний закон повинен "компенсувати" цю вразливість, надавши більш ширші можливості для правомірного захисту в умовах необхідної оборони. У зв'язку із зазначеними обставинами, вповні обгрунтовані сумніви у доцільності кримінальної відповідальності жінок за спричинення тяжкої шкоди у стані необхідної оборони.

Чим вища духовність і моральність суспільства, тим більш гуманне ставлення до слабких, фізично і соціально не захищених категорій суспільства. У широкому значенні слова відповідність кримінального закону етичним нормам передбачає визначити "ціну", яку суспільство платить за рівність кримінально-правової репресії, застосовуваної незалежно від дійсно існуючих специфічних статевих відмінностей і властивостей, які позначаються не лише на характері і структурі жіночої злочинності, а і ступені небезпечності діяння. Визначені загальні положення вимагають додаткової аргументації, а тому конкретнішого систематичного та історичного аналізу чинного кримінального законодавства, використання даних спеціальних досліджень, автора зокрема.

Нашої уваги, враховуючи предмет дослідження, заслуговує аналіз ст.36 КК, що визначає поняття необхідної оборони, перевищення її меж, підстави звільнення від кримінальної відповідальності у випадку спричинення тяжкої і особливо тяжкої шкоди особі, яка посягає. Відтворимо певні положення зазначеної кримінально-правової норми. Відповідно до закону, правомірними є лише такі негайні дії особи, якими під час захисту законних інтересів і благ вона заподіяла тому, хто посягає, шкоду, необхідну і достатню у даній обстановці. Кримінальна відповідальність не настає за наявності низки обставин як суб'єктивного так і об'єктивного характеру. У першому випадку підставами для звільнення від відповідальності за спричинення шкоди будь-якої тяжкості вважається особливий емоційно-психологічний стан особи, що полягає у сильному душевному хвилюванні, яке усувало можливість оцінити відповідність безпеки посягання обставинам захисту. У другому - правомірним є застосування будь-яких засобів захисту (аж до застосування зброї), заподіяння шкоди будь-якої тяжкості за обставин захисту від нападу озброєної особи, групи осіб, протиправного насильницького вторгнення до житла.

Корисна сутність необхідної оборони справедливо вбачається у тому, наскільки ефективна запобіжна і профілактична роль даного кримінально-правового інституту, наскільки ефективно він виконує своє

головне призначення: стримати злочинця від здійснення своїх злочинних намірів, вселити впевненість у громадян, що закон дійсно охороняє їхні інтереси. [110, с. 104] Адже очевидно, що злочинець, який намагається зменшити ризик опору потерпілого, особливе значення надає його віку, фізичним можливостям, стану здоров'я. Усвідомлення злочинцем того, що його насильницьке посягання потягне рівноцінну чи більш активну протидію, є однією із головних гарантій ефективності законодавчого визначення головних ознак необхідної оборони, її меж, підстав звільнення від кримінальної відповідальності за нанесення тяжкої і особливо тяжкої шкоди за перевищення цих меж. Безперечно, небезпека посягання набагато зростає за наявності вищезазначених обставин кваліфікуючого характеру (напад групи осіб, застосування зброї, вторгнення до житла). Однак ми не можемо розглядати як рівнозначну посяганням (не кажучи вже про активну протидію) відсіч жінки на напад, що здійснює навіть один чоловік. Вона за своїми фізичними можливостями не зможе відповідно відбити насильницькі посягання чоловіка (неповнолітнього в тому числі). Реально оцінюючи свої сили, жінки практично завжди відчувають страх, що паралізує їхню волю і свідомість і, тим самим, обмежує жінку у виборі засобів, способів захисту свого життя, здоров'я, статевої свободи, різко знижує можливість уникнути нападу або захиститись від нього. Це добре усвідомлює злочинець. У даному випадку закон втрачає своє запобіжне значення. Його профілактичний ефект дуже низький, а тому, на нашу думку, досить часто вчиняються насильницькі посягання на молодих дівчат і дорослих жінок, тим паче, на безлюдних вулицях, у під'їздах будинків, ліфтах (навіть вдень).

У цьому випадку особливе значення надається критеріям визначення пропорційності засобів захисту і нападу. У роз'ясненнях Пленуму Верховного суду України про практику застосування законодавства, що забезпечує право на необхідну оборону від суспільно-небезпечних посягань, акцентується на необхідності врахування характеру небезпеки, що загрожує особі, яка обороняється, обставинах, що впливають на дійсне співвіднесення сил однієї та іншої сторони: місце, час, раптовість нападу, неготовність до його відбиття, кількість нападаючих і осіб, які захищаються, їхній фізичний стан, вік, стан здоров'я тощо. [67, с. 27] Отже визначення відповідності небезпеки посягання і обставин захисту передбачає своєчасну (практично-негайну, миттєву) оцінку особи, яка захищається того, чим загрожує їй напад. Вже протягом багатьох років М.Й. Коржанський намагається довести, що положення кримінально-правової норми, яке регламентує розглядуваний інститут необхідної оборони, у тій частині, яка містить положення про переви-

щення її меж, не захищають від злочинця, а допомагають йому вчинити злочин. Міркування автора знову повертають нас до оцінки психологічного моменту, особливого стану емоційної, чуттєвої сфери особи, яка захищається. "Коли злочинці готуються до злочинів, вони як правило морально настроєні на скоєння протиправних дій. А потерпілі? Вони не готові, не мають достатньо часу для роздумів "як відреагувати?" А тут ще повинні проаналізувати ситуацію і передбачено не перевищити меж необхідної оборони!" - стверджує автор. [91, с. 151-152] П.А.Воробей справедливо розглядає кримінальну відповідальність за спричинення шкоди у тих випадках, коли практично не можливо визначити і порівняти розмір запобіжної і спричиненої шкоди в умовах необхідної оборони, як об'єктивне ставлення у вину. [32, с. 67] На нашу думку, врахування даних конкретних обставин при визначенні відповідності нападу і захисту у випадках посягання на жінку втрачає своє особливе значення, оскільки первісно статеві відмінності психофізичного характеру ставлять жінку за будь-яких умов нападу на неї з боку чоловіка у нерівне з ним становище. Практично завжди за наявності дійсної загрози нападу, жінка, оцінюючи реально свої фізичні можливості, відчуває переляк, що посилює її душевне хвилювання, це у комплексі позбавляє її можливості правильно оцінити інтенсивність, характер небезпеки діяння, прийняти своєчасні міри захисту.

Ці ж особливості психофізичного характеру водночас не дозволяють жінці відрізнити реальну загрозу від уявної. Відчуваючи страх, оцінюючи реально свої потенційні можливості, жінка може лише за зовнішніми ознаками помилково передбачити наявність небезпечного посягання. Досить показовою у цьому випадку є ситуація, що склалася в одному із сіл Донецької області, розповідь про яку прозвучала в одній із спеціальних передач телебачення. Чоловік, вночі, будучи у стані сильного алкогольного сп'яніння, переплутав будинки, намагався проникнути у приміщення (як він думав) своєї подруги, з якою тривалий час співмешкав. Оскільки на його стук ніхто не відповідав, двері були зачинені, він вирішив, що жінка не одна, не хоче його впускати, а тому зробив спробу проникнути в дім, розбив вікно. Дійсно у будинку мешкала жінка з двома малолітніми дівчатами, яка від страху схопила сокиру і готова була розправитися з небажаним гостем. В цій історії благополучний кінець, оскільки подруга не в міру розлюченого односельчанина, почувши шум і крики, прибігла до місця пригоди і забрала винного до себе. Однак розвиток подій міг бути іншим, міг закінчитись настанням особливо тяжких наслідків, які мають бути віднесені до правомірних, враховуючи суб'єктивні і об'єктивні обставини подій.

Традиційно характер посягання пов'язується зі спрямованістю діяння, конкретним благом, якому спричиняється або створюється загроза заподіяння шкоди. Поряд з тим, за справедливим твердженням професора Ю.В.Бауліна, навіть однакові за своїм характером посягання можуть відрізнятися одне від іншого своєю небезпекою, ступінь якої визначається величиною тієї потенційної шкоди, якою посягаючий реально і безпосередньо міг спричинити конкретному інтересу (благу). Тому, на думку вченого, цілковита характеристика правового обґрунтування необхідної оборони має визначатися єдністю характеру і безпеки посягання, що має важливе значення для висновку про межі необхідної оборони. [14, с. 28] Оцінюючи об'єктивні і суб'єктивні обставини захисту жінки від посягання на її здоров'я, життя, статеву недоторканість, з погляду потенційних можливостей посягаючого, дійсності настання суттєвої шкоди, ми повинні визнати більш значний ступінь небезпеки подібного посягання.

Кримінальний закон захищає від злочинних посягань головні інтереси (блага) будь якої особи, незалежно від її політичної, релігійної, національної, расової приналежності, статі, етичного і соціального походження, майнового становища, місця проживання та інших ознак. Поряд з тим Конституція (ст.24) визначає необхідність прийняття спеціальних заходів з охорони різних прав, здоров'я жінок, вбачаючи в цьому правовий захист материнства та дитинства. Безперечно, життя, здоров'я, статеву недоторканість жінок, неповнолітніх - особливий об'єкт посягання, враховуючи певну вразливість, іноді беззахисність цієї категорії громадян в умовах ескалації злочинності на сьогодні. Моральне і духовне здоров'я нації визначається насамперед рівнем їхньої захищеності. У цьому випадку йдеться про відповідність і взаємозв'язок норм моралі і правових норм, етичному обґрунтуванні, як необхідній передумові виникнення нових правових норм.

Одним із критеріїв фактичних засад необхідної оборони закон називає негайне заподіяння шкоди як відповідь на усвідомлення дійсної небезпеки. Перед тим, як оцінити даний критерій, зазначимо, що все більш поширюється серед окремих груп населення уявлення про допустимість насильницьких дій, стереотипи агресивно насильницької поведінки, статеву розбещеність, цинічне ставлення до жінки. Це досить часто супроводжується байдужим ставленням оточення до аморальної та протиправної поведінки, не втручанням у конфлікт, боягузством. У жінки усвідомлення того, що напад може спричинити суттєву тяжку шкоду її здоров'ю, життю, статевій недоторканості, настає не лише в момент нападу, але і в момент загрози його. Настійливе, уперте переслідування, приставання, що переростає у хамське поводження з жін-

кою у певних обставинах (наприклад, вночі, на безлюдній вулиці) можуть закономірно розцінюватися жінкою як загроза до наступного нападу і має розглядатися як достатня підстава для самозахисту. У даній ситуації настає такий момент, коли жінка розуміє, що якщо негайно не вжити заходів самозахисту, станеться реальне насильницьке посягання з подальшими тяжкими наслідками. Вся складність у тому, наскільки можливе і реальне усвідомлення жінкою у стані переляку, сильного душевного хвилювання, настання цього моменту, розмежування справжніх агресивних зазіхань особи, яка чіпляється, від цинічної хуліганської поведінки. У цьому випадку матимуть значення обставини скоєння правопорушення і, певною мірою, можливість уникнути чіпляння, звернутися по допомогу до оточуючих. Останнє, на жаль навіть в умовах відсутності дійсного нападу, наявності звичайного неповажного ставлення до жінки, майже не зустрічає необхідного осудження і протидії з боку оточення. Практика показує, що жінка реально поцінуючи небезпеку ситуації, яка склалася, дуже часто намагається уникнути зіткнення з посягаючим (втікає, кличе на допомогу), оскільки розуміє, що розв'язання конфлікту не на її користь. Однак, в умовах конкретного реального посягання уникнути насилля вдається дуже рідко. На цю обставину слід зважати, визначаючи законні підстави, межі необхідної оборони жінки від небезпечного посягання на її честь, свободу, здоров'я і життя.

Повернемося до аналізу ч.5 ст.36 КК у тій її частині, яка визначає кваліфікуючі обставини посягання: напад озброєної особи, групи осіб, насильницьке вторгнення до житла. Наявність цих обставин усуває кримінальну відповідальність за перевищення меж необхідної оборони. Закон визнає правомірним, у даному випадку, застосування зброї і будь-яких інших засобів і предметів для захисту. Буквальне тлумачення норми дозволяє зазначити, що законодавець не конкретизує види зброї подібно до того, як це зроблено у ст. 263 КК, яка визначає законним носіння, зберігання, придбання та інші дії лише з гладкоствольною мисливською зброєю.

Систематичне тлумачення цих двох норм, їх співставлення дає підстави для певних міркувань. Насамперед напрошується висновок, що у ст.36 КК визнається правомірним застосування зброї будь-яким громадянином України в обставинах захисту від озброєного нападу, нападу групи осіб, насильницького вторгнення до житла. Однак таке розуміння суперечить змісту ст.263 КК, що передбачає максимальне покарання у вигляді позбавлення волі терміном до 5 років за носіння, зберігання, придбання, виготовлення, ремонт, передачу або збут вогнепальної зброї (крім гладкоствольної мисливської).

Обмежене тлумачення ст.36 КК, на нашу думку, є більш правильним, оскільки передбачає правомірне застосування зброї лише з боку осіб, які мають право на її носіння і зберігання у зв'язку з виконанням своїх професійних обов'язків. Такий підхід по суті не бездоганний. Закономірно постає запитання: "Чому повинні існувати різні об'єктивні умови захисту громадян України залежно від їхньої професійної належності?".

На нашу думку, має бути тенденція до лояльнішого підходу законодавця до проблеми застосування громадянином України зброї під час відбиття особливо небезпечного посягання. Враховуючи особливі обставини, в яких перебуває жінка під час захисту від нападу, явну невідповідність її фізичних можливостей ступеню небезпеки посягання, що спрямоване за визначених умов навіть від однієї особи чоловічої статі, - необхідно, передусім, законодавчо розв'язати питання про право даної специфічної категорії громадян на застосування зброї в момент нападу за кваліфікуючих обставин.

У зв'язку з вищезазначеним, необхідно доповнити ст.36 КК частиною 6 таким змістом: "Не є перевищенням меж необхідної оборони і не тягне кримінальну відповідальність застосування жінкою будь-яких засобів чи предметів захисту від нападу особи, незалежно від тяжкості шкоди, яку заподіяно тому, хто посягає". За умов подібного законодавчого визначення жінка не підлягатиме кримінальній відповідальності за умисне вбивство і тяжке тілесне ушкодження при перевищенні необхідної оборони, передбачені ст.ст.118, 124 КК. До того ж, особливі об'єктивні і суб'єктивні обставини, які виникають за умов захисту жінки від суспільно-небезпечного посягання, що передбачає застосування будь-яких засобів чи предметів захисту, ставлять під сумнів доцільність її притягання до кримінальної відповідальності за незаконне поводження зі зброєю, передбаченою ст.263 КК.

Розділ XII передбачає кримінальну відповідальність за злочини проти громадського порядку та моральності. Відповідно до ч.1 ст.303 КК встановлена кримінальна відповідальність за діяння, яке до надання чинності нового КК 2001 р. підлягало лише адміністративній відповідальності. За систематичне заняття проституцією, яку кримінальний закон визначає як надання сексуальних послуг з метою отримання доходу, санкція статті передбачає відповідальність у вигляді штрафу від п'ятдесяти до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадських робіт на строк до ста двадцяти годин.

Законодавець, встановлюючи найбільш суворі заходи державного примусу за проституцію, пропонує розв'язати проблему боротьби з цим видом протиправної поведінки шляхом суворішої кримінальної політики

в даній сфері. Водночас спостерігається протилежні тенденція щодо діянь, що деформують духовно-моральні цінності суспільства, призводять до деградації особи, сприяють негативним змінам, руйнуванню психіки, провокують вияви низьких інстинктів і бажань. За своїми психофізіологічними властивостями (особливе, специфічне і чуттєве сприйняття навколишнього світу) жінки, подібно особам молодіжного віку, схильні до значного впливу культу насилля, жорстокості і сексуальної свободи. На погляди, життєві орієнтири і позиції жінок особливий, значний вплив справляє "мутный поток бездуховности, пропаганды антиценностей, льющейся с экранов телевизоров информации о кровавых приступлениях, примитивно-физиологической любви". [4, с. 225] Такий деструктивний вплив значною мірою (крім інших негативних соціально-економічних, політичних детермінант) визначає вибір поведінки жінки, зокрема прийняття рішення про заняття проституцією. У цьому зв'язку, неоднозначне судження справляє значне скорочення обсягу кримінальної репресії за ввіз, виготовлення, розповсюдження виробів, які пропагують культ жорстокості та насилля (зокрема, кіно-, відеопродукція), ввіз, виготовлення, збут виробів, зображень порнографічного характеру, змушення до участі у їх створенні. Санкції ч.1, 2 ст.300, ч.1 ст. 301 КК вже не передбачають покарання у вигляді позбавлення волі. Ці зміни суттєві, якщо врахувати, що згідно з ч.2 ст.211¹ КК 1960р. за ввіз, виготовлення, розповсюдження кіно-, відеопродукції, яка пропагує культ насилля, жорстокості, максимальною межею покарання було позбавлення волі на строк до п'яти років. М'яким є покарання за змушення до створення порнографічних виробів - максимально до трьох років обмеження волі (ч.1 ст.301 КК). Як кваліфікуючу обставину дана норма (ч.3 ст.301 КК) передбачає примус неповнолітніх до участі у створенні таких виробів. Відповідно визначена набагато більш сувора міра покарання - максимально до семи років позбавлення волі. З цього випливає, що примус молодих жінок віком від 18 і до 25 років, які досить часто стають об'єктом цього злочину, тягне практично безкарність. Насправді досить часто молоді жінки не в змозі себе захистити, перебувають у підлеглості більш сильних і жорстоких осіб, які отримують в результаті їхньої експлуатації значні доходи. З моральних, етичних позицій будь-яке насилля (в тому числі психічного характеру), не лише над неповнолітніми, а й жінками більш старшого віку, має бути більш суворо покарано. Орієнтуючись на санкції ч.1 ст.ст.303 і 301 КК, що передбачають відповідальність за проституцію і, відповідно, (крім інших діянь) примус до участі у створенні виробів порнографічного характеру, ми повинні і перший і другий злочини віднести до злочинів невеликої тяжкості. Але ж за сту-

пенем тяжкості, заподіяної шкоди друге злочинне діяння безперечно більш небезпечне.

Аналізуючи зміст ст.303 КК, і, порівнюючи її з певними кримінально-правовими нормами Особливої частини КК, що передбачають звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям, постає логічне питання, чому ж аналогічна заохочувальна норма не передбачена у даній статті? У новому КК законодавець значно розширив галузь застосування цього інституту звільнення від кримінальної відповідальності, передбачив таку можливість у 12 складах, що містять ознаки не лише особливо тяжких (ст.111 КК), тяжких (ст.ст.114, 255, 258, 307 КК) злочинів, але і середньої тяжкості (ст.ст.260, 263, 289, 309, 369 КК). До того ж, у двох випадках дійове каяття передбачено кримінально-правовими нормами, що встановлюють кримінальну відповідальність за вчинення злочинів невеликої тяжкості: не виплату заробітної плати, стипендії, пенсії, інших встановлених законом виплат (ст.175 КК), незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання прекурсорів (ст.311 КК). Таким чином встановлення і визначення підстав для даного виду звільнення від кримінальної відповідальності пов'язуються не стільки з тяжкістю вчиненого злочину, скільки з їхньою високою латентністю. До таких злочинів відноситься і систематичне заняття проституцією.

Про неоднозначність і складність розв'язання проблеми, пов'язаної з обґрунтуванням доцільності і необхідності встановлення кримінальної відповідальності за систематичне заняття проституцією показують суперечки, що не припиняються у науковому світі, у провозастосуванні, існуючі протилежні погляди на дану проблему, а тому і різні точки зору на її розв'язання. З нашого погляду, навіть досить поверхневий, як такий, що не базується на глибокому науковому дослідженні підхід до оцінки доцільності прийнятого законодавцем рішення, дозволяє дійти висновку про те, що встановлення кримінальної відповідальності за це діяння не розв'яже проблему, а зробить її більш глибокою. Історія знає приклади надто суворого ставлення до аморальної поведінки жінок. Вчинки жінок, які порушували моральні устої сім'ї, спричиняли шкоду родинно-шлюбним відносинам, інтересам чоловіка розглядалися як тяжкі і дуже суворо каралися. Проституція, як один із таких тяжких злочинів, досить тривалий час тягла найсуворішу міру покарання - страту. Більшість джерел права стародавніх часів таку міру покарання передбачали лише стосовно жінок, до того ж визначали право чоловіка розправлятися з жінкою на свій розсуд. Більш прогресивнішим було регулювання відповідальності жінок та чоловіків за злочини проти моральності, сімейно-шлюбних відносин у Звіді законів "Права по кото-

рым судится малороссийский народ" (XVIII ст.), - за "прелюбодеяние" чоловік мав нести рівну відповідальність з жінкою (одруженому чоловікові, як і заміжній жінці мали відтяти голову). За того часу законодавець не виключав взаємовпливу жіночого статевого відхилення з чоловічою аморальною поведінкою, яка живила жіночу проституцію.

Слід нагадати, що на підставі аналізу історичних емпіричних матеріалів, соціологічних і кримінологічних даних на початку 90-х років був підготовлений спеціальний збірник наукових статей "Проституція і злочинність". Її автори намагались розібратися у складному негативному явищі. Безперечно, проституція - результат дій комплексу кримінологічно значимих детермінант. На думку І.В.Шмарова, зростання цієї соціальної вади викликано кризовими явищами в соціальній, економічній, ідеологічній сферах суспільства. Особливо значимі моральні деформації суспільного розвитку, які в своїй основі передбачають забуття таких соціальних цінностей, як мораль, культура, виховання людини. Водночас їхнє значення для суспільства неминуще. [153, с. 3-6] Дані про вік, освіту, умови виховання, формування негативних моральних рис, соціальний і сімейний стан, матеріальні і побутові умови життя жінок, які займаються проституцією дозволили О.Я.Вилксу, який досліджував соціальний портрет проститутки, зазначити таке. Іноді самі проститутки порівнюють себе з наркоманами, маючи на увазі особливі обставини і умови життєдіяльності, у якому вони гинуть як у болоті. Жінки попадають у міцну залежність від антисоціального середовища (сутенерів, рекетирів, утримувачів місць розпусти та звідництва) і залежно, чи незалежно, стають ланками ланцюга системи секс-бізнесу, позбавляються можливості вільно розпоряджатися собою. Інформація про негативні тенденції в демографічній політиці і економіці (високий відсоток розлучень, зростання кількості матерів-одиначок, їхні важкі матеріальні умови), додатково до вищезазначеного, дозволили автору дійти висновку про те, що доля цих жінок залежить від постійного насилля з боку чоловіків. [29, с. 61, 70]

Проте і сучасні кримінологічні дослідження морально-соціологічних, психологічних аспектів механізму формування феномену проституції вбачають за основу цього "статевого відхилення" - рівень суспільної моралі, обумовленої рівнем розвитку суспільства, особливо в кризові періоди. Очевидність суспільної небезпечності проституції (підрив засад сім'ї, фізичного, морального здоров'я молоді, суспільства, стимулювання інших злочинів, пияцтво, наркоманія) має розглядатися через взаємовплив таких явищ, як аморальність чоловіків, що живить жіночу проституцію, наявність гострої потреби у жінок (за сучасних соціально-економічних умов) у здобутті засобів для матеріа-

льного добробуту, втягування у проституцію через статеве насильство, тощо [105, с. 236-241].

Історія свідчить, що знищити, або послабити це негативне соціальне явище тільки за допомогою закону не вдавалося ще нікому. Дійсно, найскладнішим завжди було прийняття правильного рішення про вибір правових і організаційних заходів боротьби з проституцією. Існують різні пропозиції практиків і вчених про правові форми розв'язання проблеми: встановити лише адміністративну відповідальність, але збільшити суму штрафу; притягнення, у випадку повторного вчинення правопорушення після адміністративної відповідальності, до відповідальності кримінальної, але без встановлення покарання у вигляді позбавлення волі; встановити кримінальну відповідальність з визначенням найсуворішого виду покарання - позбавлення волі. [81, с. 54; 59, с. 90] Досвід зарубіжних країн підтвердив, що ні правова, ні медична регламентація, застосовані проти проститутток, не розв'язали даної проблеми. Ця обставина не свідчить на користь необхідності і доцільності введення найсуворіших заходів заборони, якими є заходи кримінально-правового примусу. Існування адміністративної відповідальності і здійснення регулюючих методів впливу на це негативне соціальне явище уявляється найкращими і менш шкідливими за своїми соціальними і правовими наслідками, ніж штучне збільшення кількості злочинів і злочинців.

Законодавець України суворо підійшов до розв'язання даної проблеми. Тлумачення ч.1 ст.303 КК уможливорює зазначити, що практично скоєння жінками даного суспільно небезпечного діяння три і більше рази може тягнути кримінальну відповідальність. Прибічники подібного правового розв'язання проблеми можуть обґрунтовувати доцільність таких правових заходів тим, що практично суворість застосовуваних заходів кримінально-правового впливу не на багато тяжче адміністративного (передбачені штраф і громадські роботи). Однак, сам факт притягнення до кримінальної відповідальності, засудження, правові наслідки осудження (незалежно від призначеного покарання) - досить суворий захід державного впливу, що негативно відіб'ється не лише на жінках, але і на їх сім'ї, дітях, суспільстві в цілому.

Враховуючи розміри даного соціального негативного явища, спровокованого загострюваною соціально-економічною, моральною кризою в Україні, соціальною незахищеністю жінок, дітей, неповних сімей - необхідно визнати наявність і першочергове значення несприятливих об'єктивних умов, які впливають на динаміку цього правопорушення. Надаючи перевагу заходам кримінального примусу, ми, тим самим, збільшуємо значно у кількісному відношенні "армію" жінок-злочинниць. В історії кримінологічної думки це вже було. Нами роз-

глядалась докладно точка зору з цього приводу Ч.Ломброзо, який негативно оцінював у цілому особливості жінок психофізичного характеру (особливості темпераменту, емоційної, вольової і психічної сфери, вплив функції дітонародження на поведінку і розвиток жінки). Автор антропологічної теорії вважав проституцію одним із виявів цих особливостей, пропонуючи внести поправку до кримінальної статистики жіночої злочинності, враховуючи дані щодо осіб, які займаються проституцією. Таким чином вчений намагався довести свою, вихідну позицію про те, що жінки за своєю суттю і властивостями більш схильні до злочинів, ніж чоловіки.

Такий підхід з нашого погляду, є не лише помилковим з методичної точки зору, але й приховує у собі певну небезпеку для суспільства. На сьогодні вже загальноновизнаним вважається факт, що особливий безпосередній негативний вплив на особу справляє віднесення її до розряду злочинців (стигмація, клеймування), факт осудження (тим більше у сучасних умовах проблем і недоліків в системі кримінального правосуддя). Опосередковано встановлення кримінальної відповідальності за проституцію негативно вплине за тими ж причинами і на близьке оточення жінки. Необхідно брати до уваги і психофізичний чинник. Встановлення кримінальної відповідальності за проституцію "зближує" проститутку із загальнокримінальними злочинцями. З цього часу вона "пов'яже" їх спільною ниткою з особами, які займаються сутенерством (за даними спеціального дослідження, майже 90 % жіночої проституції примусово і жорстко контролюється сутенерами) (104, с. 244), примушенням до заняття проституцією, з тими, які утримують місця розпуску і звідництва і тими, які створюють, керують та беруть участь у злочинних організаціях з надання сексуальних послуг. Пов'язувати їх буде не лише побоювання бути покараним, але і загальний соціально-негативний статус – статус злочинця, осудженого судом від імені держави і суспільства, з настанням правового наслідку – судимості. Посилиться залежність жінок, які займаються проституцією, від організованої злочинності у сфері сексбізнесу.

Засоби масової інформації України розгорнули інформаційну кампанію із запобігання контрабанди жінок. Щоденні тягарі не влаштованого життя, надія зробити на Заході кар'єру, віднайти матеріальне благополуччя, вдало влаштувати особисте життя сприяє тому, що за останні роки все більше молодих жінок стають обманутими, втягненими у сексуальне рабство. І якщо вони повертаються додому, то вже хворими, зламаними, з розбитою долею. Негативні наслідки криміналізації розглядуваного соціально негативного діяння є більш значимими для суспільства і держави, ніж фізичні, матеріальні і організаційні затрати, пов'язані з со-

ціально-економічним регулюванням даної проблеми. До того ж, слід пам'ятати про те, що досвід застосування кримінального законодавства в різних державах, у різний період історії показує про його дуже низьку ефективність. На думку фахівців, які заперечують доцільність кримінальної відповідальності, найкращим вважається створення умов для соціального благополуччя, особистої влаштованості жінок, їхніх сімей, обставин впевненості у суспільстві. [59, с. 98]

Розділ XIII КК передбачає кримінальну відповідальність за злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів та інших злочинів проти здоров'я населення. Нашої уваги заслуговують склади злочинів, передбачених ч. 1 ст.ст. 309, 310, 311, 316, 320 КК. Кримінальна відповідальність за незаконне вироблення, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин чи їх аналогів без мети збуту (ч.1 ст.309 КК); посів чи вирощування снотворного маку або коноплі, скоєні без кваліфікуючих обставин (ч.1 ст.310 КК); незаконне вироблення, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання прекурсорів з метою використання їх для вироблення або виготовлення наркотичних засобів або психотропних речовин, скоєні вперше, одноосібно, без мети збуту у невеликих розмірах (ч.1 ст.311 КК); незаконне вживання наркотичних засобів у публічних місцях, місцях призначених для проведення навчальних, спортивних і культурних заходів, місцях масового перебування громадян (ч. 1 ст.316 КК); порушення встановлених правил посіву чи вирощування снотворного маку чи конопель, порушення правил вироблення, виготовлення, зберігання, обліку, відпуску, розподілу, торгівлі, перевезення, пересилання чи використання наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів, призначених для вироблення або виготовлення цих засобів чи речовин, вчинених посадовими особами, які мали виконувати визначені правила обігу наркотичних засобів, вперше у невеликих розмірах (ч.1 ст.320 КК), - була передбачена і раніше КК 1960 р.

Буквальне та систематичне тлумачення кримінально-правових норм чинного раніше і знову прийнятого кримінального закону дозволяє зазначити таке. З одного боку законодавець пішов через пом'якшення санкцій практично за кожне із розглядуваних суспільно-небезпечних діянь, зменшуючи мінімальну межу покарання і зберігши максимальну (ст.ст. 309, 320 КК), усуваючи можливість застосування найбільш суворого виду покарання у вигляді позбавлення волі (ст.ст. 310, 311 КК), знижуючи максимальну міру покарання у вигляді позбавлення волі (ст. 316 КК). Однак, з іншого боку, виключення із КК складу, що раніше передбачав кримінальну відповідальність за незаконні дії з наркотич-

ними засобами без мети збуту у невеликих розмірах, вчинені повторно протягом року після накладення адміністративного стягнення (ст. 229⁶ КК 1960р.), і відсутність у ч.1 ст.309 КК вказівки на кількість вилученої наркотичної речовини, дозволяє дійти висновку, що підставою для притягнення до кримінальної відповідальності у цьому випадку, можуть бути дії, вчинені винним одноосібно, вперше, у невеликих кількостях. Значну частину серед суб'єктів даного злочину становлять особи, які зберігають наркотичні засоби для себе, без мети збуту. Дані про кількість жінок, до яких застосовано примусове лікування від наркоманії, підтверджує правильність цього твердження. Це хворі люди, що слід враховувати в криміналізації розглядуваних нами суспільно небезпечних діянь.

Відповідно до нового закону кримінальна відповідальність настає також за незаконний посів і вирощування снотворного маку і коноплі, скоєні одноосібно, вперше, без мети збуту кількістю менше п'ятсот рослин, за що раніше наступала адміністративна відповідальність (ч. 1 ст.229³ КК 1960р.). Формально існує можливість притягти до відповідальності жінок сільської місцевості, які вирощують мак для використання у своїх особистих господарчих цілях, для виготовлення кондитерських виробів, харчування.

Якщо раніше одним із обов'язкових ознак притягнення до кримінальної відповідальності за публічне вживання наркотиків був відкритий спосіб їх вживання (або в групі, передбачені ч.1, ст.229¹⁶ КК 1960 р.), у новому кримінальному законі зазначену обставину не передбачено, що дозволяє притягнути до відповідальності особу, яка одноосібно, сховавшись від оточення вживає наркотики. Це найбільше стосується осіб молодіжного віку, пов'язано із проблемою вживання наркотиків, як такої. Досвід зарубіжних країн до якого наближається і Україна показує, що в місцях масового перебування молоді наркодільці створюють спеціальні умови для поширення наркотиків, їх вживання. Особа, яка вживає систематично наркотики, залежить від них і менш за все думає про кримінальну відповідальність. Запобіжний ефект кримінального закону у цьому випадку занадто мізерний.

Постає сумнів щодо доцільності існування кримінальної відповідальності за незаконне вироблення, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання прекурсорів з метою використання їх для вироблення чи виготовлення наркотичних засобів або психотропних речовин, скоєних вперше одноосібно, без мети збуту, у невеликих розмірах (ч.1, ст.311 КК), що знову ж пов'язано частіше з наркоманією як такою, а відповідно залежністю особи від наркотиків.

Таким чином, сфера застосування кримінально-правового примусу, як засобу впливу на осіб, які скоюють правопорушення, пов'язані з незаконним обігом наркотичних засобів розширилась. Цю обставину, з нашого погляду, слід оцінювати як посилення суворості кримінальної політики щодо суб'єктів розглядуваних злочинів. Такий напрям уявляється помилковим. Катастрофічне зростання за останнє десятиліття жіночої злочинності, пов'язаної з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів, показує те, що підґрунтям цього негативного соціального явища є закономірності і процеси, зумовлені не стільки суб'єктивними, скільки об'єктивними чинниками, що відбивають складний процес соціально-економічних, політичних перетворень в державі, які досить суттєво позначились на соціальному, психологічному стані жінок. Ефективність кримінально-правового впливу в даному випадку дуже низька, це викликає сумнів у необхідності і доцільності попередження розглядуваних діянь щодо жінок найсуворішими заходами державного примусу. До того ж, маємо всі підстави розглядати ці злочини як такі, що для реалізації заборони потребують таких зусиль і коштів, які набагато перебільшують суспільну шкоду забороненого діяння. Зокрема, фахівці справедливо вважають, що нереально забезпечити реалізацію заборони вирошування (на Україні) маку і коноплі, схиляння до вживання наркотичних засобів або психотропних речовин [33, с. 17].

Як вже йшлося, в місцях позбавлення волі кожна друга жінка, засуджена за незаконні дії з наркотичними засобами, відбуває покарання за незаконне вироблення, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів або психотропних речовин без мети збуту. Зважаючи на сутність розглядуваної проблеми, ця категорія засуджених жінок заслуговує на нашу особливу увагу. Перегляд особових справ цих засуджених справляє сумне враження. Процес соціальної дезадаптації, в певному розумінні й деградації цих жінок, фактично хворих людей, уже розпочався і підтверджується їхніми соціально-демографічними властивостями. Значна частина з них не має сім'ї (майже до 80%), стільки ж - не працювали на час засудження, кожна друга виховувала самостійно дитину, не маючи практично на утримання дитини коштів.

Розгляд лише окремих сторін кримінально-правової характеристики засуджених цієї категорії, які прибули в досліджувану установу в першому півріччі 1999 р., уможливив указати на низку аспектів, що вимагають свого подальшого вивчення й аналізу. Більш, ніж третина цих засуджених відбувала покарання за ч. 1 ст. 229⁶ КК 1960 р., що передбачала відповідальність за вчинення злочину вперше, а також за збері-

гання незначної кількості наркотичних засобів. Багатьом з цих жінок призначено незначні терміни покарання у вигляді позбавлення волі (кожна третя засуджена на строк півтора року, кожна четверта - на строк до одного року позбавлення волі), що само по собі пояснює значну плінність даного контингенту. Фактично кожній другій жінці, засудженій за ч. 2 ст. 229⁶ КК України, що передбачала кваліфікуючі обставини (вчинення дій повторно, за попередньою змовою групою осіб), суд визначив мінімальну міру покарання - два роки.

Як правило, рішення суду про призначення мінімального терміну покарання ґрунтувалося на врахуванні низки обставин, що характеризують особу винної (її сімейний стан, наявність неповнолітніх дітей, стан здоров'я винної і її близьких, ставлення до вчиненого злочину та ін.), а також об'єктивні обставини вчинення злочину (у тому числі кількість вилученої наркотичної речовини), що в комплексі свідчили про невисокий ступінь небезпечності вчинку або винної особи. Так щодо об'єктивних обставин вчинення злочину, типовим є наступне їх визначення: "зберігала без мети збуту", "придбала у незнайомої людини без мети збуту". Практично вилучалися "легкі" наркотичні речовини (макова соломка, екстракт опію, тощо). Нерідко вчинення жінкою злочину, пов'язаного з наркотиками, - результат співучасті і підсобництва її на ролях другого плану у групах під керівництвом чоловіка, під впливом якого вона перебувала.

Той факт, що переважна більшість жінок засуджувалася за статтею 229⁶ КК 1960 р. України, може розглядатися як свідцтво неякісного розслідування кримінальних справ, коли мета збуту наркотиків не встановлюється. Та якщо це і має місце, то лише почасти. Оскільки одним із критеріїв, що дозволяє стверджувати, що дії вчинено без мети збуту наркотиків, а наркотичні засоби зберігаються для власного вживання, є встановлення факту захворювання винної особи на наркоманію. Тоді показники, що характеризують жіночу захворюваність наркоманією, повинні викликати серйозне занепокоєння. Згадаємо, що в Україні питома вага засуджених жінок, які відбувають терміни позбавлення волі, котрим суд визнав необхідним призначити примусове лікування від наркоманії, значно перевищує такий показник серед чоловіків. Зокрема, на 9,6 % у 1998 р. (питома вага серед жінок складала 15,6 %, серед чоловіків 6 %), на 9,4 % у 1999 р. (16,1 % та 6,7 %), 3,5 % у 2000 р. (9,9 % та 6,4 % відповідно). Практично примусовий курс лікування призначався жінкам, засудженим за ст. 229⁶ КК 1960 р. Значне зменшення питомої ваги засуджених жінок, яким суд знайшов за необхідне призначити лікування від наркоманії за підсумками 2000 р. справляє на перший погляд позитивне враження. Враховуючи той факт, що

взагалі така "хвороба" прогресує серед жінок, ця тенденція може бути пов'язана з більш гуманним ставленням суду до жінок, які є наркоманками, але їхня незаконна діяльність не пов'язана із збутом наркотичних засобів. Але можливо і друге пояснення. Суди стали менше призначати примусове лікування, бо як такого в місцях позбавлення волі його немає. "Лікує" лише ізоляція від суспільства, позбавлення можливості вживати наркотичні речовини, застосування психотерапевтичного впливу. У чинному кримінальному законодавстві взагалі не йдеться про примусове лікування від наркоманії як обов'язковий засіб щодо осіб, які засуджуються до покарання у вигляді позбавлення волі. Наскільки доцільним є такий підхід належить визначитися і якомога швидше. Наші дослідження показали певну тенденцію щодо зростання вживання наркотиків серед жінок, засуджених до реального відбування позбавлення волі за різні незаконні дії з наркотичними засобами та психотропними речовинами. Як з метою збуту, так і без такої мети. За останні два роки питома вага засуджених жінок, хворих на наркоманію, серед засуджених першої групи становила від 30 % до 40 % (38 % у 2000 р.), другої - більше як 70 % (71 % у 2000 р.), відповідно.

Доки вживання наркотиків (психотропних речовин), їх зберігання без мети збуту розглядатиметься як злочинне діяння, а боротьба з цим соціально-негативним явищем асоціюватиметься з кримінально-правовим примусом, сподіватися на те, що у найближчому майбутньому вдасться хоч би призупинити лавину поширення наркоманії в Україні (як і до речі в інших країнах СНД) не має підстав. Має право на існування твердження, правильність якого підтверджена міжнародним досвідом боротьби з наркобізнесом: "Строгие запретительные законы никого не пугают и никого не останавливают. Да и какие запреты способны остановить бизнес, если он приносит десять тысяч процентов прибыли?...Ничто не в силах спасти от гибели больных наркоманов, общество, будущее поколение...Мы должны понять, что не будет мира без наркотиков, как не будет мира без алкоголя и табака...". [81, с. 21] Лише тоді суспільство навчиться жити з найменшими втратами, коли навчиться розпізнавати проблеми наркоманії і наркобізнесу.

Суворя політика щодо наркоманів живиться сформованою суспільною думкою про всесильність і ефективність кримінальної репресії як засобу впливу на дану категорію осіб. Не береться до уваги, що механізм звикання, особливі труднощі лікування цієї хвороби, аналогічні тим проблемам, з якими зіштовхується людина, яка зловживає алкоголем, тютюнокурінням. Різниця полягає у тому, що дана хвороба більш згубна і важковиліковна із трьох перерахованих. Однак, замість вжиття більш дійових заходів щодо виявлення, лікування осіб хворих на нар-

команію, ми сподіваємося на те, що страх кримінального покарання зможе ліквідувати зло, що абсолютно не відповідає дійсності. Особа, яка систематично вживає наркотики, певною мірою, обмежено осудна, оскільки вже цілком не усвідомлює того, що з нею відбувається. Часом залежність від наркотиків сильніше власної волі, і тоді покарання безглузде, принаймні не ефективне. Закон передбачає звільнення від кримінальної відповідальності осіб, які добровільно звернулись в лікарню. Проте не у всіх вистачає сили волі для прийняття такого рішення. На жаль таких більшість. Тому посилення жорстоких заходів боротьби з наркоманією, яка дуже тісно пов'язана з розглядуваними нами складаннями злочинів, введення суворих заходів кримінально-правового реагування не доцільно. У цьому жінки посідають особливе місце. Досить часто вживання ними наркотиків, алкоголю супроводжується і підживлюється загальним соціальним неблагополуччям їх і їхніх сімей, (безробіття, відчуження від суспільства). Із вживанням наркотиків дезадаптація жінки значно посилилася, а процес її деградації відбувається набагато інтенсивніше і набуває згубні для неї, сім'ї, дітей наслідки.

До наших завдань не входить аналізування зарубіжного досвіду боротьби з наркоманією. Однак все ж як наочний приклад відмови держави від кримінально-правового впливу на осіб, які вживають наркотики, звернемось на реформу 70 - 80 рр. у сфері боротьби з наркоманією у Нідерландах. Суть головних напрямів державної політики боротьби з наркоманією полягає у такому: жорстка позиція, застосування суворих кримінально-правових заходів що до осіб, винних у виробленні і збуті наркотичних речовин (особливо сильнодіючих); відмова від притягнення до кримінальної відповідальності за зберігання невеликої кількості наркотиків для власного вживання; надання різної допомоги наркоманам для зменшення ризику спричинення шкоди, пов'язаною з можливими наслідками вживання наркотиків. Внаслідок декриміналізації і лібералізації кримінального законодавства в цій державі значно скоротилось вживання "м'яких" наркотиків, зменшилось вживання наркотиків серед неповнолітніх. [82, с. 196-199] Проведення профілактичних заходів, заходів соціального характеру, активна антинаркотична пропаганда, дійове лікування і реабілітація, - розглядаються як найбільш ефективні заходи щодо наркоманів в ФРН. [151, с. 28-29] У квітні 1999 р. 120 чоловік із 50 країн світу зустрілись в Англії з метою обговорити "нові підходи до реформи системи виконання покарання у наступному тисячолітті". Визначаючи шляхи планового скорочення кількості засуджених, які перебувають у тюрмах, учасники конференції за необхідне визнали, що "порушення, пов'язані з наркотиками,

краще всього розв'язувати у системі охорони здоров'я або соціального забезпечення, а не системи кримінального правосуддя". [133, с. 4-12]

Маємо визнати, що є недоцільним надавати перевагу застосування кримінально-правових санкцій до жінок, які скоїли діяння, передбачені ч.1ст.309-311,316, ч.1 ст. 320 КК. Частіше за все, ці діяння скоюють особи, які вживають наркотики і фактично є хворими людьми. Тому вважаємо справедливим твердження про те, що підхід, згідно з яким проблему наркотиків слід розглядати в контексті злочинності (співставляючи з кількістю злочинів, пов'язаних з наркотиками), є застарілим. Хворій людині необхідно допомогти позбавитися хвороби, а не тримати у тюрмі. [25, с. 18] Наркоманія, як і алкоголізм, - особливі форми психічного захворювання. Звідси і особливості лікування цих хвороб, що спрямовані насамперед на зміну стереотипів поведінки людини, яка вирішила позбавитись наркотиків (алкоголю). Це, передусім вплив на свідомість хворого, звернення до його внутрішнього світу. Особливі психічні, емоційні і вольові властивості жінок передбачають більш ефективне їх лікування на рівні підсвідомості, вплив на їхню вольову сферу. Створення в Україні соціально-економічних передумов для дійової профілактичної антинаркоманійної пропаганди, максимального виявлення жінок, які вживають наркотики, надання їм безкоштовної медичної допомоги, що полягає в їхньому лікуванні і реабілітації після проходження курсу лікування, - ці спеціальні заходи мають справляти більш виховний і попереджувальний вплив на розглядувану категорію, ніж кримінально-правові заходи.

Із розділу XVIII Особливої частини КК, який передбачає кримінальну відповідальність за злочини проти правосуддя, нашої уваги заслуговує насамперед аналіз змісту кримінально-правових норм, які забезпечують охорону кримінально-виконавчих правовідносин, виникаючих між адміністрацією установ і органів, які виконують покарання та засудженими, а також забезпечують запобігання злочинів з боку осіб, які звільнилися з місць позбавлення волі. Практично новий закон визначає злочинними той самий перелік суспільно небезпечних діянь у цій сфері, що і попередній КК. Такими є: злісна непокоря вимогам адміністрації випраної установи (ст.391), дії, що дезорганізують роботу виправних установ (ст.392), втеча з місця позбавлення волі або з-під варти (ст.393), втеча із спеціалізованого лікувального закладу (ст.394), порушення правил адміністративного нагляду (ст.395). Кожний із зазначених складів злочинів являє особливий інтерес з погляду предмета нашого дослідження. З аналізу змісту перелічених статей, буквального і систематичного тлумачення, використання даних емпіричного дослідження очевидно, що має існувати особливий, більш гуманний підхід

при розв'язанні питання про необхідність і доцільність притягнення жінок до кримінальної відповідальності за вчинення подібних діянь без кваліфікуючих обставин. Спробуємо обґрунтувати це твердження, розглядаючи кожну із зазначених норм.

Стаття 391 КК, встановлює кримінальну відповідальність за злісну непокору вимогам адміністрації виправної установи, особами, які відбувають покарання у вигляді обмеження або позбавлення волі. На відміну від попереднього закону, не передбачає кваліфікуючих обставин вчинення цього діяння. Обсяг кримінальної репресії не залежить від тяжкості злочину, за який відбуває покарання винний. Якщо раніше за ці діяння особа, яка була засуджена за тяжкий злочин, підлягала покаранню до 5 років позбавлення волі, то у новому законі - лише до 3-х років. Законодавець пішов через пом'якшення кримінального закону, що є виправдано. Співставляючи суворість покарання і тяжкість вчиненого жінками в умовах ізоляції, необхідно визнати, що для них і це покарання - досить суворий захід державного примусу. Він має застосовуватись лише до дійсно злісних порушників умов і порядку режиму утримування в місцях позбавлення волі, дії яких становлять значну загрозу встановленому порядку виконання покарання, спричиняють значну шкоду стосункам між адміністрацією та засудженими в період відбування покарання у вигляді позбавлення волі.

На нашу думку, недоцільним передбачати в одній кримінальній правовій нормі відповідальність за злісну протидію адміністрації у законному здійсненні її функцій особою, яка відбуває покарання у вигляді позбавлення волі і обмеження волі. По-перше, в установах закритого і відкритого типу, якими будуть (відповідно до нового кримінального і кримінально-виконавчого законодавства) установи з виконання позбавлення і обмеження волі, відбуватимуть покарання засуджені, які досить різні за ступенем своєї суспільної небезпеки і антисоціальної настанови. З аналізу підстав звільнення від кримінальної відповідальності і покарання, призначенням покарання з випробуванням, розширенням сфери призначення альтернативних позбавленню волі покарань (в тому числі і обмеження волі), передбачених новим кримінальним законом, очевидно, що реальному відбуванню позбавлення волі підлягатимуть особи, які вчинили тяжкі і особливо тяжкі злочини, неодноразово судимі. Обмеженню волі, - відповідно, особи, які вчинили злочини невеликої, середньої тяжкості, кому не відбута частина покарання у вигляді позбавлення волі замінена обмеженням волі та інші категорії засуджених, суспільна небезпека яких нижче тих, хто відбуває позбавлення волі.

По-друге, ці засуджені відбувають покарання в різних режимних умовах. Позбавлення волі передбачає примусову ізоляцію засуджених, їх постійну охорону, жорсткий систематичний нагляд за поведінкою. На поведінку засуджених жінок, які відбувають позбавлення волі особливо негативний вплив виявляє сам факт перебування і ізоляції, крайня регламентація життя, примусове досить "тісне" спілкування з особами різного ступеня кримінального зараження, антисоціальної спрямованості. Обмеження волі - покарання, яке передбачає його виконання у закладах відкритого типу, без ізоляції від суспільства, в умовах постійного нагляду за засудженими, з обов'язковим залученням до праці (аналогічно порядку виконання покарання у вигляді позбавлення волі, який існує у колоніях-поселеннях). Можливість спілкуватися з цивільним населенням, частіше бачитися з рідними, а за умови належної поведінки, через певний час - проживати з ними, позбавляють обмеження волі тієї міри руйнівного впливу на особу, притаманної позбавленню волі. Таким чином, жінки, засуджені до обмеження волі, володіють більшою свободою в пересуванні, спілкуванні з оточуючими, що передбачає відповідно і більший ступінь їх відповідальності у виборі варіантів своєї поведінки. Тому, максимальна санкція, яка передбачає покарання за злісну непокору вимогам адміністрації в умовах обмеження волі може передбачати позбавлення волі. Небезпека опинитися в ізоляції від суспільства справить значний попереджувальний вплив на осіб, які ще реально не відбували позбавлення волі. Щодо жінок таке рішення повинно прийматись судом за наявності відкритої, цілеспрямованої, злісної непокори, невиконання встановлених правил поведінки. В інших випадках, враховуючи досить невеликий ступінь небезпеки засуджених жінок, які відбувають обмеження волі за злочини невеликої та середньої тяжкості, покарання може бути менш суворим. Мінімальний розмір санкції мав би передбачати й інші альтернативні позбавленню волі покарання.

Самовільне залишення місця обмеження волі або злісне ухилення від робіт, або систематичне порушення громадського порядку чи встановлених правил проживання, вчинені особою, засудженою до обмеження волі, розглядаються ч.1, ст.390 КК, як достатні підстави для притягнення до кримінальної відповідальності у вигляді позбавлення волі на термін до 3-х років. Останні три діяння, перелічені в кримінально правовій нормі, можуть розглядатися і як злісна непокоря законним вимогам адміністрації виправної установи, головні обов'язки якої полягають у підтриманні порядку відбування покарання, контролю за дотриманням засудженими належних обов'язків. Порушення вимог режиму не завжди означає про ухилення від відбування покарання, як і

самовільне залишення місця обмеження волі. Причини можуть бути різні: суб'єктивного характеру, які аж ніяк не стосуються відносин засудженого до відбування покарання. Ефективність правозастосування підвищиться за умови визначення, як обов'язкової ознаки складу злочину, мети ухилення від відбування покарання у вигляді позбавлення волі. Мотиваційна спрямованість діяння насамперед має визначити ступінь його небезпеки.

Умовно розмежувавши жінок, засуджених до позбавлення і обмеження волі, розглянемо особливості і специфіку дисциплінарної практики, що застосовується до першої групи. Більша частина засуджених жінок, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі не вчиняють порушень. Серед правопорушників питома вага осіб, які злісно порушують режимні вимоги, незначна і в різних закладах становить від 1,5% до 3%. Однак у більшості випадків злісність цих порушників зумовлена не характером скоєного правопорушення, а їх кількістю. За незначним винятком, порушення режимних вимог в жіночих закладах за своїм характером, способом вчинення не спрямовані на відкриту протидію вимогам адміністрації. Відкритий характер правопорушення, його демонстративність, зухвалість, неодноразове (без особливої причини) відмовлення від виконання законних вимог адміністрації - не типові для поведінки жінок в ізоляції. Швидше навпаки, жінкам властиво не ускладнювати ситуацію, підкоритися примусу. Вони більш відкриті індивідуально-виховному впливові, схильні до діалогу з адміністрацією. Керуючись поняттям злісності порушення режиму утримання, визначеному у ст.47 ВТК, зазначимо, що найбільш імовірним для жіночих колоній є неодноразові необґрунтовані відмови від виконання праці, а також вчинення засудженими жінками протягом року більше трьох різних порушень. Дуже часто в подібних випадках до засуджених жінок застосовуються найбільш суворі заходи дисциплінарного впливу - переведення до приміщення камерного типу (ПКТ). Однак, і після звільнення з ПКТ вони скоюють правопорушення, що значною мірою відбивають особливості сприйняття жінками ізоляції від суспільства і сім'ї. Позбавлення можливості виконувати свої специфічні соціальні функції, бачитися з рідними, дітьми впливає на їхній психічний та емоційний стан, що часом виявляється у демонстративній протиправній поведінці. Але не варто вважати цю поведінку як цілеспрямовану злісну непокору адміністрації. Тим паче, що і самі засуджені так не вважають. У крайніх випадках застосовується переведення засуджених жінок, які злісно порушують режимні вимоги, відповідно до ст. 47 ВТК на тюремний режим, притягнення їх до кримінальної відповідальності. Ступінь небезпеки правопорушень, вчинених жінками в

ізоляції не настільки значний, що вимагає додаткового кримінально-правового примусу, збільшення загальної кількості років, протягом яких жінка перебуватиме в ізоляції від сім'ї та дітей (якщо вона їх має). Вихід - в удосконаленні форм виховного і психологічного впливу на засуджених жінок, реформуванні порядку виконання покарання у вигляді позбавлення волі, підвищенні професійної майстерності співробітників цих специфічних виправно-трудових установ. Наявність в установах штрафних ізоляторів, приміщень камерного типу дозволяє (у доповнення до перелічених заходів) забезпечити нормальне функціонування виправної установи, достатньо суворо покарати жінок, які вчиняють систематично порушення режиму утримання.

Жінки практично не вчиняють злочинів у місцях позбавлення волі. Тоді як в чоловічих установах вчиняються умисні тяжкі тілесні ушкодження, умисні вбивства, насильство, хуліганство, незаконне носіння зброї, злочини пов'язані з наркотиками. Кожний другий злочин, який вчиняється засудженими чоловіками, пов'язаний з злісною непокорю адміністрації. [75, с. 67] Особливо небезпечними для нормальної функціональної діяльності установ, які забезпечують ізоляцію злочинців від суспільства є дії, передбачені ст. 392 КК. Тероризування засуджених, що полягає найчастіше у застосуванні фізичного насильства, глумління, знущання над засудженими з метою їх залякування, напад на адміністрацію, створення організованої групи з цією метою, активна участь у такій групі, - передбачають наявність певних фізичних можливостей, значну антисоціальну настанову засуджених. Фахівці з пенітенціарної кримінології розглядають злочинність у місцях позбавлення волі як особливий вид негативно-соціального явища, що має свій специфічний кримінологічний відтінок. Вона "не може розглядатися поза такими соціально-небезпечними явищами, як субкультура та звичаї, що мають місце в середовищі засуджених, наявність різного роду специфічних угруповань негативної спрямованості, соціального паразитизму, недозволених зв'язків та проникнення в установи по виконанню покарань заборонених для користування засуджених предметів (наркотичних, алкогольних та інших небезпечних речовин)". [83, с. 52]

У жіночих виправних установах створюється особлива "субкультура та звичаї", які, головним чином, відтворюють прагнення жінки до виконання специфічних, утрачених у зв'язку з її ізоляцією, соціальних ролей. Вчинення засудженими жінками грубих порушень під час відбування позбавлення волі справедливо пов'язується із втратою провідних соціальних функцій, "зруйнуванням складної системи їхнього життєзабезпечення". [205, с. 16] В цих установах існує зовсім інший мікроклімат, утворюються більш доброзичливі міжособистісні стосунки,

значення набувають дещо інші цінності, ніж у чоловічих в'язницях. Засуджені жінки у своїй більшості боязкі, терплячі, а тому дисципліновані. Щодо цих засуджених достатньо більш професійно застосовувати різні форми індивідуально-виховного впливу. Щодо іншої частини, досить суворими примусовими засобами впливу є запровадження до штрафного ізолятору, переведення до приміщення камерного типу. Навіть серед неодноразово засуджених жінок, які мають стійку анти-соціальну настанову, систематично порушують режимні вимоги, негативно впливають на інших засуджених, майже кожна друга сумлінно ставиться до праці. Все це уможливорює у виправних установах, де утримуються неодноразово засуджені до позбавлення волі жінки "додержуватися порядку, не допускати захоплення заручників, масових безпорядків, непокори та інших протизаконних дій". [205, с. 17-18]

Таким чином, ми не маємо ніяких підстав для розгляду такого соціально-негативного явища, як "злочинність жінок у містах позбавлення волі". Тим більш, жінки майже не вчиняють дій, які передбачені ст. 392 КК.

Окремого розгляду заслуговують підстави притягнення до кримінальної відповідальності засуджених за втечу з місць позбавлення волі або з-під варті без кваліфікуючих обставин (ч.1 ст.393 КК). Безперечно, необхідність встановлення кримінальної відповідальності за це діяння пов'язано з тим, що у зв'язку з втечею усувається можливість виконати вирок суду, здійснити покарання, застосувати виправно-трудоий вплив на засудженого. Але досить суворі санкції за скоєння втечі (за втечу передбачається позбавлення волі на строк від 3-х до 5-ти років) пов'язана з іншими більш небезпечними наслідками цього діяння: можливістю вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину.

Ступінь небезпеки втечі залежить від багатьох об'єктивних і суб'єктивних ознак, які мають бути враховані законом, оскільки з ними загалом пов'язана небезпека спричинення шкоди суспільним відносинам. Особливе значення надається цілям та умовам вчинення втечі. Досить часто підставою таких діянь є природне устремління особи до волі. [110, с. 95] Ця необхідність, що справляє досить сильний вплив на особу, частіше за все "підживлюється" нестерпними стосунками між засудженими, засудженим і адміністрацією, зумовлюється нудьгою, що переходить в депресію, за рідними і близькими. Ці обставини стосуються значною мірою жінок, які вчиняють (але дуже рідко) втечі з місць позбавлення волі. Втечі вчиняються, зазвичай, за наявності визначених умов, пов'язані з відсутністю необхідного нагляду з боку служб контролю. В будь-якому випадку готування і здійснення втечі з метою вчинення іншого тяжкого злочину не типові для жінок. Оціню-

ючи з цих позицій ступінь небезпеки втечі, вчиненої жінкою, вважаємо його несумісним з суворістю встановленої у законі санкції.

Підставою для притягнення засуджених жінок до відповідальності за ст. 393 КК мають бути особливі кваліфікуючі обставини скоєння втечі: вчинення втечі повторно, за попередньою змовою групою осіб, способом небезпечним для життя і здоров'я інших осіб, із заволодінням зброєю або її використанням, здійснення насилля, шляхом підкопу чи пошкодження інженерно-технічних засобів охорони (ч.2 ст. 393 КК). Найбільш небезпечні для життя і здоров'я адміністрації способи втечі засуджених: застосування насилля, заволодіння і використання зброї, - не властиві жінкам. Скоєння ж жінками повторної втечі, групової втечі, шляхом підкопу, пошкодження інженерно-технічних засобів охорони не має підстав розглядати як тяжкий злочин. Небезпека цих діянь не порівнянна з небезпекою аналогічних діянь, вчинених чоловіками. Покарання, передбачене ч.2 ст.393 КК (від 5-ти до 8-ми років позбавлення волі) занадто суворе.

Не відповідає небезпеці діяння можливість притягнення до кримінальної відповідальності жінок, які втекли з спеціалізованого лікувального закладу, на яке покладено виконання постанови суду щодо примусового лікування хронічних алкоголіків, хворих на наркоманію (ст.394 КК). Ці жінки не вчинили злочинів. Їхня самовільна втеча може бути виявом устремління вирватися на волю, опинитися серед своїх близьких і знайомих. У засудженні цих жінок очевидне штучне збільшення кількості злочинів і злочинців.

Крім розглянутих нами злочинів, до суспільно-небезпечних діянь, що посягають на нормальне функціонування системи правосуддя належить порушення правил адміністративного нагляду (ст.395 КК). По-перше, маємо визнати справедливості твердження, що умови призначення адміннагляду "надто формалізовані" [109, с.125]. Передусім, адміністративний нагляд стосується жінок, засуджених до позбавлення волі за тяжкі злочини, або засуджених два і більше разів до позбавлення волі за умисні злочини, якщо під час відбування покарання їх поведінка свідчила, що вони вперто не бажають стати на шлях виправлення і залишаються небезпечними для суспільства. Часто жіноча тяжка насильницька злочинність має ситуативний характер (вбивство на сімейно-побутовому ґрунті) і практично не повторюється, а порушення жіночою режиму відбування покарання (навіть неодноразово) є наслідком впливу негативних чинників позбавлення волі, а не відтворенням установленості антисоціальних настанов, бажання продовжувати злочинну діяльність. Тому актуальним є удосконалення окремих положень призначення адміннагляду. Зокрема, правильною є пропозиція О. Литвака

призначати адміністративний нагляд судом лише за наявності доказів великої ймовірності того, що особа буде продовжувати злочинну діяльність, а рішення приймати незалежно від характеру раніше вчиненого злочину, кількості судимостей [109, с. 125].

Законодавець пішов через значне пом'якшення обсягу кримінальної репресії за скоєння цього діяння. Якщо раніше чинний закон передбачав покарання від одного до трьох років позбавлення волі, то новий закон - арешт на термін до шести місяців. Різниця суттєва. Але все ж, низька ефективність постпенітенціарної профілактики, здійснюваної спеціальними органами і закладами, що мають адаптувати осіб, які звільнилися з місць позбавлення волі до умов вільної життєдіяльності, породжує сумніви в доцільності і об'єктивності встановлення кримінальної відповідальності за порушення адміністративного нагляду в цілому.

Насамперед адміністративний нагляд - це система профілактичних заходів, передбачених законом в цілях запобігання злочинів з боку осіб, які звільнилися з місць позбавлення волі. Ефективність цих заходів залежить від дійовості існуючої системи соціального контролю за цими людьми. Безперечно, профілактичний облік має передбачати контроль за поведінкою осіб, які звільнилися і є найбільш небезпечними у криміногенному відношенні. Тяжкість вчиненого ними злочину, відбування повною мірою терміну покарання, негативна поведінка в місцях позбавлення волі - досить переконливі тому докази. Однак, крім контролюючого впливу, складовою частиною, досить суттєвою, є продовження виховного впливу, надання дійової соціально-психологічної, матеріальної допомоги особам, які звільнюються у перший період їхньої адаптації до життя в умовах волі.

Слабкість адміністративного нагляду зумовлена відсутністю належної системи соціальної допомоги в адаптації цих осіб. Руйнація раніше існуючої шефської допомоги трудових колективів, громадських формувань, відсутність державних важелів стимулювання організацій і підприємств до використання праці осіб, які звільнилися з місць позбавлення волі, гонитва за прибутком, практично сприяли тому, що особи, які відбули найсуворіше покарання залишалися сам на сам із серйозними, нерозв'язаними проблемами сучасності.

Жінка, яка звільнилася з місць позбавлення волі, практично починає своє життя з нуля. Тим паче, якщо вона не має сім'ї, рідних і близьких, звільняється з дитиною. Негативні наслідки перебування в ізоляції для жінки більш згубні. Втрата соціально-корисних зв'язків, сім'ї, житла для жінки є трагедією. Оскільки можливість влаштувати своє життя у судимій жінки мінімальна. З особливими проблемами зіштовхуються жінки, які мають дітей. Відриву судимих жінок від нормального побу-

ту і трудового колективу, доброзичливого людського спілкування сприяє більш суворе, нетерпиме ставлення до них суспільної думки. На жаль, небагато жінок розглядуваної категорії спроможні вистояти у таких умовах. Психофізичні властивості жінок сприяють їхній швидкій алкоголізації і наркотизації. Відсутність житла, роботи, мінімальних засобів до існування спричиняють їхнє бродяжництво. Дуже часто самовільне залишення місця проживання, неприбуття до нього викликані зазначеними причинами. Рівень жіночого бродяжництва завжди був значно вищим за чоловічий. Наскільки нам відомо, в Україні не проводились спеціальні дослідження з цього питання. Однак, існування зазначених проблем уможливорює припущення, що дані пострадянського періоду, що визначають співвідношення чоловічого і жіночого бродяжництва як 1 : 6 [7, с. 149-150] набагато нижче реально існуючих показників жіночого бродяжництва в Україні.

Відсутність дійової професійної системи соціального контролю і підтримки осіб, які звільнилися з місць позбавлення волі, не може забезпечити об'єктивну оцінку причин, за якими особи самовільно лишають або не прибувають до визначеного місця проживання. Наявність обставин, що сприяють порушенню жінками правил адміністративного нагляду, значно знижує запобіжне і профілактичне значення розглядуваної кримінально-правової норми. З нашого погляду, у вчиненні жінкою діяння, передбаченого ст. 395 КК, не має тієї особливої суспільної небезпеки, що характеризує будь-який злочин. До відома, новий КК РФ не містить кримінально-правової норми, яка б передбачала відповідальність за порушення правил адміністративного нагляду, що, на нашу думку, є додатковим аргументом.

Властивості фізичного і психічного характеру визначають особливості соціальної життєдіяльності жінок, їхнє функціональне і рольове призначення. Соціальний статус багато в чому визначає і їхню поведінку. Існують галузі діяльності, в яких жінки майже не беруть участі. Вчинення суспільно-небезпечних посягань на визначені, поставлені під охорону кримінального закону суспільні відносини таких галузей, за характером і спрямованістю не типові для жінок, не відповідають її призначенню у суспільстві. До таких злочинів ми маємо віднести низку суспільно небезпечних діянь проти довкілля. Зокрема, забруднення або псування землі, порушення правил охорони надр, забруднення атмосферного повітря, порушення правил охорони вод, забруднення моря, порушення законодавства про континентальний шельф, знищення чи пошкодження лісових масивів, незаконне полювання, незаконне заняття рибним, тваринним або іншим водно добувним промислом, проведення підривних робіт з порушенням правил охорони рибних запасів,

умисне знищення чи пошкодження територій, взятих під охорону держави, проектування чи експлуатація будівель без системи захисту доквілля (ст.239-245, 248-250, 252, 253 КК), - доводять про типово чоловічий характер професійної (любительської) діяльності, у зв'язку з виконанням якої можуть бути скоєні ці діяння.

Співвідношення цих суспільно небезпечних діянь, деструктивних за характером і спрямованістю, з специфічними властивостями, соціальним статусом жінки в суспільстві, сім'ї посилює розуміння того, що первісно жінка уособлює собою народження життя, а не її загибель і руйнування. Не варто, звичайно, усувати згубний вплив виробів кіно-, відеопродукції, що пропагують культ насилля, руйнації, посилюючи бездуховність населення. Психіка жінок дуже уразлива. Але все-таки настанови, інтереси більшості жінок переважно пов'язані з турботами і переживаннями про майбутнє дітей, сім'ї, а звідси і суспільства. Моральні, етичні цінності, особливо значимі для жінки, пов'язані із забезпеченням цього майбутнього. Її поняття про належне не співвідносяться з характером зазначених злочинів. Соціально-психологічні і психофізичні властивості жінок досить часто зумовлюють загострення відчуття ситуації загрожуючої безпеки (реальної чи уявної), почуття тривоги (часом надмірної) про можливі негативні наслідки того, що відбувається у житті для них особисто, їхніх дітей, близьких їм людей. Ці особливості сприйняття жінкою навколишнього світу певною мірою пояснюють ту обставину, що жінки відповідально ставляться до вирішення питання особливої ваги, ретельні і в цілому більш правослухняні. У тих виняткових випадках вчинення жінкою зазначених діянь без кваліфікуючих обставин, можливо у складі групи (в якій жінка виконувала другорядну роль), достатнім обсягом державного примусу могла бути адміністративна, цивільно-правова відповідальність.

До злочинів не типових для жінок, вчинюваних у сфері діяльності, в якій вони практично не беруть участі, відносяться діяння, передбачені ст.ст.335-337, 401-435 КК. Суб'єктами злочинів, які полягають в ухиленні від призову за мобілізацією, від військового обліку, спеціальних зборів, військових злочинів можуть бути лише жінки, які наділені спеціальними рисами і характеристиками: підлягають мобілізації, перебувають на військовому обліку, пройшли військове навчання. Як правило, це жінки, які отримали військово-облікові спеціальності і підлягають військовому обліку чи спеціальним зборам. Це може стосуватись жінок, які отримали медичну підготовку, зобов'язані з'явитись по мобілізації для виконання своїх функціональних обов'язків за призначенням.

Суб'єктом військових злочинів можуть бути жінки, які перебувають на військовій службі за контрактом на посаді солдата, матроса, стар-

шини, прапорщика, мічмана, офіцерського складу. [97, с. 769] І все ж участь жінок у виконанні цих, не властивих їм соціальних функцій, швидше виняток, ніж правило. Особливості соціально-демографічного, психофізичного характеру визначають не лише винятковий характер проходження жінками військової служби, а й значно обмежують сферу можливих суспільно небезпечних посягань на відносини військової служби, значно знижують ступінь їх небезпеки. Дані обставини можуть розглядатися як комплекс пом'якшуючих обставин, які уможливають звільнення судом жінок від кримінальної відповідальності на підставі ст. 44, ч. 4 ст. 401 КК із застосуванням до них заходів, передбачених Дисциплінарним статутом Збройних сил України.

Виникає закономірний сумнів щодо особливої небезпеки спричинення жінкою шкоди охоронюваним законом відносин у сфері недоторканості державних кордонів, авторитету органів державної влади, місцевого самоуправління, об'єднання громадян. Суспільна небезпека незаконного перетинання кордону України будь-яким способом поза пунктами пропуску або в пунктах пропуску, але без відповідних документів чи дозволу (ч.1 ст. 331 КК), вбачається у сприянні поширенню торгівлі людьми, контрабанді, підробці документів, їх незаконної купівлі-продажі. Насправді набагато частіше жінки (особливо молодого віку) є не суб'єктами цього злочину, а об'єктом посягання злочинних організацій, які спеціалізуються на торгівлі людьми, секс-бізнесі. Незаконне перетинання кордону у таких випадках використовується вкрай рідко. Володіючи значними матеріальними можливостями злочинці зазвичай надають перевагу "офіційному" оформленню документів для законного перетинання кордону. Йдеться про іншу категорію жінок України - тих, кого соціально-економічні умови держави, які склалися, "підштовхують" до вчинення незаконної міграції у пошуках заробітку, кращого життя. Не маючи засобів для оформлення документів на виїзд, вони порушують закон. Кримінальна відповідальність (навіть у мінімальному обсязі) за вчинення жінкою цих діянь уперше, за наявності об'єктивних обставин, які змушують її до пошуку засобів існування, не відповідає тяжкості вчиненого порушення. Це порушення не являє собою особливої суспільної небезпеки.

Аналіз об'єктивної сторони злочинів, передбачених ст.ст.341-344, 351, 353, 355, 397 КК, передбачає тлумачення таких понять як "захоплення", "опір", "втручання", "перешкоджання", "примушення". Загальний підхід до їх аналізу уможливорює зазначити, що особа, яка вчинила ці діяння, має володіти певними фізичними можливостями до активної протидії, насиллю. Ця властивість особи наповнює розглядувані діяння особливою потенційною небезпекою, дозволяє оцінити дійсність за-

грози наступу небезпечних наслідків. За цих причин розглядувані злочини жінками вчиняються вкрай рідко. З цих же позицій необхідно оцінити дійсну небезпеку вчинення жінкою зазначених діянь без кваліфікуючих обставин.

Таким чином, систематичне й історичне тлумачення вищезазначених кримінально-правових норм, з позиції оцінки ефективності дії кримінального закону щодо жінки - як суб'єкта кримінальної відповідальності, уможлиблюють визнати особливу актуальність висновку, якого дійшов колектив авторів спеціального дослідження "Завдання і дія кримінального закону" [33, с. 16]. Тільки досить велика ефективність правової норми може надати їй право на існування: стати законом. Причому і в такому випадку законодавець повинен порівняти ефективність різних правових засобів - цивільно-правових, адміністративних, кримінально-правових. При рівній ефективності різних норм повинно бути правилом - використовувати найменш репресивні засоби, тобто застосування більш репресивних засобів може бути виправдано лише суспільно крайньою необхідністю. Зазначене більшою мірою стосується жінки як суб'єкта кримінальної відповідальності. Невідворотність настання кримінальної відповідальності найсуттєвіший принцип кримінального права, але ж ступінь соціальної небезпеки вчиненого жінкою (за умови визнання зазначених жіночих природних властивостей) в окремих розглянутих нами випадках настільки незначний, що притягнення до кримінальної відповідальності жінки за вчинене недоцільне і більш шкідливе, ніж досягнення невідворотності відповідальності. Оцінка об'єктивних та суб'єктивних обставин вчинення жінками певних злочинів, тяжкості спричиненої ними шкоди, міри небезпеки цих жінок для суспільства, ефективності криміналізації діяння зумовлюють доцільність застосування до цих жінок інших видів юридичної відповідальності, удосконалення різних форм соціального контролю, що є менш шкідливим для суспільства та її родини.

2.4. Зменшення обсягу кримінальної репресії за вчинення жінками злочинів ненасильницького спрямування: підстави, доцільність

Розглянувши у попередньому розділі окремі аспекти кримінологічної, кримінально-правової характеристики засуджених жінок, які уперше відбувають позбавлення волі за вчинення злочину проти власності, маємо визначити дві (у певному сенсі протилежні) тенденції правозастосовчої практики щодо цієї категорії засуджених жінок. Перший напрям відбиває загальний, більш гуманний підхід суду у розв'язанні питання щодо обсягу кримінально-правового примусу, термінів пока-

рання, що призначається жінкам, які вчинили злочин вперше, мають дітей, відшкодували збитки. Сутністю його є застосування переважно мінімальних термінів позбавлення волі, призначення покарання більш м'якого, ніж передбачено законом. Той факт, що жінками зазвичай вчиняються посягання на власність повторно, за попередньою змовою групою осіб, пов'язані із проникненням у житло (інше приміщення); що ці жінки постають перед судом за вчинення кількох (окрім крадіжки) злочинів; здебільшого вчиняють загально небезпечні діяння у стані алкогольного сп'яніння, - надає можливість дійти висновку, що суд мав достатньо підстав застосувати до них в повному обсязі кримінальну репресію, таку, котра ближче до максимуму покарання, зумовленого санкцією статті. Насамперед це стосується жінок, засуджених за крадіжку індивідуального майна громадян, серед яких найбільша кількість осіб, які вчинили злочин у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння; вчинили кілька злочинів, у тому числі, в період іспитового терміну, під час відбування покарання не пов'язаного з ізоляцією засудженої від суспільства; кожна друга вчинила крадіжку з проникненням у житло (інше приміщення). Дані обтяжуючі обставини, безперечно, були враховані судом і відбилися на термінах покарання.

Проте, докладніший аналіз призначених жінкам термінів позбавлення волі за корисні посягання на власність (не насильницького спрямування) дозволяє помітити порівняно "м'якість" кримінального покарання, якщо враховувати максимальні межі санкції, що передбачає відповідальність за крадіжку поєднану з проникненням у житло, розкрадання у особливо великих розмірах. Наведемо більш конкретні дані, порівнюючи їх із санкціями КК 1960 р. (періоду дослідження), а надалі - з відповідними положеннями нового закону. Так за КК 1960 р., ч. 3 ст. 140 передбачала відповідальність за крадіжку, поєднану із проникненням у житло від 3 до 10 років позбавлення волі, ст. 86¹ за розкрадання в особливо великому розмірі - від 10 до 15 років, відповідно. За правилами призначення покарання за сукупністю злочинів, за кількома виروками (ст. 42, 43 КК 1960 р.) суд мав остаточно визначати покарання у межах більш суворой санкції, у першому випадку, в межах максимального терміну, встановленого для позбавлення волі (п'ятнадцять років), - у другому.

Практика призначення покарання жінкам за злочини корисливого, не насильницького спрямування показує, що за рідким винятком строки покарання не перебільшували половини максимальної санкції, встановленої законом. Щодо тих випадків, коли жінку було засуджено за вчинення одного злочину: у 63,5 % засуджених термін не перевищував 3 років позбавлення волі; у 97 % - він був не вище 6 років позбавлення

волі. Зокрема, стосовно кожної п'ятої засудженої, яка вчинила крадіжку індивідуального майна з проникненням у житло (інше приміщення), суд знайшов можливим застосувати ст. 44 (за КК 1960 р.), призначивши покарання до 1 року 6 місяців позбавлення волі (включно). Щодо 50 % жінок, засуджених за ч.3 ст. 140 КК призначений термін не перевищував мінімально встановленого законом - 3 роки позбавлення волі. І нарешті, у 92,5 % - він становив не більше 4 років позбавлення волі.

Призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено санкцією, спостерігається стосовно 95 % жінок, засуджених за вчинення розкрадання державного майна в особливо великих розмірах. Суд визнав необхідним призначити покарання цим засудженим із застосуванням ст. 44 КК. У 90 % жінок цієї категорії термін не перевищував 8 років. Кожна друга відбувала покарання терміном від 3 до 5 років позбавлення волі. У цьому випадку (на відміну від попереднього) ми використовуємо дані з практики призначення покарання жінкам, які вчинили один злочин, або кілька.

Стосовно засуджених жінок, що вчинили кілька злочинів, суд, відповідно до ст. 42 (за КК 1960 р.), визначив такі покарання: у 82,5 % термін позбавлення волі не перевищував 5 років; у 97,8 % - 8 років позбавлення волі. У межах 5 років позбавлення волі суд призначив покарання більшості жінок, які вчинили злочин у період відбування покарання за попередній злочин (87 %), у 95,4 % засуджених цієї категорії воно не перевищувало 8 років позбавлення волі.

Таким чином судова практика вже підтверджує доцільність при обранні обсягу кримінальної репресії, міри покарання враховувати не лише конкретний, але й відносний ступінь суспільної небезпеки жінки, яка вчинила злочин. За наявності рівних обставин вчинення чоловіком або жінкою злочину, перший практично завжди більш небезпечний. Особливе становище жінки в сімейно-побутовій, соціальній сфері; розуміння нею (часом не вірно) своєї ролі в забезпеченні родини, дітей; значний вплив несприятливих чинників на психічний стан жінки, що сприяють її алкоголізму; специфічний вияв фізичної слабості жінки в її значній залежності від поведінки чоловіка; нарешті, висока імпульсивність жіночого поведіння, - визначають багато в чому жіночу злочинну діяльність. У цьому аспекті корислива злочинність жінок не є винятком.

За чинним кримінальним законодавством обсяг кримінальної репресії щодо розглядуваних злочинів зменшився. Зокрема, за крадіжку поєднану із проникненням у житло передбачається покарання від трьох до шести років позбавлення волі (ч. 3 ст. 185 КК), за крадіжку, розкрадання в особливо великих розмірах максимальна санкція - 12 років позбавлення волі (ч. 5 ст. 185, ч. 5 ст. 191 КК). Але й порівняно з новими санкціями при-

значені покарання у 2/3 жінок, засуджених за корисні посягання на власність (не насильницького спрямування) не перебільшують половини максимальної санкції. Проте, значно посуворішали вимоги щодо призначення покарання за сукупністю злочинів (ст. 70 КК), сукупністю вироків (ст. 71 КК). У першому випадку, якщо один із злочинів, що вчинить жінка, є умисним тяжким (розглядувані нами злочини є такими), - остаточне покарання має бути у межах максимального строку, встановленого Особливою частиною КК (зокрема, позбавлення волі – до 15 років). В другому – при складанні покарань за правилами ст. 71 КК остаточне покарання (за наявності хоч би одного тяжкого злочину) має бути у межах 25 років позбавлення волі. Нагадаємо, що за сукупністю вироків у 95,4 % досліджуваних жінок, які вчинили злочини не насильницького спрямування, остаточне покарання не перевищувало 8 років позбавлення волі. Таким чином, маємо зазначити наступне. Збільшення максимальної межі до 25 років позбавлення волі безперечно позначиться на загальному підході суду при призначенні жінкам покарання за сукупністю вироків за тих же обставин, за яких раніше призначалося більш м'яке покарання. Тобто, орієнтація на максимальний термін потягне у середньому більш суворе покарання щодо жінок за одних і тих же обставин, що навряд чи можемо визнати справедливим.

Щодо другої тенденції у правозастосовчій практиці маємо зазначити, що здобуті під час дослідження матеріали показали наявність різних правових наслідків за фактом дрібних крадіжок приватного і державного майна. Суспільна небезпечність значної частини жінок, засуджених за крадіжку особистого майна в невеликих розмірах, не відповідає, на нашу думку, тим критеріям, якими керувався суд (передусім, ступінь небезпеки для суспільства), спрямовуючи їх в місця позбавлення волі на кілька років. Враховуючи розміри подальшої криміналізації засуджених жінок в місцях позбавлення волі, засвоєння ними злочинних цінностей і настанов (для жінок це властиво і на підсвідомому рівні); вплив умов ізоляції, яка руйнує особистість жінки, можна дійти висновку про необхідність більш широкого застосовування до цієї категорії засуджених альтернативних заходів покарання, які не пов'язані з ізоляцією.

Для окремих засуджених жінок навіть процес кримінального переслідування, судовий розгляд, винесення вироку є вже достатньо суворими державними репресіями. Очевидно, ці засуджені мають усі підстави вважати, що до них застосовані несправедливі, неадекватні заходи впливу, і сподіватися на перегляд справи, якщо судом приймається рішення щодо направлення їх в місця позбавлення волі на певний термін. Наведемо лише деякі приклади на підтвердження сказаного.

Дубенський райсуд, Рівненської області засудив К. до 3 років позбавлення волі за те, що вона виставила у вікні скло, викрала простирадло вартістю 24 гривні й виміняла на горілку. Рішення суду вмотивоване тим, що засуджена вчинила злочин під час іспитового терміну, є хронічним алкоголіком. Але ж певно її необхідно лікувати. Запроторення до в'язниці за заподіяння таких збитків, навіть за наявності порушення зобов'язань під час терміну випробування - не є ліпшим заходом.

Мешканка села Миколаївської області Д., яка у групі з двома іншими чоловіками і жінкою вчинили крадіжку на 139 гривень, була засуджена до 4 років позбавлення волі з конфіскацією майна. Безперечно, вчинення злочину групою осіб, з проникненням у приміщення, той факт, що засуджена вчинила злочин в умовний термін - є обтяжуючими провину обставинами. І якщо орієнтуватися лише на ці обставини сумнівів у справедливості вироку не виникає. Але ж у вирокі до того ж визначені надто важливі обставини, які, з нашого погляду, зовсім не справили вплив на рішення суду. Ця жінка розкалася, сприяла розкриттю злочину, має п'ятеро дітей, характеризується позитивно, повністю відшкодувала збитки.

Якщо ці два приклади пов'язані із застосуванням позбавлення волі до жінок, які уже були засуджені раніше, до яких застосовувалося звільнення від відбування покарання із випробуванням, то наступні приклади доводять, що взагалі спостерігається надто суворе репресія щодо жінок, які вчиняють вперше крадіжки у селі із проникненням у житло (інше приміщення, сховище).

Червоногвардійським районним судом АР Крим засуджена Б. (незаміжня, не працювала, має неповнолітню дитину, раніше не засуджувалася), яка в стані алкогольного сп'яніння, діючи в групі, викрала з сараю п'ять курок і одного півня на загальну суму 30 гривень. Засуджена до 3 років позбавлення волі.

Судом м. Арциза Одеської області засуджена П. (незаміжня, не працювала, має двох неповнолітніх дітей), яка в стані алкогольного сп'яніння двічі проникла у господарську будівлю і викрала десять індиків, десять курок і п'ять качок на суму 315 гривень, проте збитки повністю відшкодувала, провину визнала та розкалася. Була засуджена до 3 років позбавлення волі з конфіскацією усього майна, яке є особистою власністю засудженої.

Було також засуджено Б. (пенсіонерку, незаміжню, раніше не судиму), яка проникла у будинок і викрала комплект постільної білизни на суму 43 гривні, для того, щоб обміняти все на спиртне. Засуджена до 1 року позбавлення волі.

Шаргородський районний суд Вінницької області засудив мешканку одного із сіл К. (раніше не судиму) до трьох років позбавлення волі з конфіскацією всього майна, за те, що вона в стані алкогольного сп'яніння проникла через виставлене скло вікна в приміщення веранди жилого будинку й викрала 30 кг. муки на загальну суму 47 гривень (пізніше мука була повернута потерпілій).

І такі факти не поодинокі. Суд враховував, очевидно, не лише вартість викраденого, його кількість, але й враховував значення протиправного вчинку для потерпілого, матеріальне становище останнього. Однак ефективність застосування самого суворого покарання, яким є позбавлення волі, у цьому випадку викликає сумнів. Аналіз особових справ жінок, засуджених за крадіжку з проникненням у житло (інші приміщення), показав, що збитки доволі часто спричиняються незначні. Природно, що законодавець при конструюванні складів злочину, пов'язував покарання з обставинами, що обтяжують відповідальність (у цьому випадку - проникнення у житло). Загальновідомо, що підвищена міра суспільної небезпечності крадіжки (будь-якого розкрадання) з проникненням у приміщення, полягає в об'єктивній (можливість заволодіти особливо цінним майном або у великій кількості) та суб'єктивній (значна міра енергійності та спритності, які виявляє злочинець) стороні діяльності винної особи [115, с. 138]. Однак, на думку В.О. Навроцького (до якої ми приєднуємося), саме по собі визначення норми кримінального закону ще не означає, що питання про суспільну небезпеку посягання однозначно вирішене, тому що певна комбінація одних і тих же ознак складу злочину може змінювати суспільну небезпеку посягання у цілому [130, с. 97]. У наведених нами прикладах ця обставина не враховується. Такий підхід не передбачає точної відповідності покарання ступеню небезпеки вчиненого злочину з урахуванням не лише кваліфікуючих обставин, але й суми викраденого. Як наслідок, на практиці (здебільшого це стосується винних жінок, до того ж мешканок сільської місцевості) виникають ситуації, коли цей злочин визначається як небезпечна крадіжка лише за зовнішніми ознаками. Тобто, суспільну небезпеку такої крадіжки визначають не стільки її суспільно небезпечні наслідки, скільки місце та спосіб вилучення майна. Дійсно, суд має всі підстави сумніватися у можливості виправлення без ізоляції від суспільства саме засуджених, винних в крадіжках особистого майна громадян і застосовувати щодо них кримінальну репресію в повному обсязі. Але закономірно постає питання: "Чи буде відповідати принципам справедливості і гуманізму застосування заходів кримінальної відповідальності, що засновується лише на небезпеці учиненого злочину?" Призначаючи покарання, щодо осіб, які завдали

незначні збитки, необхідно враховувати особисті особливості винної, оцінити її реальну небезпечність для суспільства. Загальновідомо, що позбавлення волі - один із чинників, який сприяє збільшенню рецидивної злочинності.

Стверджуючи, що покарання щодо жінок, засуджених за злочини проти власності, відрізняються «м'якістю», вбачаємо відносний характер цього факту. Оскільки ще досить значна численність жінок, яким суд признав за корисливі, не насильницькі злочини покарання понад 8-10 років позбавлення волі, яке, з нашого погляду, є суворим. До того ж, збільшення за чинним КК максимальної межі покарання, за умови ухвалення вироку за сукупністю злочинів (вироків), позначиться надалі суттєво на визначенні судом обсягу кримінального примусу щодо засуджених жінок розглядуваної категорії. Навряд чи суворістю покарання ми доможемося позитивних результатів у боротьбі з цим видом злочинності, найбільш небезпечним з точки зору рецидиву. Щодо попередження рецидиву – вихід необхідно шукати в зміні умов утримання жінок цієї категорії, форм і методів роботи з ними в установах по виконанню покарання у вигляді позбавлення волі. Зважаючи на те, що більш як половина засуджених, які в них утримуються, саме жінки, що вчинили злочини проти власності, доцільність цих змін не викликає сумнівів. Але, крім кримінально-виконавчого напряму реформування системи виконання покарання, актуальним є удосконалення кримінально-правового законодавства у цій сфері. Передусім, зважаючи на властивості нового кримінального покарання - обмеження волі (про що вже йшлося) вважаємо за доцільне взагалі застосовувати його щодо значної більшості жінок, які вчиняють не насильницькі злочини. Ізоляції від суспільства мають підлягати жінки, які вчиняють тяжкі, особливо тяжкі насильницькі злочини, мають значну антисоціальну настанову, що відтворюється у систематичній рецидивній злочинності. Жінки, які спричинили незначну шкоду, вчинили злочин за пом'якшуючих обставин (соціально-демографічного характеру), вважають позбавлення волі доволі суворим покаранням. Суворе, несправедливе покарання має своїм наслідком злість, агресивну жорстокість засуджених до позбавлення волі, почуття морального опору, а тому - небажання підкорятися вимогам режиму утримання у виправно-трудових установах, що, у підсумку, призводить до продовження злочинної діяльності. [124, с. 827]

Вивчення судової практики щодо визначення обсягу кримінальної репресії жінкам, які вчинили корисне посягання на власність, умисне вбивство за провокуючої поведінки потерпілого, доводить, що у правозастосуванні необхідність пом'якшення покарання особам жіночої статі уявляється як щось саме собою зрозуміле (призначення мінімального

покарання, покарання більш м'якого, ніж передбачено законом стосується більшою мірою жінок, ніж чоловіків). Є підстави вважати, що належність до жіночої статі (поза зв'язку з вагітністю, наявністю малолітньої дитини) вважається фактором, який у середньому значенні знижує ступінь небезпечності вчинюваного жінкою. Але ж це відбувається на правозастосовчому, індивідуальному рівні. Тож правозастосовча практика прогресивніша за кримінальне законодавство, бо останнє ніяк не враховує статеві відмінності (крім соціально-демографічних). З огляду на зазначені особливості вчинення жінками злочинів корисливою не насильницької спрямованості, відносно ступінь їхньої суспільної небезпечності, чинну практику призначення судами кримінальних покарань, вважаємо за доцільне установити в законі, що термін покарання для цих жінок (за умови відсутності комплексу обтяжуючих вину обставин) не може перевищувати половини максимального строку, встановленого санкцією статті. Такий же підхід застосовувати щодо визначення покарання за сукупністю злочинів (вироків). Доцільним є законодавче визначення особливостей призначення покарання жінкам, які вчинили злочини не насильницького спрямування. Зокрема, має бути спеціальний порядок призначення покарання у вигляді позбавлення волі – як найсуворішого покарання, яке має надто суттєві негативні наслідки. На нашу думку, Загальна частина КК може містити кримінально-правову норму, яка б визначала «Особливості призначення покарання жінкам, які вчинили злочин» у наступній редакції:

1. При призначенні покарання жінкам, які вчинили злочин не насильницького спрямування, суд, керуючись положеннями ст.ст. 51-63 КК, має надати перевагу застосуванню покарань альтернативних позбавленню волі.

2. Якщо суд дійшов висновку про доцільність призначення жінкам, які вчинили тяжкий, особливо тяжкий злочин не насильницького спрямування, покарання у виді позбавлення волі, його термін не має перебільшувати половини максимальної санкції за вчинений злочин.

3. При сукупності злочинів суд, призначивши жінкам, які вчинили злочини не насильницького спрямування, покарання (основне і додаткове) за кожний злочин окремо, при визначенні остаточного покарання має надати перевагу поглинанню менш суворого покарання більш суворим. При складанні покарань остаточне покарання за сукупністю злочинів визначається в межах двох третин терміну, встановленому санкцією статті Особливої частини, яка передбачає більш суворе покарання. Якщо хоча б один із злочинів є умисним тяжким, особливо тяжким злочином не насильницького спрямування – остаточне покарання не повинно перебільшувати восьми років позбавлення волі.

4. При складанні покарань у виді позбавлення волі за сукупністю вироків загальний строк покарання жінкам, які вчинили злочини не насильницького спрямування, не може перебільшувати восьми років позбавлення волі, а у випадку, якщо хоча б один із злочинів є особливо тяжким, загальний строк позбавлення волі не може бути більшим ніж десять років позбавлення волі.

І ще одне. Досить різний підхід спостерігається щодо поцінування судом власно жіночого чиннику - наявності дітей. Зокрема, визначаючи покарання жінкам, які вчинили крадіжку, поєднану із проникненням у приміщення, суди лише у 38 % випадках врахували наявність дітей у жінок, які їх мали. В інших випадках (62 %) суд взагалі їх не згадував, або згадував, але у мотивуючій частині визначав, що пом'якшуючих обставин не вбачає. Дійсно, як за попереднім, так і новим кримінальним законом, перелік обставин, які пом'якшують покарання, не передбачає факту наявності дітей у жінки. Але судова практика дуже часто його враховує у такій якості. Це доводять не лише дані щодо призначення покарання за корисливі злочини, але й насильницькі також. Цей перелік не обмежений законом, а тому за розсудом суду - визнати, чи не визнати цю обставину як таку. Спостерігається значний відсоток засуджених жінок, стосовно яких суд дійшов висновку визнати наявність дітей за пом'якшуючу обставину. Водночас питома вага жінок, щодо яких ця обставина не була врахована. Такий різний підхід тягне доволі різні міри покарання за злочини, вчинені за однакових обставин. Законодавче визначення факту наявності у жінки дітей за пом'якшуючу обставину відповідатиме принципу справедливості й гуманізму кримінальної політики щодо жінок, які вчинили злочин.

2.5. Законодавче визначення привілейованого складу злочину, що передбачає кримінальну відповідальність за вчинення жінкою вбивства внаслідок провокуючої поведінки потерпілого

Дані дослідження, одержані під час аналізу обвинувальних вироків, щодо жінок, які уперше відбувають позбавлення волі за умисне вбивство на сімейно-побутовому ґрунті уможливають (крім визначених раніше кримінологічних аспектів) визначити: сукупність яких кримінально-правових і соціальних властивостей цих жінок враховуються, як правило, судом при призначенні покарання; яку міру покарання обирає суд жінкам, які вчинили умисне вбивство за умови провокуючої поведінки потерпілого.

Щодо першого питання, виявляються наступні тенденції. З пом'якшуючих обставин, передбачених законом, суд у мотивуючій частині

виразу визнав за необхідне указати в 52,5 % випадків на шире розкриття, явку з повинною, сприяння розкриттю злочину; у 7,5 % - на вчинення злочину внаслідок збігу тяжких особистих або сімейних обставин; у 2,5 % - на стан вагітності винної; у 1,5 % - на здійснення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, спричиненого неправомірними діями потерпілого.

Той факт, що кожна друга із досліджуваних засуджених, які вчинили просте умисне убивство покалася в цьому, сприяла розкриттю злочину, значно знижує ступінь суспільної небезпеки вчиненого. У даному випадку ми підтримуємо позицію вчених, які стверджують: не має значення, що спонукало винну до каяття; можливо, вирішальним чинником є те, що ця обставина визнається такою, що пом'якшує покарання. [54, с. 53]

Збіг тяжких особистих або сімейних обставин можуть бути тими об'єктивними передумовами, під впливом яких сформувався мотив злочину. У теорії і практиці під тяжкими особистими і сімейними обставинами (крім інших) розуміють також сімейні конфлікти, що виникли через зраду, пияцтво, насильство, систематичні дебоші, образи. Суду слід установити не лише конкретний зміст цих обставин, але й те, якою мірою вони вплинули та визначили поведінку винної. Для жіночої насильницької злочинності типовою є ситуація, коли жінка через свої особистісні особливості, вияв певних психологічних відхилень (надмірна імпульсивність, збудливість, дратівливість), знижений опір до зовнішніх впливів не змогла протистояти цим тяжким обставинам. Фахівці, на підставі медично-психологічних спостережень, взагалі пов'язують імпульсивну насильницьку злочинність, прояви афектованої агресії із високою емоційною збудженістю, афектованим мисленням (коли почуття превалюють над розумом, думкою), емоційною неврівноваженістю (73, с. 199). У переважній більшості жінок - вбивць зазначені психофізичні особливості посилюються станом алкогольного сп'яніння. У цьому випадку ми знову можемо говорити про порівняно менший ступінь суспільної небезпеки правопорушення, оскільки за змістом кримінального закону не зовнішні обставини, а наслідки їхнього впливу на винну характеризують ступінь небезпеки діяння й особи, яка його вчинила.

Вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними діями потерпілого, також свідчить про порушення нормального психічного стану винної. Залежно від інтенсивності і характеру протиправного поведінки потерпілого, індивідуальних психофізичних властивостей жінки-злочинниці, міри вияву певних відхилень у її психічному стані, можливе з її боку ослаблення на визначе-

ний час самоконтролю. Звуження свідомості й ослаблення передбачення результатів дії, що вчиняється під впливом сильного душевного хвилювання, згідно з кримінальним законом, є підставою для визнання цієї обставини пом'якшуючою провину, що зменшує ступінь суспільної небезпеки як самого діяння, так і винної особи. Законодавцем передбачена менш сувора відповідальність (до 5 років позбавлення волі) за умисне вбивство, вчинене у стані сильного душевного хвилювання, що виникло внаслідок протизаконного насильства або тяжкої образи з боку потерпілого (ст. 116 КК). Цей спеціальний привілейований склад злочину, припускає наявність обов'язкових ознак: злочин вчиняється у стані сильного душевного хвилювання, що виникло внаслідок протиправної поведінки потерпілого; хвилювання виникає раптово і зразу ж тягне за собою реалізацію умислу на його вбивство. В доктрині кримінального права аналіз істотних особливостей кваліфікації умисного вбивства, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання, полягає передусім у тлумаченні низки обов'язкових ознак цього складу злочину, які визначають його як найменш небезпечний. Необхідною умовою застосування ст. 116 КК вважається раптовість сильного душевного хвилювання - виникнення його як негайна реакція у відповідь на протизаконне насильство, тяжку образу з боку потерпілого; умислу вчинення вбивства. Сильне душевне хвилювання, яке досягає стану фізіологічного афекту (найсильнішої і дуже різкої емоції та переживання - жах, лютість, відчай), на думку вчених, має тривати не довго: від 3 до 7 хвилин [89, с. 34]. Тому, коли між виникненням сильного душевного хвилювання та вбивством минає більше часу, то, за загальним правилом, цей злочин не вважається як таким, що вчинено за обставин, передбачених ст. 116 КК. Проте, чинник раптовості, на думку окремих вчених [171, с. 56], не виключає існування неприємних, ворожих стосунків між вбивцею і потерпілим певний (можливо досить тривалий) час.

Дослідження показало, що перша ознака (сильне душевне хвилювання виникло у відповідь на протизаконні дії потерпілого) мала місце в більшості випадків вчинення жінками умисного вбивства на побутовому ґрунті. Однак, здебільшого злочин вчинявся через деякий час. Фактору раптовості не було. Тому суд, аналізуючи подібні ситуації, посилався на протиправне поводження потерпілого як на пом'якшуючу обставину, не вказуючи при цьому, що воно зумовило виникнення великого душевного хвилювання. Отже, суд розглядав віктимне поводження потерпілого як самодостатнє, як пом'якшуюче провину і таке, що зменшує ступінь суспільної небезпеки вчиненого і винної особи. При цьому, для суду було важливо установити, що саме таке поводження призвело до вчинення злочину.

Психологія розглядає афект і стрес як близькі між собою стани. [100, с. 167-169; 138, с. 373-374] Наші дані підтверджують результати спеціальних досліджень: стрес (як переживання, сильна емоція) відображає певний психічний стан особи, найчастіше виявляється у великому душевному хвилюванні, може тривати протягом визначеного часу, то згасаючи, то загострюючись від спогадів щодо заподіяного насилля, образи, зради. З метою розрядки організму цей стан може виявлятися в агресивних, руйнівних діях щодо джерела, яке його викликало. У таких випадках винні не ховають слідів злочину і глибоко каються у вчиненому. [184, с. 118-119] На нашу увагу заслуговують певні міркування Ю. М. Антоняна щодо випадків вчинення вбивства, коли між діями, які викликали сильне душевне хвилювання, та вчиненням злочину пройшов певний час. Автор дотримується такої позиції. "В данном случае законодатель не принимает во внимание психологические особенности довольно многочисленной категории людей, а именно застревающих личностей. У таких личностей действие аффекта прекращается гораздо медленнее, а стоит лишь вернуться мыслью к случившемуся, как немедленно оживают и сопровождавшие стресс эмоции. Аффект у подобных людей держится очень долго, даже если никакие новые переживания его не активизируют, но это им и не нужно, поскольку источник активности, порой противоправный, находится в них самих. Внешние воздействия оказывают особенно сильное и длительное влияние на застревающую личность и ее поступки, если затрагивают личные, наиболее значимые интересы, ее самоприятие, ее ощущения, связанные с отношением ценимого окружения, тем более, если объективно моральный и иной ущерб действительно велик". [8, с. 48]

Розглянемо докладніше аналіз результатів нашого дослідження у цій частині. Як вже зазначалося у попередньому розділі, під час розгляду особливостей вчинення жінками насильницької злочинності, у 84,5 % досліджених нами обвинувальних вироків (щодо 169 засуджених) судом було зафіксовано (зі слів підсудної), що потерпілий систематично пиячив, бив її, знущався. Сварки, бійки відбувалися досить часто. Однак, у мотивуючій частині вироку факт провокуючого, протиправного поведіння потерпілого розглядався судом як пом'якшуюча провину обставина лише в 19,5 % випадків (тобто, відносно 39 засуджених). З них: щодо 38 % засуджених суд зважав за можливе оцінити цей факт як вчинення злочину внаслідок збігу тяжких особистих або сімейних обставин; щодо 7,6 % засуджених - як вчинення злочину під впливом великого душевного хвилювання, викликаного неправомірними діями потерпілого. Слід зазначити, що досить часто суд указував

на факт "стану афектованої реакції", але при цьому зазначав, що цей стан не становить рівня фізіологічного афекту.

У більшості обвинувальних вироків (54,4 %) протиправне поводження потерпілого, як пом'якшуюча обставина, відбивлось у різних формулюваннях: "убивство, вчинене на ґрунті особистих неприязних стосунків"; "поводження потерпілого, сприяло вчиненню злочину"; "злочин вчинено у результаті тривалих сварок, образ, побоїв з боку потерпілого"; "суд враховує особу потерпілого, яка характеризується негативно, зловживає спиртними напоями"; "потерпілий неодноразово заподіював підсудної фізичний біль, тілесні ушкодження"; "потерпілий примушував підсудну задовольняти статеві пристрасті неприродним способом".

Щодо інших досліджуваних 130 із 169 зазначених засуджених (76,9 %), - факт протиправного поводження потерпілого відбився лише в змісті обвинувального вироку під час опису обставин вчинення злочину, але не був конкретно названий у числі обставин, що пом'якшують провину підсудної.

Серед обставин, які пом'якшують відповідальність, враховуються судом під час призначення покарання жінкам, які вчинили вбивство на сімейно-побутовому ґрунті, особливе місце посідають ті, що безпосередньо не пов'язані зі ступенем небезпеки вчиненого злочину, але, як на нашу думку, значно відбивають ступінь небезпеки особи винної. Суд, на підставі наданого йому законом права, враховує обставини, які безпосередньо не передбачені у КК переліком пом'якшуючих обставин. Насамперед - це наявність у підсудної неповнолітніх дітей. Однак, спостерігається знову ж таки різний підхід до оцінки цієї обставини: 80 % опитаних жінок, засуджених за просте умисне вбивство, заявили про наявність дітей; майже таку ж питому вагу складають жінки щодо яких у вирокі також було зазначено про наявність дітей. Судом (з гуманних міркувань) ця обставина враховувалась лише стосовно 45 % засуджених цієї категорії. На нашу думку, необхідно закріпити таку обставину в законі (у переліку пом'якшуючих провину). Це дозволить досягти єдиного підходу у правозастосуванні.

Те саме стосується й інших обставин, що практично завжди враховувалися судом при призначенні покарання жінкам, які вчинили умисне вбивство на сімейно-побутовому ґрунті. Зокрема, у 69,5 % випадків суд враховував той факт, що жінка вчинила злочин вперше; у 46,5 % - наявність позитивної характеристики за місцем проживання (роботи).

Є приклади, коли суд ступінь небезпеки особи винної пов'язує зі статтю жінки. Наприклад, суд Саратського району, Одеської області, мотивуючи призначення покарання нижче нижньої межі (4 роки позбавлення волі), за вчинення жінкою умисного вбивства на побутовому

грунті, вважає (крім широкого визнання своєї провини, каяття, збігу тяжких сімейних обставин, протиправного поводження потерпілого) також стать засудженої. І це справедливо.

На ступінь суспільної небезпеки злочину, особи злочинця значно впливають обтяжуючі обставини. Щодо 90 % досліджуваних жінок, майже всіх, які вчинили злочин у стані алкогольного сп'яніння, суд врахував цю обставину як обтяжуючу. Слід зазначити, що хронічними алкоголіками були визнані лише 19 % цих жінок, яким суд призначив примусове лікування від алкоголізму. Досить часто в обвинувальному вирокі суд, ґрунтуючись на висновку судово-психіатричної експертизи, указує на особливості психічного стану винної під час вчинення злочину, визначає той факт, що стан алкогольного сп'яніння спотворює протікання психічних процесів, усуває можливість як виникнення стану фізіологічного афекту, так і будь-якого іншого нормального стану. З позиції суду безпам'ятство не може бути достатньою підставою для діагностики будь-якого емоційного стану, що могло вплинути на свідомість. Закон надає суду право не визнати дану обставину за обтяжуючу, але щодо розглядуваної категорії жінок-злочинниць, - це рішення безальтернативно не на користь підсудної.

Щодо інших обтяжуючих обставин, перелічених у законі: 5,5 % жінок вчинили злочин щодо особи, яка перебувала в безпорадному стані; 4 % - раніше вже вчиняли якийсь злочин. Перша із зазначених обставин розглядалася нами як специфічний спосіб вчинення злочину жінкою, фізично слабшою за потерпілого. Розправа у такий спосіб для цих жінок є помстою за образу та насилля, заподіяне потерпілим напередодні. Друга обставина свідчить, що злочин даного виду вчиняється жінками, які раніше не порушували закону.

Поряд із тим, стосовно 20 % засуджених суд, визначаючи міру покарання, вказав на негативну характеристику за місцем проживання, роботи; щодо окремих жінок - не визнання підсудної своєї провини, або часткове визнання, розглядаючи ці обставини за обтяжуючі відповідальність. У цьому випадку вбачається порушення закону, оскільки судом розширюється перелік обтяжуючих обставин, що неприпустимо. Коли суд безальтернативно розглядає стан алкогольного сп'яніння підсудної як обтяжуючу обставину, так і в останньому випадку спостерігається практика більш суворішої оцінки вчиненого жінкою, ніж це визначається об'єктивними обставинами.

Слід зазначити, що відсутність формальних правил, які б визначали характер, міру впливу пом'якшуючих та обтяжуючих обставин на відповідальність, як враховувати їх судами під час вирішення питання щодо обсягу кримінальної репресії, спричинило значні розходження в

оцінці судами вчиненого жінками фактично за однакових обставин. Кримінальний закон, передбачаючи за вчинення простого навмисного убивства покарання від 7 до 15 років позбавлення волі, надає досить широкі можливості для судового розсуду. Надаючи цьому факту виняткове значення, наведемо низку прикладів.

У певних випадках суд, встановлюючи в мотивуючій частині обвинувального вироку той факт, що підсудна вчинила злочин вперше, має неповнолітню дитину, за місцем проживання характеризується позитивно, водночас визначає, що пом'якшуючих провину обставин не вбачає. Як обтяжуючу обставину суд визнає вчинення злочину у стані алкогольного сп'яніння. Проте вважає за можливе призначити мінімальне покарання, передбачене санкцією - 7 років позбавлення волі. В іншому випадку ті ж обставини визнаються пом'якшуючими, за відсутністю обтяжуючих обставин, термін покарання призначається також 7 років позбавлення волі. У низці випадків суди призначили аналогічний термін за наявності лише обтяжуючих обставин (за відсутності пом'якшуючих). Зокрема, суд Франківського району м. Львова, Шацького району Волинської області, визначивши, що засуджена тривалий час ніде не працювала, зловживала спиртними напоями, негативно характеризувалася за місцем проживання, знайшов за можливе призначити покарання - 7 років позбавлення волі.

Особливістю є той факт, що в жодному із розглянутих випадків не зазначено протиправне поведіння потерпілого, яке було зі слів підсудної. З одного боку, суд в обвинувальному вироку, призначаючи покарання може послатися лише на такі обставини, які були досліджені і підтверджені в судовому засіданні, оскільки будь-яка пом'якшуюча (обтяжуюча) обставина має бути предметом доведення в судовому засіданні. Але дуже часто установити і підтвердити правдивість твердження підсудної важко, оскільки злочин було вчинено без свідків. Аналіз і зіставлення даних щодо термінів призначених судами жінкам, які вчинили злочин за аналогічних обставин (провокуюча поведінка потерпілого), дозволяють визначити деякі тенденції. По-перше, безперечно те, що суди все ж беруть до уваги цю обставину, навіть якщо не вказують на неї в мотивованій частині вироку. Про це свідчать терміни позбавлення волі, призначені жінкам, які вчинили вбивство за провокуючої поведінки потерпілого. За окремими винятками, вони не перебільшують 8 років позбавлення волі. По-друге, існує досить різний підхід суду до оцінки міри впливу цієї обставини при визначенні суспільної небезпеки винної особи. За досить значного розриву між мінімальною і максимальною межами санкції кримінально-правової норми

розміри призначеного покарання за розглядуваний злочин коливаються від 5 до 9 (в окремих випадках - до 10) років позбавлення волі.

Досить по-різному оцінюється судами комплекс пом'якшуючих і обтяжуючих обставин, де як основними були: протиправне, аморальне поведіння потерпілого (пом'якшуюча обставина); убивство потерпілого, який перебував в безпорадному стані - в стані сильного алкогольного сп'яніння, спав (обтяжуюча обставина).

Суд Емільчинського району Житомирської області, визначаючи міру покарання, врахував крім зазначених обставин, також низку інших пом'якшуючих обставин: щире розкаяття, першу судимість, наявність неповнолітніх дітей, позитивну характеристику. У підсумку, суд врахував ці обставини як виняткові і визнав за необхідне призначити покарання більш м'яке, ніж передбачене законом, - 3 роки позбавлення волі.

За аналогічних обставин вчинила злочин засуджена З. Суд Березнеговатського району Миколаївської області в мотивуючій частині вироку вказав на кілька обставин, які характеризують підсудну. Зокрема, наявність трьох неповнолітніх дітей, негативну характеристику підсудної, привернув увагу на той факт, що вона фізично слабша за потерпілого, а тому повинна була піти від нього, а не вчиняти злочину. За пом'якшуючу обставину суд визнав, що З. вчинила злочин під впливом великого душевного хвилювання, спричиненого неправомірними діями потерпілого. За обтяжуючу, - що вчинила злочин щодо особи, яка перебувала в безпорадному стані (спав, знаходився у сильному алкогольному сп'янінні). Покарання було призначено набагато суворіше - 10 років позбавлення волі. Можливо в останньому випадку виняткових обставин суд дійсно не вбачав. Але й різниця у термінах призначеного покарання надто велика.

Дослідження обвинувальних вироків у частині призначення покарання жінкам, засудженим за навмисне вбивство на сімейно-побутовому ґрунті, припускає звернутися до конкретнішого аналізу. Дозволимо собі нагадати, що в досліджуваній установі питома вага засуджених цієї категорії серед усієї маси жінок, які відбували покарання за умисне вбивство, досить значна - 88 %. З них: у 87,5 % випадків суд призначив покарання не вище 8 років позбавлення волі; у 45,5 % засуджених жінок покарання не перевищувало мінімально встановленого законом за даний вид злочину - 7 років позбавлення волі; стосовно майже кожної п'ятої (18 %) суд застосував ст. 44 (за КК 1960 р.) і призначив покарання більш м'яке, ніж передбачене законом.

В цьому розумінні актуальні висновки М.К. Горя, який досліджував практику призначення покарання у справах про насильницькі злочини. Автор, ґрунтуючись на тісному зв'язку між негативними соціальними

властивостями особистості винного і тяжкістю вчиненого стверджує, що за багатьма показниками чоловіки значно переважають жінок. Це підтверджується результатами його дослідження: на відміну від чоловіків жінки рідко беруть участь у вчиненні особливо тяжких насильницьких злочинів; чоловікам у вісім разів частіше, ніж жінкам призначаються максимальні терміни покарання; чоловікам практично не призначалися покарання нижче нижньої межі санкції статті або більш м'яке покарання, ніж передбачене законом. [47, с. 52]

Засуджені жінки, до яких суд визнав за необхідне призначити набагато суворіші заходи кримінального примусу (понад 9, частіше, 10 років позбавлення волі) відбувають покарання за убивство своїх рідних, дітей, за злочини, що справедливо розглядаються судом як особливо тяжкі.

Розглянуті нами специфіка і особливості вчинення жінками убивства на сімейно-побутовому ґрунті пояснюють деякою мірою їхнє ставлення до призначеного покарання. Згідно з даними анкетування 27 % засуджених розглядали покарання як справедливе; 63 % вважають, що заслужили менш суворе покарання; інші взагалі вважають себе покараними не справедливо.

Відбиттям такого положення є дані про практику скасування вироків касаційною і наглядовою інстанцією. За даними нашого дослідження, 27 % засуджених (практично кожна третя) оскаржили вирок у касаційному порядку. Стосовно кожної п'ятої засудженої, яка оскаржила вирок, покарання було знижене. Судові колеги у кримінальних справах обласних судів, приймаючи таке рішення, указали на необхідність врахувати низку пом'якшуючих обставин, що мають особливе значення при розгляді конкретної кримінальної справи, але залишилися поза увагою суду. Зокрема: щире розкаяння винної; стан вагітності; наявність неповнолітніх дітей; той факт, що підсудна сприяла розслідуванню злочину, не була раніше засудженою, позитивно характеризувалася; неправомірне поводження потерпілого, який у присутності дітей допускав насильство, ображав їхню матір (підсудну) тощо. Таким чином, у більшості випадків підставою скасування вироку послугувала та обставина, що суд не врахував, або недостатньо врахував, дані щодо особи винної, її стосунки з потерпілим. Приведений перелік неврахованих обставин (як передбачених, так і не передбачених КК) ще раз підтверджує неоднозначну їхню оцінку судами, що в підсумку призводить до застосування досить різних за обсягом карної репресії примусових заходів до жінок, які вчинили умисне вбивство на побутовому ґрунті за наявності більш-менш рівних причин і умов.

Вивчення спеціальної літератури, аналіз чинного законодавства, дані нашого дослідження надають підстави для певних висновків щодо

розглянутого питання. Насамперед визнати слушною пропозицію окремих вчених про необхідність розгляду факту вчинення злочину внаслідок неправомірного поводження потерпілого як самодостатньої пом'якшуючої обставини, незалежно від того чи спровокувало це поводження велике душевне хвилювання у винної особи. [54, с. 40] Однак, на нашу думку, щодо жінок, засуджуваних за цей вид злочину, необхідно йти іншим шляхом - більш чіткої диференціації складу злочину, санкції, яка б визначала розмір покарання за вчинене жінкою вбивство. У зв'язку з тим, що значна частина жіночої насильницької злочинності вчиняється в сімейно-побутовій сфері, провокується типовими об'єктивними обставинами, актуальність формулювання спеціального складу злочину не викликає сумніву. Наявність різного підходу суду до оцінки впливу пом'якшуючих і обтяжуючих обставин на ступінь провини підсудної обертається, часом, несправедливим рішенням стосовно останньої. У зв'язку із цим актуально формулювання нового привілейованого складу, що передбачає знижену кримінальну відповідальність жінки за вчинення злочину внаслідок провокуючого поводження потерпілого.

Щодо теоретичних аспектів такого рішення, маємо зазначити. Підставою більш дрібної диференціації складу злочину, що передбачає відповідальність за вчинення умисного вбивства, є наявність типового ступеня суспільної небезпеки як злочину, так і особи жінки, яка вчинила умисне вбивство на сімейно-побутовому ґрунті за умови провокуючої поведінки потерпілого. Принцип диференціації тісно пов'язаний із принципом справедливості. За нашими даними, доволі широкий діапазон відносно-визначеної санкції, яка передбачає міру покарання за цей злочин, тягне певне порушення принципу справедливості щодо частини жінок, які його вчинили. Тим більш це можливо за відсутності у вітчизняному кримінальному законодавстві критеріїв визначення обсягу впливу пом'якшуючих (обтяжуючих) обставин на міру покарання. Тому в межах пеналізації законодавець має більш глибоко здійснювати градацію кари за наявності типових обставин вчинення злочину. Вважаємо справедливим твердження, сутність якого полягає у необхідності визнати головним напрямом реформування кримінального законодавства - подальшу диференціацію кримінальної відповідальності, що має полягати в удосконаленні системи кваліфікуючих та привілейованих ознак, їх впливу на санкції. [107, с. 7]

На нашу думку, спеціальна норма за змістом може бути такою:

"Умисне вбивство, вчинене жінкою за психотравмуючих обставин"

Умисне вбивство, вчинене жінкою за психотравмуючих обставин, внаслідок насильства, знущання, тяжкої образи, інших протиправних або аморальних дій потерпілого, -

карається позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років.

Виділення визначених умов і причин вчинення злочину пояснюється їхньою особливою важливістю, типовістю для даного виду суспільно небезпечного діяння. З огляду на наші дані про терміни покарання, що переважно призначаються судами жінкам, які вчинили умисне вбивство на сімейно-побутовому ґрунті внаслідок провокуючої поведінки потерпілого, приймаючи до уваги зміни внесені в рішення судів у касаційному і наглядовому порядку, а також коректуючи обсяг карної репресії з урахуванням мети загального попередження, вважаємо санкцію від 5 до 8 років позбавлення волі за оптимальну.

Даний склад злочину буде спеціальним, привілейованим відповідно основного складу, передбаченого ст. 115 КК. Він дозволить зафіксувати, надати нормативне значення певним пом'якшуючим обставинам (умовам, причинами) вчинення злочину, а отже відбити більш низький рівень суспільної небезпеки даного виду вбивства, вчиненого жінками. До того ж підсилить диференціацію кримінальної відповідальності на рівні законодавця, звужить межі для розсуду суду.

Розділ 3.

Особливості покарання жінок позбавленням волі

3.1. Психологічні передумови та наслідки відбування жінками позбавлення волі

Вивчення механізму впливу покарання позбавленням волі на внутрішній світ людини, свідомість, поведінку; наслідків істотного обмеження матеріальних і духовних потреб особи, її ізоляції від суспільства, морального осудження винного державою, стану судимості, - дозволяють фахівцям, які досліджували ці проблеми, стверджувати, що позбавлення волі має суттєві негативні наслідки, які впливають не лише на особу засудженого, але й суспільство, взагалі. Зокрема, традиційно визначається певна низка чинників, які підтверджують внутрі-

шню суперечливість цього покарання: необхідність організації процесу виправлення засуджених у несприятливому середовищі, що складається з таких же запущених у соціально-моральному аспекті злочинців; раптова й суттєва зміна соціальних функцій, що справляє негативний психологічний вплив на особу засудженого, її емоційну сферу; наявність двох протилежних за своєю спрямованістю форм соціального контролю (з боку адміністрації і найближчого оточення засудженого), що породжують конформізм поведінки засуджених тощо.

Негативні наслідки застосування кримінального покарання у вигляді позбавлення волі стали предметом спеціального дослідження, проведеного в Україні наприкінці 80-х років В.І. Рудником. Певні положення набувають особливої актуальності у наш час. За твердженням автора, позбавлення волі має за свої наслідки різноманітні, негативні, у супереч цілям покарання, безпосередні і побічні результати змін комплексу суспільних відносин, що пов'язують засуджених із суспільством. Вони тягнуть значні соціальні витрати суспільства, істотні матеріальні збитки, деформацію морально-психологічного клімату суспільства, справляють негативний вплив на демографічні процеси, ускладнюють кримінологічну обстановку, відтворюються у соціальній, психологічній, моральній і фізичній деградації особи засуджених, сприяють їх відчуженню від суспільства. За результатами цього спеціального дослідження характеристика, міра впливу негативних наслідків на засудженого безпосередньо взаємопов'язана (крім інших чинників, від яких залежить кінцевий результат) із статевими відмінностями, психофізичним станом особи. Зокрема, автор зазначає таке. Залежно від статі очевидно, що на жінок вплив більш сильний і збитковий. Вони більш сприйнятливі і податливі до негативних чинників. [157, с. 10, 92]

Найбільш інтенсивно особливості та специфіка впливу позбавлення волі на засуджених жінок почали вивчатися у 70-ті роки. Майже в усіх дослідженнях останніх 30 років, які стосуються розв'язання цих проблем, визначають заходи щодо подолання негативних наслідків ізоляції жінки від суспільства, механізм їхнього виправлення. У висновках автори зважають на особливості психофізичного стану жінок взагалі, позбавлених волі, зокрема. Багато в чому напрям досліджень проблем співвідношення соціального та біологічного у поведінці жінок в умовах ізоляції визначили результати досліджень психологів, фахівців з виправно-трудоваї педагогіки у 70-і роки. Так, окремий розділ Виправно-трудоваї педагогіки, підготовлений колективом науковців Академії МВС СРСР визначив статеві відмінності, які суттєво позначаються на сприйнятті позбавлення волі чоловіками та жінками. Авторами наголошується, що перебування в місцях позбавлення волі по-різному

переломлюється у психіці жінок і чоловіків, оскільки морально-психологічний світ жінок, засуджених до позбавлення волі, значно складніше і тонше порівняно з психологією чоловіків. Перебування в місцях позбавлення волі своєрідно впливає на їхню психіку, спричиняє тугу, розпач, безнадійність, що призводить до швидкої втрати жінками індивідуальності. Із порушенням соціально корисних зв'язків, прихильностей, сімейних та родинних стосунків засуджені жінки втрачають будь яку впевненість у собі, з недовірою ставляться щодо можливостей повернутися до нормального життя. Безперечно лише найсильнішим з них вдається зберегти її в місцях позбавлення волі. В свою чергу, психічний стан жінок впливає на фізичний стан їхнього організму. Значною мірою стан фрустрації зумовлюється не лише ізоляцією, а й тим, що з нею пов'язується: неможливість задовольнити свої природні потреби, відчуття материнства, ніжність, любов. Особливості психофізичного сприйняття жінками позбавлення волі зумовлюють також певні відхилення в характері: для одних істеричні, для інших психопатичні вияви. При цьому характеропатія у жінках розвивається швидше, ніж у чоловіків, і дістає крайніх форм у вигляді брутальності, невтриманості, неврівноваженості, слізливості, крикливості, більш рельєфному виявленні суперечливості характеру. [76, с. 355-357]

Аналогічні висновки визначені також ще у одній колективній праці того ж періоду. І.М. Голобородько, В.Є.Квашис, І.О.Кирилова, досліджуючи особливості виправлення жінок, засуджених до позбавлення волі стверджують: за кримінально-правовими характеристиками (характер злочину, середній термін призначеного покарання позбавленням волі), мірою соціально-моральної занедбаності жінки становлять меншу небезпеку для суспільства; процес розпаду соціально корисних зв'язків засуджених жінок під час відбування покарання відбувається інтенсивніше і позначається суттєво на подальшій їхній ресоціалізації після звільнення, рецидивній злочинності, поверненні жінок знову до виправної установи. [41, с. 10-17] Але при усіх суттєвих статевих відмінностях негативного впливу позбавлення волі, специфіка жіночого контингенту виправних закладів залишалася за межами більшої частини досліджень.

Такий стан дещо змінився у 80 - 90 роки. За цей період здійснювалися дослідження з різних напрямів: визначення відмінностей соціально-демографічного, соціально-психологічного характеру у сприйнятті жінками позбавлення волі, міри негативних наслідків щодо них (Ю. М. Антонян); механізму врахування психофізіологічних особливостей особи жінки, яка вживала наркотики, під час виховного впливу (М. С. Басенко); морально-психологічної характеристики жінок, переведених до

колонії поселення за позитивну поведінку у місцях позбавлення волі (М. О. Дутов); особистих психофізичних властивостей жінок, засуджених за тяжкі насильницькі, корисливі злочини (Є. В. Середа); специфіки морально-психологічного "клімату" у жіночий виправній установі, що сприяє правопорушенням жінок (Т. О. Шмаєва); особливостей карально-виховного впливу на неодноразово засуджених жінок, які відбувають позбавлення волі у виправних установах України (Т. О. Шулежко); впливу алкоголізму, як виду психічних аномалій, на поведінку жінок, взагалі, у місцях позбавлення волі, зокрема (Т. М. Явчуновська). На початку 90-х років розпочала свою дослідницьку діяльність автор цих рядків. Вивчалися (крім інших) питання психофізіологічних особливостей жінок, які злісно порушують режимні вимоги, специфіка сприйняття позбавлення волі вагітними жінками, жінками, які мають при собі малолітніх дітей. Вважаю за доцільне розглянути окремі положення спеціальних досліджень визначених напрямів, які безпосередньо стосуються проблеми психофізіологічних передумов та наслідків позбавлення волі щодо засуджених жінок.

Напруженість, яка межує з афектом, крайня імпульсивність, запальність, невитриманість, на думку Є. В. Середи, зумовлюють поведінку жінок, засуджених за насильницькі злочини у місцях позбавлення волі. Вони дуже часто діють під впливом емоцій, неусвідомлених спонукань, схильні до агресії. Внутрішня тривожність, слабка контактність із оточуючими засудженими властива одним з них, завищені домагання - іншим, що у підсумку є підставою виникнення конфліктів із засудженими, адміністрацією. За даними автора, лише через два роки перебування у місцях позбавлення волі покращується соціальна і психологічна адаптація цих жінок до умов ізоляції. Весь цей час вони відчують психологічний дискомфорт, перебувають у стані незадоволення своїм життям, гострих переживань. [161, с. 43-44] Про важливість вивчення психофізіологічних особливостей жінок, засуджених за крадіжку, наголошує Є. В. Середа у наступній своїй праці. На думку автора, їхній психологічний стан необхідно визначити уже в перші дні перебування в ізоляції, бо особливий психотравмуючий вплив на жінок справляє сам чинник запровадження жінки до місця позбавлення волі. За її даними, кожна друга з цих жінок була у пригніченому, подавленому стані. [162, с. 97]

Особливого значення надавала Т. О. Шмаєва вивченню психофізичного стану засуджених жінок у різні періоди перебування у виправній установі. Вона досліджувала проблему протиправної поведінки жінок в умовах ізоляції. Автор наголошує на визначеній фахівцями закономірності: особливості психофізичного стану засуджених жінок у перший

момент надходження до виправного закладу суттєво відбиваються на подальшому перебуванні в ньому. [204, с. 78]

Таких же висновків дотримується професор Ю. М. Антонян. Один з розділів його праці "Злочинність серед жінок" присвячений жінкам "за ґратами". Автор доводить необхідність існування інших умов утримання жінок в ізоляції, відмінних від утримування чоловіків, знову ж таки посиляючись на міру негативного впливу ізоляції на соціально корисні зв'язки засудженої, її психофізичний стан. [7, с. 136]

В останні роки найбільш змістовним дослідженням проблем виправлення в умовах ізоляції жінок, які неодноразово засуджені й перебувають у виправних закладах України, є дослідження Т. О. Шулежко. Автор значну увагу приділяє вивченню емоційної, вольової та морально-психологічної сфери цих засуджених. Зосереджує увагу на таких їхніх рисах, як емоційна збудженість, слабкий контроль і велика залежність поведінки від ситуації. Зазначає, що в окремих випадках сильна воля набуває у них негативної спрямованості, при цьому впертість, наполегливий опір виховному впливові нерідко поєднується з повною відсутністю волі при позбавленні своїх шкідливих звичок, прихильностей, закоренілих стандартів. До того ж автор констатує: "В період адаптації до умов утримання тої чи іншої установи по виконанню покарань засуджені допускають найбільшу кількість порушень режиму відбуття покарання". [205, с. 15, 16] Безперечно зазначені морально-психологічні особливості цієї категорії засуджених є виявом значної деградації, втрати жінкою своєї індивідуальності, чому у значній мірі (крім інших чинників) сприяло відбування позбавлення волі за перший злочин.

Наше дослідження є продовженням процесу вивчення питань психолого-педагогічного впливу на засуджених жінок на початку 90-х років. Проведення спеціального психологічного дослідження проблем порушення режиму відбування покарання у вигляді позбавлення волі засудженими жінками в 1990 р., що передбачало також психокоррекційну роботу зі злісними порушниками режиму, було необхідно для стабілізації обстановки в установі в період проведення експерименту у 1990 - 1991 роки. Визначаючи профілактику порушень серед засуджених, як один з головних напрямів діяльності адміністрації колоній, зазначимо, що на той час проблема набула особливого значення. Гуманізація умов і порядку відбування покарання засудженими жінками, що визначала основний зміст експерименту, спричинило певну агресивність засуджених, які мали кілька стягнень за порушення режимних вимог, а тому не брали участь в експерименті. Під час психологічного дослідження проблем порушення режиму засудженими за допомогою тестів, індивідуальних бесід, спостережень вивчалися психологічні

особливості особи жінки-порушниці, визначалися способи психолого-педагогічного впливу на них з метою нормалізації поведінки. Виявлені під час дослідження психологічні властивості цієї категорії засуджених жінок показали, що схильність до вчинення ними порушень виявляється вже в перші місяці перебування в установі і, найчастіше, є наслідком складної адаптації жінки до умов ізоляції, проживання в середовищі засуджених. [177, с. 44-51]

Маємо дійти певних висновків на підставі аналізу спеціальних досліджень.

По-перше, ізоляція від суспільства, родини, крайня обмеженість можливостей задовольнити природні потреби, надзвичайна регламентованість життя справляють значний негативний вплив на загальний психофізичний стан жінок, що в результаті позначається на їхній інтенсивнішій деградації, утрудненні ресоціалізації після звільнення, а тому сприяють пенітенціарній рецидивній злочинності.

По-друге, жінки тяжко почуваються у перший період відбування позбавлення волі. Процес їхньої соціальної адаптації до умов ізоляції відбувається на тлі складного психологічного стану, який майже межує із афектом, стресом. Туга, надзвичайна тривожність, відчуття безнадійності, приреченості, відчуття непереборності об'єктивних труднощів, які постали на шляху жінки, визначають особливий "стан фрустрації". [39, с. 181] Якщо у жінок є родина, діти, їхні переживання головним чином пов'язані з ними.

По-третє, особливе значення першого періоду також полягає в тому, що інтенсивність, наслідки процесу соціальної адаптації жінки до умов ізоляції багато в чому зумовлюють її подальшу поведінку. Психофізіологічні особливості сприйняття засудженими жінками позбавлення волі накладаються на їхні індивідуальні соціально-психологічні, моральні властивості, рівень антисоціальних настанов, потреб, інтересів, зумовлюють стан, характер, динаміку їхньої протиправної поведінки в ізоляції.

Тому автор мав за мету свого наступного дослідження: більш конкретне вивчення специфіки психофізичного стану засуджених жінок, які уперше відбувають позбавлення волі, у період їхньої соціальної адаптації; визначення чинників, які зумовлюють вияви їхньої агресії, аутоагресії, позначаються на загальній обстановці виправного закладу, взаємостосунках із адміністрацією; дійти певних висновків щодо головних напрямів діяльності жіночих установ у цій сфері.

З перших днів перебування засудженої у виправній установі починається процес соціальної адаптації. Входження новоприбулої у сформовані стосунки між засудженими загону (колонії), засвоєння нею по-

рядку й умов відбування покарання (так звані, режимні вимоги), які вона має відтепер чітко виконувати, досить часто проходять на тлі підвищеної тривожності, почуття страху, невпевненості. Поведінка засудженої у перший період позбавлення волі, а також і надалі багато в чому залежить від ефективності організації індивідуально - виховного впливу на засуджених у цей період. За соціально-психологічним змістом процес активного пристосування засудженої жінки до умов нового соціального середовища, її адаптація - є зближенням цілей і ціннісних орієнтацій групи і новоприбулої, засвоєння нею норм, традицій групової культури. Загальновідомо, що під час адаптації людини, пристосуванні її до нової об'єктивної реальності виявляється сукупність індивідуальних властивостей особи. Ці вияви дуже диференційовані - від повного прийняття нових ціннісних орієнтацій, традицій і підпорядкування їм до різних реакцій на них, аж до повного заперечення, протидії. Безперечно, особливості адаптації засуджених жінок до умов ізоляції залежать від їхніх потреб, інтересів, мотивів, пов'язаних із специфічним соціальним статусом жінки у суспільстві. Але, передусім, поведінка жінок відрізняється залежно від індивідуальних особливостей нервової системи, загального психофізичного стану у цей період. Період адаптації виявляється важким для всіх засуджених жінок. Однак, при загальному важкому психологічному стані людини, яка опинилась у нових екстремальних умовах, окремі особи, через свої індивідуальні психологічні властивості, легше вступають у цей тяжкий період життя. У зв'язку з цим, розрізняють індивідів, що характеризуються перевагою активного впливу на соціальне середовище, і тих, які визначаються пасивним, конформним прийняттям цілей і ціннісних орієнтацій групи. Спостереження за процесом адаптації засуджених жінок в перші місяці перебування в установі протягом певного часу (під час практичної діяльності автора, спеціальних досліджень психологічного стану засуджених жінок) уможливлюють поділити їх умовно на чотири групи залежно від їхніх індивідуально-психологічних особливостей.

1 група - активні, товариські, упевнені в собі, за темпераментом сангвініки (рідше холерики). Представники цієї групи не відчували особливих труднощів у період адаптації. Вони швидко освоїлися, знайшли правильний стиль поведінки, зав'язали товариські стосунки з іншими засудженими. З одного боку, ці засуджені (з погляду надання їм допомоги в соціальній адаптації) особливої уваги з боку соціальних робітників не потребують. Вони самостійно при звичаються до життя у колективі засуджених, засвоюють норми поведінки в колонії. Однак, необхідно пам'ятати, що саме представники цієї групи поповнюють ряди порушників режиму відбування покарання.

2 група - пасивні, замкнені, тривожні, невпевнені в собі, боязкі, за темпераментом меланхоліки (іноді зустрічаються флегматики). Соціальна адаптація цієї категорії засуджених жінок відбувалась досить складно. У багатьох з них адаптація у перші три тижні не завершилася. Вони не упевнені в собі, їм важко ввійти в контакт із навколишніми, вони боязкі і надзвичайно ранимі. Усе це зумовлює в них переважно негативні переживання, наслідком чого є їхній сумний настрій, невдоволення собою, що у свою чергу, робить їх малопривабливими партнерами в спілкуванні. Вони замикаються в собі. Таким засудженим дуже необхідна стороння підтримка, інакше вони можуть постійно відчувати психологічний дискомфорт, тяжкий настрій, що може позначитися на їхній поведінці, виявитися в негативних вчинках (мовчазна неслухняність вимогам адміністрації), розпачі, агресивності, частіше спрямованої на себе (спроби самогубства, покалічення). Засуджені зазначеної групи вимагають особливої уваги з боку не лише робітників соціально-психологічного відділу, але й у цілому адміністрації. Їх необхідно постійно тримати в полі зору в період адаптації, надавати психологічну підтримку, підбадьорювати, прагнути до того, щоб вони спілкувалися з іншими засудженими жінками. Необхідно пам'ятати також, що ці засуджені набагато краще себе почувають, коли працюють, займаються різними справами. У вільний же час, у ситуаціях неформального спілкування вони відчують певні ускладнення у стосунках з навколишніми, побоюються їх.

3 група - активні, неврівноважені, дратівливі, запальні, з високим рівнем нейротизму. Через особистісні властивості ці засуджені дуже часто провокують різні конфлікти з навколишніми. У зв'язку з чим, ці засуджені мають постійно відчувати опіку адміністрації, що стримуватиме їх і дозволить запобігти можливим конфліктам.

4 група - з функціональними відхиленнями в психіці внаслідок алкоголізму, наркоманії, душевних травм. Вони, як правило, не прагнуть зайняти окреме місце в групі, виявляють байдужність, стороняться інших засуджених. Ці засуджені вимагають особливої уваги не лише через попередження яких-небудь протиправних дій з їхнього боку, але і з метою попередження агресії стосовно них, оскільки вони не здатні адекватно реагувати в тих чи інших ситуаціях. Справжній психологічний портрет представників даної групи викривлений наслідком дії на психіку алкоголю, наркотиків, психічних травм. З одного боку, цей стан тимчасовий. З виходом із стану алкогольної та наркотичної залежності, засуджені жінки зазначеної групи віднаходять особистісні індивідуально-психологічні якості, що дозволяють віднести їх до першої, другої чи третьої групи. Завдання адміністрації, медичних працівників

мають бути спрямовані на виведення їх з невластивого їм психічного стану. З іншого боку, песимістичний настрій, гострі переживання, ви-яви суїцидних намірів, втрата інстинкту самозбереження постійно супроводжують особистісні спрямування засуджених жінок, які тривалий час вживали наркотики чи алкоголь.

Профілактична діяльність взагалі має враховувати виникнення труднощів і проблем, джерелом яких може бути низка обставин як об'єктивного, так і суб'єктивного порядку: уявлення новоприбулої про колонію і її умови не відповідають дійсності або навіть суперечать їй, що об'єктивно ускладнює соціальну адаптацію; засуджена думає про своє колишнє життя, рідних, людей, з якими підтримувала стосунки (у цьому випадку соціальна адаптація відбувається важко і довго); соціальна адаптація ускладнюється, якщо уявлення, погляди й особисті властивості прибулої суперечать орієнтації, нормам і традиціям групи, до якої вона увійшла; труднощі у встановленні міжособистісних стосунків можуть бути зумовлені індивідуально-психологічними особливостями (незначною контактністю) засудженої; соціальна адаптація може бути серйозно деформована в тому випадку, якщо відносини в загоні конфліктні, загін розбитий на кілька суперечних груп, а новоприбула, природно, стає об'єктом зіткнення їхніх інтересів; нарешті, у згуртованих колективах новоприбулу можуть зустріти байдуже, стримано або неприязно, що завжди негативно відбивається на адаптації. Результати дослідження показали, що частіше трапляються перші чотири вищезазначених обставини.

Зважаючи на індивідуальні властивості засуджених жінок, які зумовлюють відмінності у процесі соціальної адаптації до умов ізоляції, необхідно зазначити, що існують загальні чинники соціально-демографічного характеру, які посилюють негативні наслідки позбавлення волі. Більшість засуджених жінок, що надійшли до установи по виконанню покарання у перші дні (місяці) знаходяться під тягарем турбот, що залишилися поза колонією: хвилювання за долю дітей, занепокоєння щодо вірності чоловіка, тривога за старих батьків, занепокоєння за збереження майна. Усе це суттєво позначається на наслідках впливу ізоляції. Одним з показників є результат сприйняття засудженими жінками покарання у вигляді позбавлення волі, характер його впливу на них. Кожна друга з опитаних засуджених жінок, які брали участь в анкетуванні, зазначила негативний вплив на її особистість позбавлення волі, пов'язуючи це зі своїм певним психологічним станом, з тим, що втратила інтерес до життя, утратила все найдорожче і значиме для неї. З них кожна третя вказала на факт придбання негативного досвіду, подальшої криміналізації і підвищення злочинного професіоналізму.

Утрата волі, регламентований спосіб життя в ізоляції, відрив від сім'ї, родини, необхідність протягом низки років знаходитися в оточенні інших злочинців, - загалом спричиняють у засуджених жінок складний психічний стан, що іноді виявляється в агресивних і аутоагресивних реакціях. Стан важкої фрустрації, що виник на усвідомленні засудженою жінкою "краху" колишнього життя, безвихідності, спричиняє у певній їх частині суїцидний вияв, схильність до покалічення. За нашими даними, які ґрунтуються на зведенні щодо профілактичної діяльності адміністрації установи у цьому напрямі, кожна десята засуджена схильна до самогубства і покалічення. Серед даної категорії засуджених основну питому вагу становлять жінки, що відбувають покарання за незаконні дії з наркотиками (37,5 %), що доводить необхідність привернути особливу увагу на психічний стан жінок розглянутої четвертої групи. За даними аналізу матеріалів службових розслідувань суїциду серед засуджених у виправних установах України 25 % осіб, які вчинили самогубство, перебували в установі менш одного року; [68, с. 31] у 60 % випадків найбільш ймовірними причинами самогубств стали втрата соціальних зв'язків на волі, відсутність життєвих перспектив після звільнення, нездатність адаптуватися до умов відбування покарання. [75, с. 30-31] Поодинокі випадки самогубства, які вчинили засуджені жінки підтверджують закономірності, виявлені спеціальним розслідуванням даних фактів у місцях позбавлення волі України: учинені в початковий період відбування покарання, як правило, через втрату соціально корисних зв'язків (з сім'єю, дітьми).

Так у досліджувану установу надійшла засуджена Б., яка мала вищу освіту, раніше не судима, пенсіонерка, мешканка м. Львова. Заподіяла у стані алкогольного сп'яніння, на ґрунті особистих неприязних стосунків, під час взаємної бійки між нею і чоловіком, тяжкі тілесні ушкодження останньому, внаслідок яких сталася смерть потерпілого. Суд призначив покарання у межах мінімального терміну, передбаченого санкцією статті - п'ять років позбавлення волі. Через два місяці засуджена покінчила життя самогубством. Напередодні засуджена була засмучена у зв'язку з тим, що діти відмовилися від побачення із нею. Висловлювала свої думки іншій засудженій: єдине що в неї залишилося - це діти, і якщо вони відвернуться, їй нема чого жити.

Психофізичний стан засуджених жінок у перший період перебування в ізоляції значною мірою зумовлює їхню протиправну поведінку. Більшість порушень жінками вчиняється у цей період. Характер дисциплінарної практики у жіночих закладах предмет окремого розгляду. Зараз же зазначимо, що існують певні чинники ізоляції, які безпосередньо впливають на стан засудженої і посередньо на її поведінку. Жорс-

тке, регламентоване правилами утримання обмеження потреб засуджених жінок, навіть найнеобхідніших, (зважаючи на фізіологію особистості жінки і традиції), викликає об'єктивне прагнення до активного пошуку шляхів їх реалізації. Дуже часто ці потреби задовольняються всупереч заборонам, супроводжують порушення вимог режиму. Умови утримання часто є причиною психологічного напруження засуджених жінок, вони породжують конфлікти між ними, що переростають у сварки, бійки й інші насильницькі дії. Вважаємо справедливим твердження, що головна функція специфічного соціального середовища засуджених — відтворити в умовах ізоляції від суспільства втрачену систему життєдіяльності, і можливості середовища виражені тим помітніше, якщо сильніше обмеження. В жіночих колоніях середовище утворюється і функціонує таким чином, щоб допомогти відтворенню, нехай і в перекрученому вигляді, ролей, властивих жінкам у суспільстві і, які вони втратили у зв'язку з ізоляцією від нього. [198, с. 71] Дослідження підтверджує взаємозв'язок між суворістю правообмежень, властивих режиму утримання, кількістю й характером порушень, які вчиняють засуджені жінки під час відбування покарання у вигляді позбавлення волі. За часів практичної діяльності автора мали місце випадки, коли наявність безперечного зв'язку психофізичного стану засудженої і її протиправної поведінки не спричиняли сумнівів. Наприклад, певний час окремі жінки, які перебували у стані депресії, не мали можливості розв'язати конфліктні ситуації, не адаптувалися у новому "колективі" тощо, - камінням розбивали вікна приміщення вартових контролерів установи. Не намагалися втекти. Пояснювали свій вчинок тим, що прагнуть ізоляції від оточуючих, що мають усамітнитись. Зазвичай у адміністрації були усі підстави запровадити цих жінок до штрафного ізолятору.

Специфічним виявом протиправної поведінки жінок, які мали дітей у Будинку дитини при установі, їхньої непокори режимним вимогам (навіть злісної) були випадки, коли ці жінки не дотримувалися встановленого розкладу виправного закладу, у певних випадках - правил карантину у Будинку дитини, проникали до цього приміщення усупереч усім заборонам, навіть не реагуючи на стягнення. Необхідно зазначити, що таке ставлення до дитини, велика материнська любов властиві не кожній засудженій жінці-матері. Але є й такі. Тому проблема сумісного існування жінки і дитини в умовах ізоляції існує. Хоч би вона стосувалася лише незначної кількості таких засуджених.

Той факт, що майже кожне п'яте порушення вчиняється жінками під час праці, або пов'язане із працею, - має підґрунтям (крім інших чинників) психологічне ставлення жінки до неї. Пригадується досвід

роботи у складі комісії закладу, що розподіляла засуджених жінок, яких направляли до установи за місцем їхньої подальшої праці. Спрямування засуджених жінок до головного швейного виробництва спричинювало у них пригніченість. Багато засуджених зверталися із проханням розподілити їх на інші види робіт: з господарського обслуговування, до Будинку дитини, будівельної бригади, контрагентського виробництва. Пояснення майже завжди одне - властивості особистого психологічного складу, темпераменту не дозволять своєчасно освоїти спеціальність, виконувати норми виробітку. До речі, ці чинники надалі-таки позначилися на ставленні певної частини цих засудженої до праці, виконанні норм виробітку, порушенні дисципліни, відмовленні від праці. Враховуючи той факт, що значна частина часу у засуджених жінок в умовах ізоляції, їхній соціальний статус пов'язані з питаннями, які безпосередньо чи опосередковано стосуються сфери організації виробничої діяльності установи, маємо припустити, що негативне (чи позитивне) ставлення жінки до праці справляє значний вплив на її психічний стан, ефективність виправного процесу.

У перші місяці перебування в установі потенційну схильність до вчинення порушень виявляють практично представники усіх умовно визначених груп. Під час подальшого відбування покарання досить часто умови утримання жінок в ізоляції, обмеження їх у задоволенні потреб, зумовлених особливостями соціального і фізіологічного характеру, порядок залучення до праці накладаються на особливості індивідуально-психологічного характеру засуджених жінок, спричиняють конфліктні ситуації між ними, нечесне ставлення до праці, є причиною низки інших порушень режиму відбування покарання. Засуджені жінки, яких ми умовно віднесли до першої групи, поповнюють ряди порушників зважаючи на психологічні характеристики темпераменту, властивих сангвінікам. Певною мірою це пов'язується з їхнім постійним прагненням до зміни вражень, властивістю відгукуватися на зовнішні впливи, зміною настрою. [39, с. 213] Агресивність засуджених жінок другої й четвертої групи - це результат перебування у стані емоційної напруженості, страждань від внутрішнього душевного конфлікту. Цей стан може бути наслідком напружених взаємовідносин у колонії, безперспективного, щодо дострокового звільнення, становища. Усе це виявляється в незадоволенні собою, суперечливих спонуканнях та почуттях. Для них агресивність, що нерідко поєднується з рукоприкладством, є певною розрядкою внутрішньої напруженості. Щодо третьої групи - це імпульсивні, збудливі засуджені, особистісні властивості яких (неврівноваженість, дратівливість, запальність) пояснюють той факт, що дуже часто вони не вміють керувати (або слабо керують) сво-

єю поведінкою, почуттями, бажаннями. Через свою запальність, не вміння вірно оцінити ситуацію, ці особи часто бувають джерелом конфлікту. Поряд із тим, усіх їх поєднує зневажання громадських інтересів, байдужість до особистого майбутнього, прагнення до самоствердження будь-якою ціною, відсутність адекватної оцінки своєї поведінки. За наявності "сприятливої" ситуації, атмосфери певні психологічні якості цих засуджених жінок, передусім, емоційно-вольові, визначають поведінку під час відбування позбавлення волі. Тому профілактика правопорушень певної частини засуджених вимагає інтенсивного психолого-педагогічного впливу з перших днів їхнього перебування в установі, участі соціальних працівників, психологів у процесі становлення належних позитивних стосунків засудженої із оточуючими, визначенні перспектив поліпшення умов утримання, дострокового звільнення.

З одного боку, значення міжособистісних стосунків у житті жінок дуже велике. З другого - складний процес соціальної адаптації в колонії відбувається певною мірою стихійно. Здебільшого це щоденні особисті контакти між засудженими і їхня участь у спільному трудовому та іншому видах діяльності. Але слід зазначити, що існують об'єктивні передумови, що зумовлюють неналежний рівень виховного впливу у жіночих виправних закладах, а тому й стихійність процесу пристосування засуджених жінок до умов ізоляції. Наявність великої кількості засуджених у загонах, завантаженість соціальних робітників функціями не пов'язаними з виховним впливом - є загальними проблемами системи виконання покарання. До того ж психологізація виховного впливу в установах по виконанню покарання у вигляді позбавлення волі поки що не на належному рівні. Необхідно визнати справедливим твердження про те, що значна кількість протиправних дій засуджених доводить практичну непідготовленість психологічних і соціальних служб установ по виконанню покарань до дій в екстремальних умовах, недостатньо знань особи засудженого і процесів, що відбуваються в їхньому середовищі. [15, с. 75]

Зважаючи на визначені особливості психофізичного стану засуджених жінок, особлива роль має надаватись індивідуально-виховній роботі із засудженими жінками. Такі характеристики працівника пенітенціарного закладу, як любов до роботи з людьми, вміння повернути почуття власної гідності, переконувати, запобігати конфліктам, ведення бесіди з засудженими, завоювання у них довіри набувають особливого значення у жіночих виправних закладах. Варто зазначити, що взаємини між засудженими жінками й адміністрацією установи набагато сприятливіші, ніж у чоловічих установах. Надія на встановлення атмосфери взаєморозуміння та спільності у досягненні мети покарання, по-

зитивне міжособове спілкування мають визначати стосунки між адміністрацією й засудженими жінками. Необхідно змінювати суть цих стосунків, переходити до системи співробітництва, взаємної довіри, подолання відчуженості засуджених жінок. Дуже часто засуджена впевнена, що покарана надто суворо, несправедливо, пов'язує вчинення злочину лише з наявністю певних об'єктивних обставин. Наприклад, наявність значної питомої ваги (за даними анкетування майже 40 %) жінок, засуджених за вбивство на побутовому ґрунті, які не визначилися щодо свого відношення до злочину, пов'язано із певним їхнім психологічним станом. Поясненням цьому можуть бути деякі спостереження, які автор зробив під час особистих бесід з засудженими. Засуджені, які визнали провину частково, або не визнали її взагалі, зазначили, що в їхній свідомості дотепер відтворюються картини про минуле сімейне (особисте) життя. Постійні чекання п'яної лайки, сварок, бійок, насильства і приниження змушували знаходитися в стані "самооборони", чекання гіршого. На рівні підсвідомості вже промайнула думка, що далі так жити не можна, як позбутися такого психологічно важкого стану. Тому одні вважають, що вчинили убивство в порядку самозахисту, інші - щоб позбутися цього страху, який давить на свідомість, спричиняє постійний стан стресу. За час перебування в місцях позбавлення волі вони не раз згадували обставини вчинення злочину. Біль фізична і психічна ущухла, з'явилося почуття жалю про те, що сталося, але, водночас, більшість засуджених жінок, які вчинили умисне вбивство з причини провокуючого поведіння потерпілого, не можуть погодитися з тим, що провина лежить лише на них. Таким чином, докори сумління з одного боку, з іншого - не визнання себе винною, зумовили такий значний відсоток тих, хто не зміг взагалі визнати своє ставлення до вчиненого злочину. Необхідність "вилити душу", поділитися своїми думками, виговоритися припускає зацікавленість соціального робітника, психолога щодо долі жінки. Жінки високо оцінюють чутливе ставлення до них, вміння співчувати, уважно вислухати розповідь про те, що хвилює засуджену, надати корисну пораду. Створенню атмосфери взаємної стриманості, усунення застосування насилля має сприяти психологічна служба, певний рівень професіоналізму соціальних робітників.

Таким чином, не зважаючи на ту обставину, що певний досить тривалий час "жіноче питання" залишалося не пріоритетним для більшості досліджень кримінально-виконавчого напрямку, або ж розглядалося як складова частина загальної проблеми впливу позбавлення волі на свідомість, моральний стан та поведінку особи, - завжди було відчуття, що це зовсім інша, специфічна категорія засуджених, яка потребує

особливого механізму подолання негативних наслідків позбавлення волі, досягнення мети виправлення. Негативний вплив позбавлення волі на засуджених жінок є надто руйнівним, більш інтенсивним, таким, що безпосередньо зменшує ймовірність ресоціалізації жінок після звільнення, а отже опосередковано обумовлює питому вагу жіночого бродяжництва, алкоголізму, наркоманії, сталість спеціального рецидиву серед жінок із збільшенням кількості судимостей. Отже питання - яким має бути механізм нейтралізації негативних наслідків позбавлення волі на психофізичний стан засуджених жінок, уповільнення процесу їхньої деградації, втрати індивідуальності, - є доволі актуальним.

По-перше, враховуючи значну роль емоцій, неусвідомлених переживань на рівні підсвідомого, велику сугестивність, властиву жінкам, ми повинні визнати, що педагогічний вплив на засуджених жінок повинен бути психолого-педагогічною діяльністю. Орієнтація на досягнення мети виправлення під час виконання покарання у вигляді позбавлення волі припускає, насамперед, комплексний вплив на особу засудженої жінки, що дозволить їй (крім іншого): керувати своєю поведінкою, утримуватися від агресивного (конфліктного) розв'язання суперечок з іншими засудженими; сформує стійкість щодо різних негативних чинників, які є незмінним, об'єктивним атрибутом позбавлення волі (ізоляція від суспільства, суттєва регламентація життєдіяльності, примусове спілкування з особами однієї статі); виховати відповідальну, позитивно-цілеспрямовану поведінку. Усе це врешті позначиться на нейтралізації впливу на засуджених жінок негативних наслідків позбавлення волі, створить передумови для їхньої успішної адаптації як в умовах ізоляції, так і пізніше в житті на волі. Результати досліджень психологічних аспектів впливу позбавлення волі на особистість засудженої жінки підтвердили визначений нами раніше висновок про те, що значною мірою успіх виховного впливу багато в чому залежатиме від правильно організованої соціальної та психологічної служби в жіночих виправних закладах. Закономірності психологічного складу засуджених жінок показують особливу актуальність розгляду питання щодо створення широкої мережі психолого-психіатричних служб у жіночих колоніях, використання на практиці гіпнотерапії, аутогенного тренування й інших методів впливу на психіку людини на рівні несвідомого. Поряд із загальним психологічним впливом доцільно постійне психіатричне дослідження і лікування в період відбування покарання. У зв'язку з цим особливо актуальна проблема створення в жіночих колоніях дільниць діагностики, адаптації й, в цілому, організації роботи психіатричних служб. [7, с. 232; 116, с. 65] Належній організації та фу-

нкціонуванню психолого-психіатричних служб надається значна роль у профілактиці рецидиву жіночої злочинності.

По-друге, міра негативного впливу ізоляції жінки від суспільства, родини, дітей на її психофізичний стан, а отже сприйняття умов та порядку утримання в ізоляції, поведінку, стосунки із адміністрацією залежать від соціальної та психологічної адаптації жінок до умов ізоляції в перший період перебування в виправній установі. Необхідно з перших днів перебування в колонії формувати бажане ставлення засуджених жінок до порядку відбування покарання, створювати умови для виховання в них почуття впевненості в собі, що не менш важливе, ніж взагалі існування соціальної та психологічної служби в установах по виконанню покарань. Своєчасна психологічна допомога сприятиме налагодженню взаємин між засудженими, позитивно відіб'ється на загальному психологічному кліматі всієї колонії, допоможе сформувати правильне ставлення до адміністрації закладу, її вимогам, значною мірою попередить вияви різних психологічних відхилень, деградацію особистості засудженої жінки під час її перебування в ізоляції.

Київським інститутом внутрішніх справ МВС України розроблено проект Доктринальної моделі закону "Про пенітенціарну систему України", який окрім вирішення низки питань щодо сформування цієї системи, розглядає конкретне положення про необхідність існування в установах максимального і середнього рівнів безпеки (за чинним законодавством це установи загального, посиленого, суворого та особливо-го режиму) відділення діагностики, де мають знаходитися усі засуджені, які перебувають у виправному закладі терміном до 3-х місяців. Зокрема, у ст. 27 проекту наголошується, що персонал відділення має передбачати, крім інших фахівців, не менше як одного кваліфікованого психолога, лікаря-психіатра, трьох соціальних робітників (педагогів-вихователів). Усі засуджені відділення мають проходити медичне обстеження з метою встановлення фізичних і психічних захворювань, виявлення фізичних і психічних відхилень, визначення здібностей до праці, реєстрації ознак можливого попереднього поганого поведіння з ними. [53, с. 30-31]

На нашу думку, є всі підстави вважати, що реформування системи виконання покарань щодо засуджених жінок у цьому напрямі, безперечно, матиме позитивні наслідки. Не можна не враховувати складні соціально-економічні умови, у яких перебуває держава, а отже і система виконання покарань. Тому на першому етапі доречно апробувати на практиці певні нововведення у кримінально-виконавче законодавство у жіночих установах. Апробація посилення психолого-педагогічного впливу, безпосередньо в цих установах, доцільна й необхідна знову ж

таки, зважаючи на викладені особливості та специфіку психофізіологічного впливу позбавлення волі на жінок, більшу кількість негативних наслідків відбування покарання. Експеримент має охопити усі заклади загального режиму, де жінки відбувають позбавлення волі. Враховуючи незначну кількість цих установ (7 % від загальної кількості виправних установ України) матеріальні витрати будуть відносно не значними. У будь-якому випадку, нові правові норми доцільно випробувати в установах, де утримуються жінки, які вперше відбувають позбавлення волі. По-перше, у цих закладах утримується понад 70 % жінок, позбавлених волі. По-друге, посилення психологічного та психіатричного напряду у діяльності цих жіночих установ позначиться на процесі соціалізації жінок після звільнення, а отже і пенітенціарній рецидивній злочинності.

Варто зазначити, що у практиці роботи правоохоронних органів експерименти проводилися рідко. Але все ж таки вони мали місце. Передусім, це експеримент 1990 - 1991 року, який проводився у жіночих виправних закладах України і Росії, мав за мету обґрунтування необхідності внесення суттєвих змін у кримінальне, кримінально-виконавче законодавство. До цих матеріалів ми вже звертали і маємо розглядати надалі. Зараз же зазначимо, що експеримент цілком вдавсь, надав достатньо позитивної інформації, яка підтвердила необхідність змін. Вони були законодавчо визначені у 1994 р. Вважаю, ми маємо всі підстави припускати, що реформування діяльності психолого-психіатричної служби в жіночих виправних установах матиме теж позитивні результати.

По-третє, проблема особливостей виконання позбавлення волі щодо засуджених жінок має посісти належне місце в кримінально-виконавчій політиці держави, передбачати спеціальний виокремлений аналіз виконання найсуворішого покарання стосовно специфічної категорії засуджених, якими є жінки. На сьогодні відбувається реформування кримінально-виконавчої системи, переглядаються роль та значення соціально-психологічної служби у виправних установах, ефективність психологічного впливу на засуджених. Треба зазначити, що кожного півроку здійснюється огляд стану роботи соціально-психологічної служби виправних установ Департаментом України з питань виконання покарань. Зокрема, надається аналіз стану щодо профілактики самогубств, надається певна статистика суїциду, аналізується стан дисципліни та злочинності серед засуджених, визначаються негативні та позитивні показники роботи психологічної служби у виправних закладах. Втім ми не знайдемо жодної інформації щодо виправних установ, де відбувають покарання жінки, засуджені до позбавлення волі. Це взагалі стосується

усіх напрямів діяльності виконавчої системи, її головних сфер діяльності: боротьби із злочинністю серед засуджених, профілактики правопорушень серед ув'язнених, суїцидних виявів, працевикористання спецконтингенту на підприємствах установ тощо. Ці показники аналізуються на рівні безпосередньо виправної установи, яка виконує покарання щодо жінок, засуджених до позбавлення волі.

Такий стан ми маємо розглядати з двох сторін. З одного боку - відсутність конкретних даних, певної статистики щодо визначених напрямів, її аналізу свідчить на користь тієї точки зору, що ступінь небезпеки засуджених жінок за умов їхньої ізоляції від суспільства набагато нижчий за чоловіків. Психофізичні особливості зумовлюють специфіку поведінки засуджених жінок в ізоляції. Жінки позбавлені волі практично не вчиняють злочинів. Більшість з них не мають стягнень. Правопорушення, які вчиняють засуджені жінки за характером менш тяжкі ніж ті, що вчиняються чоловіками. Чинник злісності у дисциплінарній практиці жіночих закладів зумовлюється лише кількісними, а не якісними показниками. Наявність сприятливіших стосунків між адміністрацією та засудженими жінками, стабільна обстановка сприяють вирішенню мети покарання стосовно майже кожної другої засудженої, які звільняються достроково, у більш оптимальні терміни. Ці та інші особливості у підсумку пояснюють той факт, чому на порядку денному постають лише питання загального стану виконавчої системи, чи конкретно щодо чоловічих закладів. Бо, так би мовити, "жіноча проблема" не настільки хвилює й викликає занепокоєння ніж "чоловіча". Безперечно, це також пояснюється незначною питомою вагою, яку становлять засуджені жінки серед усіх ув'язнених (у 1998 р. - 6,4 %, у 1999 р. - 6,5 %, у 2000 р. - 6,7 %).

Проте виокремлення в кримінально-виконавчій політиці жіночого питання обумовлене наявністю більш збиткового впливу позбавлення волі на засуджених жінок. Розглянуті нами психофізичні передумови та наслідки ізоляції жінок від суспільства, родини, дітей мають підґрунтям особливості соціального стану жінки у суспільстві, традиційно сформовану систему їхнього виховання, ставлення до засуджених жінок у суспільстві. З соціально-демографічною характеристикою певною мірою пов'язана й кримінально-правова. Такі факти: що серед засуджених жінок, які уперше відбувають позбавлення волі, кожна друга вчинила посягання на власність, кожна третя - злочин, пов'язаний із незаконним обігом наркотичних засобів та психотропних речовин, майже кожна п'ята - вбивство у сімейно-побутовій сфері, щодо кожної третьої застосовується примусове лікування від алкоголізму та наркоманії, -

вказують на необхідність існування специфічних програм психолого-педагогічного впливу на ці категорії засуджених жінок.

Насамкінець маємо підкреслити, що існує чіткий взаємозв'язок між рівнем індивідуально-психологічної роботи, професіоналізмом соціальних працівників, психологів жіночої виправної установи і станом дисципліни, психологічною атмосферою в колонії. На нашу думку, є доволі непогані перспективи ефективного виконання покарання у вигляді позбавлення волі, досягнення мети виправлення, спеціального попередження щодо жінок у оптимальніші терміни, за більш пільговими й відкритими умовами їхнього утримування, якщо надавати належну увагу вивченню та аналізу питання специфіки та особливостей реалізації покарання щодо жінок на державному рівні. Потенційні можливості мають бути реалізовані, за умови визнання наявності психофізіологічних особливостей відбування позбавлення волі (як і усіх інших покарань), зумовлених статевими відмінностями. До речі, у світовій практиці досить широко обговорювалися проблеми необхідності не лише психологічного впливу, але й психіатричного лікування жінок у в'язницях. Практично ця концепція була реалізована в 60 - 70 роки в організації нових в'язниць, у яких діяли терапевтичні програми, належна увага приділялася роботі з в'язнями психіатрами та психологами. В Англії вже в 1939 р. у жіночих в'язницях почали працювати психотерапевти та психіатри. Але ж на практиці в зарубіжних країнах ще далеко до здійснення реалізації терапевтичної програми на належному рівні. Існують проблеми, які знижують ефективність психотерапевтичної служби: не враховуються специфічні потреби ув'язнених жінок, погано організована праця з навчання спеціальності, не вирішуються проблеми прогнозування злочинності серед жінок після їх звільнення, має місце слабе знання жіночої психології тюремним персоналом. [111, с. 7-10; 167, с. 31-32] На нашу думку, подібні недоліки властиві також організації соціально-психологічних служб у вітчизняних жіночих виправних закладах. Як вже йшлося, педагогічний вплив на засуджених жінок повинен бути психолого-педагогічною діяльністю, що вимагає спеціальної ґрунтовної підготовки кадрів (соціальних робітників, психологів) до роботи з особливим, специфічним контингентом засуджених. Незважаючи на той факт, що жінки, які реально відбувають позбавлення волі становлять незначну кількість серед усіх ув'язнених, має бути спеціальна програма підготовки кадрів для жіночих установ. На жаль, змінено напрям діяльності Київського інституту внутрішніх справ, який мав численних фахівців, викладацький штат, що знаються на проблемах підготовки професійних кадрів для пенітенціарної системи. Значні теоретичні дослідження, практичні напрацю-

вання, досвід роботи у системі виконання покарань відбилися у наукових працях, навчальному матеріалі інституту. Усе це не має бути утрачене. З цього приводу маємо визнати справедливість твердження, яке полягає у тому, що приведення пенітенціарної системи держави у відповідність до Конституції України, нормам права і моралі цивілізованого суспільства, забезпечення гуманізації пенітенціарного процесу згідно з міжнародними стандартами, вирішення значного комплексу основних складових проблем пенітенціарної політики держави, припускає ефективне використання у справі ресоціалізації злочинців усього національного потенціалу, об'єднання з цією метою зусиль і координації дії усіх суб'єктів соціального життя. [154, с. 10] Але виконання цих завдань, передусім, передбачає належний рівень дослідницької роботи (наявність Центру дослідження, Спеціальних лабораторій, Науково-дослідницького інституту), який, у свою чергу, сприятиме вивченню, розробці проблем особливостей й специфіки виконання покарань щодо різних категорій засуджених (за статевими відмінностями, зокрема), позначиться на якості спеціальної професійної підготовки працівників виправних закладів.

3.2. Правові підстави диференціації жінок під час відбування позбавлення волі

Згідно з принципом диференціації і індивідуалізації виконання покарання мають раціонально використовуватися засоби примусу, заходи виправлення засуджених, стимулювання їхньої правослухняної поведінки. Дотримуючись наукової посилки, що диференціація кримінальної відповідальності, її реалізації - це прерогатива законодавця [107], зазначимо: диференціація виконання позбавлення волі щодо жінок, які вчинили злочин, крім їхньої класифікації за видами цього покарання, передбачає також законодавче визначення диференціації режиму відбування позбавлення волі у межах одного виправного закладу, залежно від терміну відбутого покарання, поведінки засудженої жінки, певної соціально-демографічної характеристики. Щодо останнього, правовий стан засуджених жінок, які є вагітними, мають малолітніх дітей при собі, жінки віком понад 55 років, суттєво відмінний від становища інших засуджених. Тож маємо розглянути питання правових підстав диференціації жінок позбавлених волі у двох аспектах. Перший передбачає аналіз чинного законодавства, особливостей практики правозастосування зміни умов утримання засуджених жінок у межах одного закладу, тобто застосування загального кримінально-виконавчого інституту, який тягне зміну режимних умов утримання за певних підстав щодо усіх засуджених. Другий - стосується класифікації засуджених до позбавлення волі жінок

на підставі законодавчого визначення особливостей правового статусу специфічної категорії засуджених жінок. Зміни в умовах їхнього утримання пов'язуються лише із наявністю вагітності, дітей малолітнього віку, пенсійним віком, у певних випадках - із поведінкою.

Зміна умов відбування покарання залежно від відбутого терміну, поведінки засуджених розглядається кримінально-виконавчою доктриною, як один із елементів прогресивної системи виконання покарання. Існують різні погляди щодо змісту, структури цієї системи. Найбільш типові, з нашого погляду, відтворюються у спеціальних дослідженнях О.І. Бажанова, Ю.М. Ткачевського. Не можна не погодитися із твердженням О.І. Бажанова, що прогресивна система виконання покарання має сприяти спрямуванню засуджених до свого виправлення через особисте удосконалення, завдяки застосуванню різних заходів, які стимулюватимуть виправлення. На думку автора, стимулювання виправлення - головна властивість прогресивної системи, а мета, якої вона прагне - передусім, виправлення засудженого. Тому автор розглядає прогресивну систему у широкому її значенні, як сукупність усіх тих заходів, що застосовуються до засуджених залежно від їхнього виправлення, за допомогою яких, змінюються умови відбування покарання; охоплюють види умовно-дostroкового звільнення, нагляд за звільненими від відбування покарання. Зокрема, О.І. Бажанов розглядає прогресивну систему як певний, точно регламентований порядок виконання позбавлення волі із класифікацією і окремим утриманням засуджених у різних видах виправних установ, коли умови відбування покарання покращуються (або погіршуються) залежно від виправлення (не виправлення) засудженого, із наданням можливості дострокового звільнення, із організацією допомоги засудженим, які звільнюються (патронат), і встановленням за ними контролю та спостереження. [11, с. 13, 69-72]

На думку Ю.М. Ткачевського, це доволі широкий підхід до прогресивної системи: за змістом вона не охоплює класифікацію засуджених за видами установ позбавлення волі (суд дотримуючись принципу індивідуалізації покарання визначає термін і місце відбування покарання, вид режиму); умовно-дострокове звільнення (мета покарання вже досягнута, засуджений виправився); контроль за особами, які звільнилися із установ (кримінально-виконавчі відносини припинилися). [183, с. 13-15]

Ми не маємо зараз на меті конкретно розглядати ці позиції. Їх відмінності полягають більше у змісті та суті умовно-дострокового звільнення. Проблеми законодавчого визначення та практики застосування цього кримінального, кримінально-виконавчого інституту розглядаються у наступному розділі. Тому до цих поглядів ми ще повернемося.

Але маємо зазначити, що і О.І. Бажанов, і Ю.М. Ткачевський дійшли висновку, що головною формою реалізації прогресивної системи виконання кримінального покарання є зміна умов відбування покарання у межах однієї виправної установи. До того ж, цей елемент прогресивної системи найбільше застосовується. Умови утримання у межах закладу, залежно від поведінки засудженого, можуть змінюватися на краще, або навпаки (за наявності систематичних порушень режимних вимог) на гірше. І в тому, і в другому випадках обсяг правообмежень змінюється. За певних умов (застосування суворих заходів стягнення) суттєво. Окремим питанням постає застосування прогресивної системи щодо жінок, засуджених до реального відбування позбавлення волі. З аналізу чинного законодавства, практики правозастосування цього інституту щодо них, очевидно: за сучасних умов прогресивна система, яка полягає у зміні режимних вимог залежно від поведінки засуджених жінок, терміну відбутого ними покарання, використовується не ефективно, не справляє того заохочувального впливу, який має справляти, а тому не має належного впливу на виправлення засуджених жінок. Розглянемо конкретніше зазначені положення.

Зміна умов утримання засуджених у межах одного закладу припускає переведення засуджених за наявності матеріальних (за відсутності злісних порушень режимних вимог, сумлінного ставлення до праці) та формальних (необхідність відбути не менше половини призначеного судом покарання) на поліпшені умови утримання (ст. ст. 38, 45 ВТК). У зазначених нормах виправно-трудового законодавства, що встановлюють можливість зміни правового становища засуджених в період відбування покарання, відбивається досвід ірландської "прогресивної системи" [11, с. 13, 14] виконання покарання. З міжнародного досвіду, зміна умов утримання засуджених у процесі відбування покарання є одним з найефективніших елементів системи виправно-трудового впливу. Завдання, які стоять перед закладами з виконання покарань, зокрема позбавленням волі, для виправлення засуджених, можуть бути досягнуті в більш оптимальний термін. Принципи організації режиму (доцільність, гуманізм, індивідуалізація, поєднання кари і переконання) припускають розумне використання каральних елементів, які не суперечать і не перешкоджають застосуванню інших засобів виправно-трудового впливу (обов'язкове залучення до праці, виховний вплив, організація загальноосвітнього та професійного навчання). Для досягнення максимального успіху у виправленні засуджених, засоби, які застосовуються до них, мають змінюватися відповідно до змін їхньої свідомості і поведінки. Зокрема, у засудженої жінки завжди має бути певна перспектива, стимул щодо бажаної, позитивної поведінки.

Аналіз практики застосування поліпшених умов утримання щодо засуджених жінок у межах однієї установи (одного виду режиму) уможливорює визначити певні проблеми, які вимагають розв'язання під час реформування виправно-трудового (кримінально-виконавчого) законодавства України, приведення умов й порядку утримання жінок, засуджених до позбавлення волі, відповідно до міжнародних стандартів. На нашу думку, цей інститут не має належного заохочувального значення, зважаючи на цілі, які покладаються на нього у процесі виконання покарання. Згідно зі ст. ст. 38, 45 ВТК сутність поліпшення умов утримання полягає лише у праві засудженої на додаткову витрату коштів. Нинішні проблеми в організації праці засуджених, які існують у виправних закладах, знижують ефективність навіть цього заохочувального заходу. Оскільки поліпшення утримання не передбачає особливих змін в умовах і порядку відбування покарання, засуджені жінки не прагнуть цього. За даними дослідження у поліпшених умовах утримання перебували лише 12 % засуджених; 47 % - не відбули визначений законом термін; 19 % - не були переведені з різних причин, хоча і відбули зазначену законом частину терміну. Решта опитаних взагалі не відповіли. Навіть якщо дотримуватися певної умовності результатів отриманих на підставі анкетування, враховуючи значний відсоток жінок, які взагалі не змогли визначитися у цьому питанні, - маємо зазначити, що питома вага жінок, які користуються пільговими умовами не значна. Однією із причин, які зумовлюють таку обставину, на нашу думку, є більш широке тлумачення у правозастосуванні матеріальних підстав переведення на поліпшені умови утримання. Законодавець не визначає у цьому випадку конкретний ступінь виправлення, подібно визначенню матеріальних підстав переведення до колонії поселення (засуджена має твердо стати на шлях виправлення), умовно-дострокового звільнення (засуджена має довести своє виправлення). Конкретність виявляється лише стосовно показників поведінки засудженої (відсутність злісних порушень режимних вимог). Виникає запитання: чи можливі зміни в умовах утримання засуджених жінок за наявності стягнень за певні незначні порушення? Враховуючи особливості й специфіку дисциплінарної практики у жіночих виправних закладах, маємо зазначити, що ці положення більше стосуються тих засуджених, які мають протягом року понад три стягнення (навіть за незначні правопорушення). Кількість засуджених жінок, які вчиняють систематичні порушення режиму утримання, незначна. За нашими даними, лише 6 % засуджених жінок мають три і більше стягнень, що охоплюється поняттям злісності згідно ст. 47 ВТК. Однак, той факт, що кожна п'ята засуджена жінка (практично більше), яка відбула половину терміну покарання, не

користується поліпшеними умовами утримання свідчить про ширше незастосування певних правових норм. Це пояснюється, передусім тим, що у правозастосуванні позитивне вирішення питання щодо зміни умов утримання засуджених жінок пов'язується взагалі з відсутністю будь-якого порушення (навіть незначного). Проблема в тому, як розуміти другий критерій, визначений у статті 38 ВТК - "сумлінне ставлення до праці". Чи стосується відсутність цієї підстави усіх жінок (не залежно від кількості стягнень), які необґрунтовано відмовляються від праці, не виконують норми виробітку, запізнюються до роботи, палять у неналежному місці на виробничому об'єкті? Закон не визначає ні якісних, ні кількісних показників сумлінного ставлення засудженої до праці. На нашу думку, доречно в даному випадку розуміти наявність протягом року двох і більше стягнень за порушення жінкою вимог щодо організації праці засуджених. Практика позбавлення засуджених жінок, які мають одне (два) стягнення за незначні правопорушення, які не визначені законом як злісні, лише на перший погляд є виправданою. Але якщо взяти до уваги міру негативного впливу умов ізоляції на психологічний стан жінок, маємо враховувати усі об'єктивні і суб'єктивні обставини протиправної поведінки жінки, засудженої до позбавлення волі. Дуже часто жінки, які порушують режимні вимоги, прагнуть всупереч заборонам задовольнити свої фізіологічні жіночі потреби й традиції; конфлікти між ними, що доходять до сварок та бійки, відтворюють певною мірою стан психологічного напруження засуджених жінок. Тож доцільно у кожному конкретному випадку, під час вирішення питання щодо можливості переведення жінки на поліпшені умови утримання за наявності стягнення, розглянути причину вчинення засудженою порушення. Втім необхідно дотримуватися загального визначення законом поняття злісного порушника режимних вимог, яке надається ст. 47 ВТК, а тому не застосовувати ст. ст. 38, 45 ВТК лише до жінок, які вчинили грубе порушення (вичерпний перелік яких надається законом), вчинили три і більше (навіть незначних) порушень, за умови, що за кожне накладене стягнення.

Реформування кримінально-виконавчого законодавства щодо засуджених жінок має значно розширити правовий статус осіб, переведених на пільгові (поліпшені) умови утримання. Тому актуальним є принципове твердження про те, що існують два головних шляхи спонукання людини до дотримування будь-яких вимог: внутрішнє стимулювання і зовнішній примус. [189, с. 226] Перший шлях, на нашу думку, має визначити напрям реформування порядку та умов відбування засудженими жінками покарання позбавленням волі. Проблема ефективності інституту зміни умов в межах одного закладу, підвищення

його стимулюючого впливу має безпосередній зв'язок із вирішенням іншої проблеми - визначення доцільного обсягу правообмежень, власних позбавленню волі. Безперечно, практичний ефект карально-виховного впливу буде тим вищим, чим доцільнішим з погляду як виховання засуджених, так і почуття суспільної справедливості, буде визначення характеру і обсягу каральних і виховних заходів, від чого безпосередньо залежить правове становище засуджених. У дослідженнях щодо забезпечення правового положення засуджених, підкреслюється той факт, що обмеження їх у правах, надання особливих, специфічних обов'язків, які зумовлюються режимом утримання, властиві призначеній мірі кримінального примусу, не можуть бути безмежними. Вони мають бути самодостатніми з точки зору того, щоб засуджений відчув негативне ставлення до себе суспільства, щоб було задоволене почуття справедливості. [123, с. 132] Доцільність, необхідний обсяг обмежень М. О. Стручковим справедливо пов'язується із цілями нормального функціонування виправних установ і забезпечення безпеки всіх, хто має до них відношення, а також порядку, без якого неможливо спільне проживання в замкнутому просторі великої кількості людей з антисоціальною установкою і, найчастіше, з нездоровою психікою. [173, с. 180]

За міжнародними стандартами, примусові заходи, які пов'язані з ізоляцією засудженого від зовнішнього світу, суспільства, родини заподіюють йому страждання вже тому, що вони віднімають у нього право на самовизначення, оскільки позбавляють його волі. Мінімальні стандартні правила поведінки з в'язнями наголошують на тому, що тюремна система не повинна збільшувати страждання, які є наслідком положення правопорушника.[121] Керівні міжнародні стандарти відбивають основну мету, здійснення якої повинні прагнути пенітенціарні заклади – у цілому звести до мінімуму наслідки ізоляції від суспільства, мінімізувати відмінності між життям у в'язниці і життям на волі. Необхідно підкреслити, що Україна взяла на себе зобов'язання визнавати пріоритет загальноновизнаних людських цінностей, норм міжнародного права. [50, с. 11] Це, передусім, стосується принципів положень щодо охорони людини, її життя, здоров'я, гідності, прав і свобод, власності, не припускати нелюдських покарань. Недопущення застосування катувань, жорстоких, нелюдських, принижуючих людську гідність видів поведінки та покарання проголошують ст. 5 Загальної декларації прав людини (ООН, 1948 р.), ст. 7 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (ООН, 1966 р.), ст. 3 Європейської Конвенції з прав людини (Рада Європи, 1953 р.). Ці загальні міжнародно-правові документи стали підставою для конкретнішого, спеціалізованого за характером міжнародного акту, що захищає права і свободи

особистості в зазначеній сфері. Конвенція проти катувань, яка була прийнята ООН в 1984 р., в Україні набрала чинності у 1987 р. (у 1997 р. Верховна Рада України ратифікувала Європейську Конвенцію проти катувань, нелюдських або принижуючих гідність поводження та покарання). У ст. 16 цієї Конвенції зазначається, що кожна держава-учасник зобов'язується запобігати на своїй території усім актам жорстокого, нелюдського або принижуючого гідність поводження та покарання. [88, 230] Вітчизняне законодавство в цьому разі відповідає міжнародним стандартам. Конституція України в ст. 28 надає громадянам право на захист від катування, жорстокого, нелюдського, такого, що принижує гідність поводження чи покарання. Це положення Конституції відбилось в меті кримінального покарання. Згідно зі ч. 3 ст. 50 КК України покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність. Які ж за змістом поняття катування, нелюдське, принижуюче гідність поводження, або покарання?

Цілковите уявлення про розглядувані поняття ми отримаємо, якщо звернемося до аналізу цього питання Д. Гомієн у "Путівнику по Європейській Конвенції про захист прав людини". [45, с. 14-15] Аналізуючи статтю 3 Європейської Конвенції, автор підкреслює, що права, які захищаються у ній, безпосередньо пов'язані з недоторканністю особистості та людською гідністю. Заборона піддавати катуванням, нелюдському, принижуючому гідність поводженню або покаранню є надзвичайно серйозним за своєю природою правом. Але, водночас, критерії, що дають змогу встановити, чи порушила держава це право, значною мірою суб'єктивні. Зокрема, автором наводиться такий приклад. При розгляді справи Ірландії проти Великої Британії (1978 р.) суд визначив три основні поняття (дещо змінив раніше визначені (в 1969 р.) : *катування* - умисне нелюдське поводження, яке спричиняє серйозні і жорстокі страждання; *нелюдське поводження або покарання* - заподіювання сильного фізичного або душевного страждання; *принижуюче гідність поводження або покарання* - погане поводження такого роду, що спрямований на те, щоб викликати у жертв почуття страху, пригніченості та неповноцінності з метою образити, принизити або зламати їх фізичний та моральний опір.

Таким чином, суд поглибив розглядання елементів, які необхідно брати до уваги при оцінці того, чи містить практика держави порушення положень ст. 3. Особливе значення у цьому випадку будуть мати такі факти, як стать, вік та стан здоров'я жертви. На нашу думку, стать засудженого має особливе значення при аналізі критеріїв, які визначають вибір обсягу кримінальної репресії, характер впливу покарання, зумовлюють специфіку поводження із засудженими. Правильне спів-

відношення між державним примусом, характером і ступенем суспільної небезпеки діяння та властивостями особистості правопорушника передбачає необхідність розроблення обґрунтованих прогнозів застосування кримінально-правових норм не стосовно абстрактних суб'єктів злочину, а щодо реальних осіб. Особи, засуджені до одного і того ж виду і терміну покарання, сприймають його по-різному, залежно від властивостей особистості. Чинне кримінальне законодавство передбачає, що покарання не повинно мати на меті завдання фізичних страждань. Таким чином, законодавець передбачає, що весь комплекс правообмежень і позбавлень, які відчує засуджений, може викликати лише моральні страждання і переживання, які, у свою чергу, повинні і мають змогу привести людину до розкаяння, визнання вини, а в подальшому і до виправлення. Але ж суть проблеми полягає у тому, щоб розробити такі критерії, які дали б змогу визначити у кожному конкретному випадку із урахуванням особистості правопорушника такі види покарання, прийомі й умови поведінки під час відбування покарання, що здатні викликати лише моральні, а не фізичні страждання; визначити, в яких випадках вони впливають негативно і призводять до таких тяжких психічних станів, як фрустрація, відчай, приреченість, апатія і як результат – деградація особистості, різні види психічних захворювань.

З цього приводу інтересними є висловлювання норвезького кримінолога Н. Крісті. Його дослідження «Межі покарання» [98] хоча і не позбавлене суперечливих тверджень, але привертає увагу своїм прагненням відстояти гуманістичні начала у сфері боротьби зі злочинністю. Н. Крісті вважає, що усвідомлення суті будь-якого кримінального покарання, що полягає в заподіянні болю і страждань (обмежень, позбавлень), дозволить висунути і розв'язати питання про межі заподіяння цього болю, а отже, – про межі, наслідки і мету покарань. Автор вважає, що кримінальна система, яка жорстко запрограмована на механічне застосування заздалегідь фіксованих покарань, не може бути достатньо гуманною і милосердною, цілковито враховувати властивості особистості злочинця, умови його життя, зважати на відмінності між бідним і багатим. Оскільки така система виходить з посилення, що цей біль – неминучий наслідок злочину, вона зосереджує головну увагу не на соціальній структурі суспільства, а на індивіді і завдяки цьому, на думку автора, закриває дорогу для пошуку інших, альтернативних форм реагування суспільства на злочин.

Оскільки ще немає даних про оптимальні варіанти покарання, не розроблено загальні критерії встановлення «раціонального» рівня покарань, виявляється недостатня визначеність таких понять, як «вигода» і «користь» покарання, то з позиції І. Крісті, уявляється доцільним ке-

руватися принципом: «Якомога менше страждань». При цьому ступінь страждання від певного покарання має визначатися не корисністю, а етикою. Соціальні системи повинні будуватися таким чином, щоб звести до мінімуму потреби завдавати болю з метою соціального контролю. На нашу думку, це твердження, передусім, має стосуватися засуджених жінок.

Необхідно враховувати ступінь морального, фізичного страждання, які є похідними від факту осуду, ізоляції жінки від родини, викликані певними утрудненнями процесу її пристосування до нових умов життя, породжуються конфліктними ситуаціями між засудженими, засудженою й адміністрацією. У кожній засудженій вони виявляються по-різному. Тому правообмеження, які притаманні режиму виконання і відбування покарання в жіночих колоніях (їхня доцільність, ефективність, вплив на психологічний стан засуджених), повинні, насамперед, ґрунтуватися на результатах вивчення механізму їх впливу на особистість. Система покарань не повинна завдавати засудженим жінкам зайвих страждань, провокувати важкі психічні стани. Варто вживати заходів для того, щоб вони могли зберігати за собою максимум сумісних із законом і умовами їхнього вироку прав у сфері цивільних інтересів, соціального забезпечення й інших соціальних пільг (особливо це стосується засуджених вагітних жінок і жінок, які мають дітей).

Питання підвищення заохочувальних властивостей інституту переведення на поліпшені умови утримання пов'язане цілком з обсягом правообмежень, які властиві режиму утримання. Принцип гуманізму потребує особливої уваги до проблем правообмежень, притаманних режиму виконання (відбування) покарання в жіночих колоніях, їхньої доцільності й ефективності. Умови праці, побуту, обмеження у використанні коштів на придбання продуктів харчування, промислових товарів, одержання посилок і передач, зв'язку з зовнішнім світом (суспільством, сім'єю) повинні значною мірою залежати від поведінки, відбутого терміну покарання. Значні відмінності в правовому становищі засудженої жінки мають бути наслідком переведення її на поліпшені умови утримання. Перспектива застосування заохочувальної норми вплине на вибір лінії поведінки засудженої, позначиться на загальному стані дисципліни.

Значне розширення за чинним законодавством соціально корисних зв'язків засудженої (збільшення кількості побачень, надання права на телефонні переговори), дозвіл на збільшення кількості посилок і передач, їхньої загальної ваги, розширення асортименту продуктів харчування і промислових товарів (білизни, косметики, теплого одягу) у магазинах, збільшення суми грошей, що відраховується на особистий рахунок засудженої, - свідчать про тенденції гуманізації утримання за-

суджених жінок в місцях позбавлення волі. Але якщо розуміти гуманізм стосовно засуджених жінок як вияв милосердя, доцільно максимально змінити критерії визначення правообмежень. Обґрунтованими в цьому розумінні є твердження наукових і практичних працівників про необхідність застосовувати в пенітенціарній практиці загальнодозволений тип правового регулювання. В законі необхідно надати вичерпний перелік правообмежень, а надалі діяти за принципом: «Дозволено все, що не заборонено законом». [116, с. 65] Переведення на поліпшені умов утримання може припускати: зняття обмежень на норми витрат зароблених грошей на придбання продуктів харчування; збільшення кількості заохочувальних посилок, передач, побачень, телефонних переговорів; розширення переліку осіб, що допускаються з дозволу адміністрації закладу на особисте (тривале) побачення із засудженою жінкою (згідно з чинним законодавством України тривалі побачення дозволяються лише з близькими родичами засудженої), надання можливості бути засудженим жінкам у відпустці, а також застосування напіввільного режиму утримання на завершальній стадії відбування покарання. Розглянемо більш конкретно зазначені пропозиції.

За свідченням лікарів жіночих установ удосконалення умов утримання жінок в ізоляції повинно мати на меті укріплення їхнього здоров'я, передбачати, передусім, зміну умов організації харчування, надавати максимальну можливість додаткового отримання продуктів та предметів першої необхідності. Засуджені, які хворіють на алкоголізм та наркоманію, за опитуванням лікарів, страждають на різні захворювання. Головним чином, це захворювання шлунку (40 %), хронічні захворювання легенів, серцево-судинні, залишкові явища травм мозку. До того ж, ці захворювання властиві і багатьом іншим засудженим. Лікарі вважають, що значний негативний вплив ізоляції на психічний, фізичний та соціальний стан жінок також безпосередньо підриває їх здоров'я. Покращення його справедливо пов'язується з фактом збільшення кількості споживаних засудженими жінками продуктів. За чинним законодавством такі можливості надані лише вагітним та жінкам, які мають при собі дитину. Але ж кожна жінка або вже мати, і вона ще буде потрібна дітям, або - потенційна матір. Тому, крім зняття обмежень на норми витрат зароблених грошей на придбання продуктів харчування, необхідно надати право засудженим жінкам користуватися надісланими їм коштами для придбання предметів першої необхідності, а у певних випадках, продуктів харчування (за умови відсутності злісних порушень режимних вимог). Це право мають лише вагітні жінки, жінки, що мають при собі малолітніх дітей, особи пенсійного віку. Дослідження показало: 75 % опитаних жінок на особистому рахунку не

мали грошей; кожна четверта засуджена, за наявності права на одержання посилки, не змогла ним скористатися, тому що вважає, що рідні не мають матеріальних можливостей її надіслати. Дозвіл на придбання деяких особливо необхідних товарів на прислані гроші поліпшить психологічний стан жінки, стан її здоров'я. У той же час для рідних це буде більш прийнятний варіант у тому випадку, якщо немає матеріальної можливості приїхати на побачення, відправити посилку.

Вимагає розв'язання питання щодо надання засудженим жінкам можливості відпустки. Останнім часом дедалі частіше висловлюються думки про необхідність існування різних форм соціального контролю, допомоги засудженим у їхній ресоціалізації. Насамперед цього вимагають засуджені жінки. Важлива роль тут належить різним формам впливу, які сприяють збереженню, поновленню втрачених соціально-корисних зв'язків засудженої із зовнішнім світом, родиною на період відбування нею покарання. Традиційно наявність сім'ї у засудженої (враховуючи її спеціальний соціальний статус, фізіологічні особливості) розглядається як позитивний чинник, оскільки сім'я має для неї важливе значення. Сім'я впливає на поведінку засудженої в період відбування покарання, її психічний стан. Більшість жінок, які мають сім'ю, дітей, живуть думками про них, чекають листа або побачення. Практика доводить, що наявність родини, збереження родинних стосунків значною мірою нейтралізують негативні наслідки ізоляції; сприяють формуванню у засудженої жінки впевненості в тому, що після її звільнення рідні допоможуть адаптуватися в суспільстві, і життя налагодиться. Натомість відсутність сім'ї, позбавлення можливості бачитися з рідними (особливо дітьми) вкрай негативно впливає на засуджених жінок, сприяє порушенню ними режимних вимог і несумлінному ставленню до праці, є підставою для депресивного стану (в одних), агресії (в інших), взагалі позначається на процесі виправлення засудженої. Проблема в тім, що 74 % досліджуваних засуджених жінок не мали сім'ї: не були одружені, сім'я розпалася під час відбування покарання. Як правило, до засудження не були одружені особи молодшого віку, які не так серйозно ставляться до питань створення і збереження сім'ї. Щодо другої категорії - залишається актуальним положення, зазначене в 1989 р. на підставі спеціального перепису засуджених до позбавлення волі. У засуджених жінок розпадається кожна друга сім'я (у чоловіків - кожна третя). За нашими даними, 54 % засуджених жінок, які мали сім'ю до засудження, втратили її під час перебування в ізоляції.

Отже, наслідки позбавлення волі досить значні. Безперечно, факт вчинення злочину жінкою, яка покликана зберігати тепло, затишок, спокій у сім'ї, займатися вихованням дітей, розглядається як надзви-

чайне явище, що ганьбить і її, і сім'ю, значною мірою впливає на рішення чоловіка про розірвання шлюбу. Але досить часто на ухвалення подібного рішення впливає факт ізоляції дружини, неможливість часто бачитися з нею. Створити ж нову сім'ю жінці набагато складніше, ніж чоловікові. Тим паче, після покарання позбавленням волі. Правом одружитися під час відбування покарання скористалися лише 0,5 % досліджуваних засуджених. Ця ситуація ускладнюється тим, що більшість засуджених жінок (71 %) мають дітей: кожна друга - двох і більше; кожна четверта - дитину до трьох років. Факт розпаду сім'ї (крім засудження жінки-матері) сприяє криміналізації поведінки підлітків.

Тому особливе значення для збереження родинних зв'язків, психологічної розрядки засуджених жінок мала б відпустка. Чинним законодавством передбачено два види короткострокової відпустки з виїздом за межі місць позбавлення волі (за наявності певних обставин): у зв'язку з винятковими особистими обставинами (смерть, тяжка хвороба близької людини, яка загрожує її життю); у випадку стихійного лиха, що спричинило значні матеріальні збитки засудженій або її сім'ї; засудженим жінкам, які мають дітей у Будинку дитини при виправно-трудовій установі для влаштування дітей у родичів, опікунів, у дитячих будинках (ст. 39¹ ВТК). За даних підстав правом на відпустку має скористатися лише незначна кількість певної категорії засуджених жінок. Зважаючи на особливості соціально-демографічного, психофізичного характеру, які зумовлюють специфіку негативного впливу позбавлення волі на засуджених жінок, вважаємо за доцільне надати такі права взагалі засудженим, які утримуються на поліпшених умовах.

Про те, наскільки сприятливо діє практика застосування відпусток на засуджених жінок, автор переконалася особисто в період проведення експерименту 1990 - 1991 рр. В експерименті брали участь шість виправно-трудових колоній Росії і одна - України (м. Одеса, де автор працювала заступником начальника установи). У цих установах утримувалися засуджені жінки, які вперше відбували покарання позбавленням волі. За умовами експерименту засуджені могли бути звільнені від роботи без нарахування заробітної плати протягом дванадцяти діб з виїздом чи без виїзду за межі колонії. У 1990 р. відпустку надано 28,2 % засуджених жінок, які перебували в експериментальних колоніях, з них 78,3 % - з виїздом за межі закладу; у 1991 р. - відповідно 37,4 % і 66,7 %. Зі звільнених у відпустку з виїздом з колонії спізналися без поважних причин 13 (0,5 % від загальної кількості зазначеної групи засуджених), не повернулися - 4 (0,2 %). В установі, де працювала автор, були періоди, коли протягом місяця майже 7 % засуджених жінок відбували у відпустку. У зв'язку з цим виникали побоювання зриву виконання

виробничих завдань. Однак цього не сталося. Повернулися всі своєчасно. Траплялися поодинокі факти запізнення на кілька годин. Про важливість для засуджених жінок можливості побувати у відпустці говорить факт їхньої особливої відповідальності, з якою вони ставилися до забезпечення виконання обсягу робіт за тих засуджених, які поїхали у відпустку. Не було допущено жодного випадку зриву виробничого завдання. Спрацювала колективна зацікавленість в успішності експерименту, особливо щодо відпусток. Значно поліпшилися показники дисципліни, більш стабільною стала обстановка в установі. Необхідність надання відпустки особам, які сумлінно ставляться до праці, не порушують режиму утримання (один раз на рік, з виїздом чи без виїзду за межі закладу, терміном від 7 до 15 діб) справедливо розглядається у спеціальних дослідженнях як засіб підвищення ефективності праці засуджених в умовах становлення ринкових відносин в Україні. [62, с. 100-101]

Тривожний стан родинних та соціально корисних зв'язків засуджених жінок, необхідність забезпечення їх адаптації після звільнення із місць позбавлення волі надають особливої актуальності міжнародним стандартам у зазначеній сфері. Зокрема, пункти 37, 61 Мінімальних стандартних правил поводження з в'язнями [121] передбачають конкретні положення з цього приводу. Наголошується необхідність в поводженні із в'язнями підкреслювати не їхню виключеність із суспільства, а ту обставину, що вони продовжують залишатися його членами; з метою збереження соціально корисних зв'язків передбачати можливість засуджених регулярно спілкуватися з членами їх сімей та друзями з незаплямованою репутацією.

Контакти засуджених із зовнішнім світом, їхній зв'язок з родиною, необхідність отримання інформації про життя в навколишньому середовищі, розглядаються Європейськими тюремними правилами як фундаментальні, вкрай необхідні для сучасних, прогресивних тюремних режимів. Особлива увага приділяється ролі візитів членів родини до в'язня, надання йому відпусток. За Європейськими тюремними правилами останнє повинно мати обов'язковий характер у повсякденній роботі виправних установ. Оскільки тюремна відпустка має особливе значення в укріпленні сімейних зв'язків, полегшенні соціальної адаптації після звільнення, створенні атмосфери гуманності у в'язницях, рекомендується максимально використовувати надання відпусток, як в закритих, так і відкритих в'язницях. [61, с. 60]

Обставини, що підтверджують доцільність запровадження відпусток, водночас, є підставою для надання певній категорії засуджених жінок, переведених на поліпшені умови утримання, права користатися напіввільним режимом відбування покарання. Наскільки це важливо

для засуджених жінок, свідчать результати їхнього опитування: кожна друга жінка побоюється зіштовхнутися з труднощами у відновленні нормальних родинних і споріднених зв'язків; кожна третя висловлює занепокоєність щодо перспективи свого побутового влаштування. Чинна практика прийняття на роботу на думку соціальних робітників по трудовому і побутовому влаштуванню засуджених в установах по виконанню покарань, ставить жінок, які втратили соціально-корисні зв'язки, поза колективом, суспільством, позбавляє можливості чесно заробити на життя, мати дах над головою. Насторожує той факт, що кожна друга досліджувана засуджена усвідомлює безперспективність подальшого життя. Такі похмурі міркування жінок засновані на їхньому поганому стані здоров'я, втраті зв'язків з рідними та близькими, побоюваннями упередженого негативного ставлення до них з боку оточення, того що не матимуть можливості знайти після звільнення роботу, яка б дозволила улаштувати своє життя. Більшість жінок планує повернутися в оточення рідних і близьких їй людей. Проте майже половина з них переконана, що розраховувати на їхню допомогу у вирішенні питань побутового і трудового влаштування після звільнення не приходиться. "Сподіваюся тільки на себе" - відповіли 40% досліджуваних засуджених. Якщо жінка після звільнення має намір сумлінно займатися вихованням дитини, вона, крім подолання психологічного бар'єру, зіштовхнеться з рішенням, не менш складних, економічних і соціальних питань щодо особистої облаштованості. Це також, значною мірою, ускладнює процес її соціалізації і може надалі позначитися на її поведінці. Жінки, що втратили родину, основні соціально корисні зв'язки, починають фактично з нуля і дуже часто не можуть справитися із труднощами, які зустрічаються на їхньому шляху, що в підсумку приводить до нового злочину.

Привертає увагу ставлення опитаних жінок до отримання в місцях позбавлення волі нової спеціальності (як правило швачки). Планують працювати за цією спеціальністю лише 4,7 % опитаних жінок. У зв'язку з цим актуальним залишається питання створення умов для освоєння жінками різних професій, які найбільш відповідають їхньому соціальному статусу, природним фізіологічним властивостям, до того ж, затребуваних у сучасних умовах. Професійне навчання ув'язнених жінок, надання можливості оволодіти спеціальністю, за якою вони зможуть сумлінно працювати після звільнення із в'язниці за міжнародними стандартами мають особливе значення у процесі виховного впливу на засуджених, а надалі - у пристосуванні до умов вільного життя. В окремих зарубіжних країнах відпрацьовано певний досвід, сформульовані специфічні програми у цій сфері діяльності виправних установ.

Необхідність інтенсивнішого реформування професійної підготовки ув'язнених жінок зумовлюється тим, що цьому напряму діяльності у жіночих установах приділяється значно менше уваги, ніж у чоловічих. Зазвичай в жіночих в'язницях намагаються створити умови для навчання фахам, які найбільш поширені серед жінок, викликають їх інтерес. Зокрема, професійна підготовка у в'язницях США спрямована на навчання жінок домоведенню, освоєнню обов'язків секретаря, оператора комп'ютерів. Навчання здійснюється на добровільних засадах, заохочується адміністрацією. У Канаді практикується крім навчання зазначеним фахам, організація курсів медичних сестер, є досвід запрошення місцевих фахівців для підготування перукарів із числа засуджених жінок. [128]

У Великій Британії з метою надання допомоги в організації курсів фахової підготовки засуджених жінок, які відбували покарання у в'язниці, було проведене спеціальне дослідження їх професійних інтересів. Вивчення цього питання було зумовлене необхідністю розроблення спеціальної програми навчання, відмінної від попередньої, яка була орієнтована загалом на чоловіків. Результати показали, що найбільший інтерес у засуджених жінок викликають естетика, соціальні служби, медицина, релігія, що свідчить про загальний інтерес до гуманітарних наук і, отже, до діяльності в цій сфері, що допомагає зняти стрес і вступити в контакт з іншими людьми. Вивчення питання про професійні інтереси засуджених виявило три групи осіб. Одна проявила «традиційний інтерес» до навчання кухарській справі, домоведенню, роботі в сфері обслуговування. Інша (крім відзначених напрямів) - до курсів навчання машинопису, мистецтву оформлення офісів. Однак третя група проявила «нетрадиційний інтерес» до курсів навчання автомеханіків, умінню робити огляд і поточний ремонт радіоприймачів і телевізорів, навичкам поводження з електропроводкою (тобто до тих видів діяльності, що вважалися чисто чоловічими). [49]

Таким чином, інтереси засуджених жінок не обмежуються лише специфічно "жіночими" спеціальностями. У будь-якому випадку, у жіночих установах доцільно створювати умови не лише для отримання спеціальності, необхідної для головного виробничого процесу підприємства закладу (у більшості випадків це спеціальність швачки), але і інших, які б подобалися жінкам, відповідали їхнім особистісним властивостям, надавали можливість працювати після звільнення. За умови переведення засудженої жінки на піввільний режим утримання у останній період відбування покарання, певні спеціальності стануть у пригоді, дозволять працювати їй за межами закладу.

Тому суть напіввільного режиму відбування позбавлення волі, на нашу думку, має полягати в тому, щоб певні категорії засуджених жінок на завершальній стадії відбування покарання (приміром, за рік до звільнення) порядком заохочення мали можливість перебувати і працювати за межами установи, зустрічатися у вихідні та святкові дні з рідними і близькими засудженої, проводити з ними вільний час. Беручи до уваги той факт, що жінки практично не вчиняють злочинів у місцях позбавлення волі, більшість серед них не піддавалася стягненням, а характер їхніх порушень режиму утримання здебільшого не є злісним - вважаємо за доцільне і прийнятне розв'язання питання трудового влаштування деяких засуджених за межами закладу. Ми маємо визнати, що ці засуджені (у своїй більшості) на завершальній стадії відбування позбавлення волі не становлять небезпеки для суспільства. Безперечно, за виключенням певних категорій, стосовно яких вирішується питання про доцільність встановлення адміністративного нагляду після звільнення з місць позбавлення волі. Нові форми працевлаштування мають передбачати створення бригад з певної категорії засуджених, які працюватимуть у комунально-побутовому та агропромисловому комплексах, обслуговування населення. Доцільність надання напіввільного режиму утримання жодною мірою не усуває необхідність комплексного аналізу адміністрацією установи всіх даних (кримінально-правового, кримінологічного, виправно-трудового характеру) щодо засудженої, тих змін, які відбулися за період відбування покарання. Передусім це сприятиме попередженню порушень громадського порядку, вчиненню засудженою нових злочинів.

Практика дострокового звільнення у закладах для утримання засуджених жінок, які вперше відбувають покарання у вигляді позбавлення волі, дозволяє дійти висновку щодо необхідності та доцільності змінити формальні підстави застосування поліпшених умов утримання. Дані щодо кількості засуджених жінок, звільнених з досліджуваної установи у 1998 - 1999 рр. доводять, що практично спецконтингент закладу оновлюється на 60 %. В основному засуджені звільняються із установи не відбувши половини терміну (у зв'язку із амністією, помилуванням, переведенням до колонії-поселення, звільненням від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років), або відбувши його (умовно-достроково). Питома вага засуджених жінок, що звільняються відбувши увесь термін покарання, за останні три роки не перевищувала 25 % (середній показник, який стосується усіх жіночих закладів України становить 28 % - 29 %, тоді як у чоловічих закладах - майже 40 %). Тож, лише незначна частина засуджених жінок може скористатися пільговими умовами в межах закладу. Відсутність

чинного стимулюючого впливу, тривалість терміну до можливого застосування пільг спричиняють байдуже ставлення засуджених жінок до факту переведення на поліпшені умови утримання, до поцінування їхньої поведінки адміністрацією. Тож, коли настає термін можливої зміни умов утримання, значна частина цих засуджених (на яких не поширювалися умови дострокового звільнення) має стягнення. Мінімальний строк, який надає засудженій жінці підстави (за умови позитивної поведінки) для переведення на поліпшені умови утримання, має бути іншим - менше половини призначеного судом строку покарання, - на нашу думку, третина призначеного терміну. По-перше, у такий спосіб маємо можливість значно розширити сферу застосування цього інституту, враховуючи питому вагу засуджених жінок, які звільняються достроково, не відчувши на собі заохочувальних властивостей поліпшених умов утримання. По-друге, їх стимулюючий вплив поліпшить показники дисциплінарної практики, позначиться на загальному психологічному кліматі установи під час виконання покарання. Стабільність стосунків між засудженими й адміністрацією багато в чому ґрунтуватимуться на самоконтролі та самодисципліні засуджених жінок, їхній особистій зацікавленості у результатах виправлення. Гадаємо, цього терміну досить для ухвалення справедливого рішення щодо можливостей та доцільності переведення жінки на пільгові умови відбування покарання. Підставою для вирішення може бути лише об'єктивна виправно-трудова характеристика про ставлення засудженої до режимних вимог, передбачаючи час перебування у слідчому ізоляторі, праці, примусового лікування від алкоголізму, наркоманії, ставлення до вчиненого злочину, погашенню заподіяних злочином збитків і тощо.

На думку окремих учених, мінімальна частина терміну покарання, яка надає право засудженим бути переведеними на поліпшені умови утримання, має бути диференційована залежно від категорії засуджених (подібно до переведення в колонію-поселення, умовно-дострокового звільнення), [207, с. 85] але, водночас, бути нижчою. З цим можна погодитися частково. Дійсно, термін має бути нижчим за визначені законодавством як формальні підстави для дострокового звільнення засудженої з виправної установи. Але навряд чи їх слід диференціювати залежно від характеру й тяжкості вчиненого злочину (принаймні щодо засуджених жінок), оскільки переведення на поліпшені умови утримання не є звільненням із закладу. Головне призначення цього інституту стимулювати правислухняну поведінку засуджених у місцях позбавлення волі, стабілізувати обстановку в установах з виконання покарань, відновити соціально корисні зв'язки засудженої із зовнішнім світом, зміцнити їхнє здоров'я, підготувати до розв'язання

складних соціально-економічних проблем після звільнення. А тому формальні підстави переведення на поліпшені умов утримання мають бути єдиними для всіх засуджених жінок. Характер вчиненого ними злочину доцільніше враховувати під час застосування певних поліпшених умов утримання: зокрема, надання відпустки з правом виїзду за межі закладу, або без такого; можливість жити і працювати за межами закладу; зустрічатися з рідними і близькими у вихідні дні з правом виходу в місто.

Продовжуючи аналіз чинного кримінально-виконавчого законодавства щодо диференціації жінок, маємо виділити ще одну категорію засуджених (у тому числі й жінок), правовий статус яких відмінний від інших засуджених. Це засуджені жінки, які твердо встали на шлях виправлення і яким дозволено пересування без конвою або супроводження за межами закладу. Розглянемо окремі аспекти застосування ст. ст. 78, 79, 80 ВТК України, які регламентують порядок пересування без конвою або супроводження осіб, позбавлених волі. Закон наголошує, що у виняткових випадках у виправно-трудових колоніях засудженим, які твердо встали на шлях виправлення, після відбуття не менше третини строку покарання може бути дозволене пересування без конвою за межами колонії, якщо це необхідно за характером виконання засудженими роботи. Право на пересування без конвою або супроводження за межами колонії надається засудженому за мотивованою постановою начальника колонії, яке затверджується вищим начальником. Засуджені, які користуються правом пересування без конвою або супроводження, мають проживати в окремих жилих приміщеннях за межами колонії. Закон чітко визначає категорії засуджених, до яких не допускається застосування пересування без конвою за межами колонії, заборонає пересування засуджених без конвою або супроводження в місті Києві, курортних місцевостях і прикордонній зоні. Щодо останнього положення, мають бути, знову ж таки, відмінності у застосуванні розглядуваних кримінально-виконавчих норм стосовно жінок і чоловіків, позбавлених волі. Враховуючі той факт, що деякі виправні заклади України, у яких жінки уперше відбувають позбавлення волі, знаходяться у курортній місцевості (наприклад, у м. Одесі); мають Будинки дитини; зіштовхуються з необхідністю виконання певного обсягу робіт, пов'язаного з промисловою діяльністю установи, будівельними роботами, харчуванням засуджених, комунально-побутовими послугами, - вважаємо за необхідне надати адміністрації виправного закладу можливість вирішувати це питання. Певний обсяг робіт, який має виконуватися за межами жіночої колонії, за своїм характером дозволяє використовувати засуджених жінок, які вчинили не тяжкі злочини, до-

бре поводяться, сумлінно працюють. Тим більш, що вони мають працювати під наглядом адміністрації і в межах території закладу.

Окремого розгляду заслуговує застосування ст. 35 ВТК України. На підставі існування цієї норми ми виокремлюємо ще одну категорію засуджених жінок (вагітні, мають при собі малолітніх дітей), яким законодавство надає право, за умови сумлінного ставлення до праці, виконання режимних вимог утримання, проживати поза колонією протягом часу звільнення від роботи у зв'язку з вагітністю, пологами, доглядом за дитиною до досягнення нею трирічного віку. Дозвіл на проживання за межами установи надається начальником закладу, узгоджується з наглядовою комісією. Жінки оселяються поблизу колонії і знаходяться під наглядом адміністрації, органів внутрішніх справ, можуть працювати не тільки в ній, але й в інших місцях, у районі розташування виправно-трудової установи. Вони можуть без обмеження листуватися з рідними і іншими особами, одержувати грошові перекази, посилки, бандеролі, витрачати кошти, мати побачення. Харчуванням, одягом, комунально-побутовими послугами вони забезпечуються за нормами, установленними для засуджених. У випадку злісного порушення встановлених правил поведінки засуджені жінки повертаються в колонію для подальшого відбування покарання. Однак дана норма практично не застосовувалася у зв'язку зі складністю розв'язання питань режимного, організаційно-побутового характеру. Тим більше, вона не застосовується зараз, коли діє кримінально-правовий інститут звільнення від відбування покарання (ст. 83 КК) вагітних жінок і жінок, що мають малолітніх дітей. На нашу думку, це питання заслуговує спеціального вирішення. Дійсно, реалізація цих можливостей на практиці зіштовхується з великою кількістю проблем. Складність організації житлово-побутових умов, харчування, надання лікарської допомоги, здійснення контролю за поведінкою засуджених, той факт, що все більш дорогими є усі ці послуги, у підсумку надають підстави твердженню про недоцільність взагалі існування цього кримінально-виконавчого інституту. [172, с. 36] Вивчення практики реалізації інституту звільнення від відбування покарання вагітних жінок та жінок, що мають малолітніх дітей доводить, що за характером вчиненого злочину, терміном призначеного покарання, лише незначна частина цих засуджених жінок може сподіватися на дострокове звільнення. Питома вага засуджених, які за формальними підставами підпадають під дію ст. 83 КК, не може скористатися наданим законом правом з причин соціального характеру. Тому, застосування ст. 35 ВТК є доцільною щодо двох категорій засуджених жінок, які мають при собі малолітніх дітей. Перша - це жінки, які за відсутністю соціальних, матеріальних

умов не можуть скористатися можливістю звільнення від покарання на підставі статті 83 КК. Друга - жінки, які за характером злочину не підпадають під дію цієї кримінально-правової норми. До речі, застосування ст. 35 ВТК не передбачає ніяких обмежень щодо характеру вчиненого злочину, терміну призначеного покарання. Типовим є приклад, який доводить, що ці питання постають на порядку денному у діяльності установ, де відбувають покарання вагітні жінки, жінки, які мають при собі дитину. Засуджена Н. відбувала покарання за умисне вбивство. Злочин вчинено за умови провокуючої поведінки потерпілого, застосування фізичного й психічного насилля з боку останнього. Суд врахував усі обставини, які пом'якшували відповідальність засудженої (позитивну характеристику, вчинення злочину вперше, розкаяння, сприяння розкриттю злочину, вагітність), призначив більш м'яке покарання, ніж передбачено законом. Під час відбування покарання засуджена народила дитину. За характером злочину і терміном призначеного покарання (шість років позбавлення волі) вона не могла бути звільнена від покарання. Рідні засудженої мають матеріальні можливості й бажання надати допомогу своїй дочці, за умови її проживання з дитиною за межами установи. Але питання не може бути вирішено позитивно, оскільки не існує матеріальних, побутових, організаційних умов. Надання можливості цим жінкам проживати за межами колонії, але під контролем адміністрації закладу, дозволить певною мірою нейтралізувати негативний вплив позбавлення волі на розглянуту категорію засуджених жінок, а надалі (після їхнього звільнення) уникнути ряду проблем соціально-економічного порядку. Актуальність цього питання взагалі пов'язана із проблемою (яка потребує окремого конкретного розгляду) сумісного мешкання засудженої жінки з дитиною в умовах ізоляції, якщо вона не має рідних, не може бути звільненою від покарання на підставі ст.83 КК.

Існують правові підстави ще раз виділити специфічну категорію засуджених жінок: жінок з вагітністю більше чотирьох місяців, жінок, які мають при собі дитину віком до трьох років (у виняткових випадках - до чотирьох років), які на підставі Закону 1994 р. "Про внесення змін і доповнень до законодавчих актів України щодо врегулювання деяких питань, пов'язаних з умовами відбування покарання засудженими" отримали право на більш пільгові умови утримання, а ніж всі інші жінки. На цій же підставі ми маємо виокремити також жінок пенсійного віку, яким понад п'ятдесят п'ять років, інвалідів першої та другої груп. Правовий статус цих засуджених, згідно чинного виправно-трудового законодавства, суттєво змінився.

Основний зміст Закону у цій частині нами докладно розглядався, але ми все ж таки дозволимо собі їх нагадати, оскільки це пов'язано із наступним питанням, яке ми маємо розглянути. Так закон надавав цим засудженим право: купувати за безготівковим розрахунком продукти харчування і предмети першої потреби на кошти, одержані за переказами; короткострокового виїзду за межі колонії для влаштування дітей, працювати за їхнім бажанням, непрацюючим жінкам отримувати харчування, одяг, взуття, білизну і комунально-побутові послуги безплатно, відраховувати на особовий рахунок більшу суму зароблених грошей (якщо вони працюють), до того ж, на підставі медичного висновку вагітні та жінки, які годують дітей, можуть отримувати щомісяця посилки (передачі). Наявність таких відмінностей в умовах утримування зазначеної категорії жінок в ізоляції надає підстави стверджувати, що удосконалення умов та порядку виконання покарання щодо засуджених жінок, які є вагітними, мають при собі дітей, повинно передбачати можливість відокремленого утримування цієї категорії засуджених від інших. По-перше, ці засуджені користуються значно більшими пільгами, а ніж інші, а тому порядок і умови їхнього утримання значно відрізняються від умов утримання інших засуджених жінок. По-друге, вони потребують особливого підходу в організації виховного впливу. Постійне індивідуальне спілкування з цими засудженими за спеціальною програмою, проведення специфічних заходів можливе лише за умови виділення їх у спеціальний загін, який має мешкати у сприятливіших побутових умовах.

Міжнародні стандарти наголошують на створенні специфічних умов утримання, медичного обслуговування в місцях позбавлення вагітних жінок та жінок, які мають при собі малолітніх дітей. Зокрема, пункт 22 Мінімальних стандартних правил поведінки із в'язнями передбачає: жіночі установи повинні мати приміщення для догляду за вагітними та породіллями; якщо це можливо, бажано, щоб пологи проходили у цивільній лікарні; якщо дитина народжується у в'язниці, про цю обставину не слід згадувати у свідоцтві про народження; в тому випадку, коли засудженим жінкам дозволяється залишити немовля коло себе, необхідно передбачити створення ясел, які б мали кваліфікований персонал, куди дітей слід поміщати на той час, поки вони не користуються піклуванням матері.

У Європейських тюремних правилах окремі із визначених питань більш конкретні, супроводжуються певним коментарем. Особливу актуальність на сучасному етапі реформування кримінально-виконавчого законодавства України мають коментарі стосовно рішення питання щодо можливостей сумісного проживання засуджених жінок з малолі-

тніми дітьми в умовах виправних установ. Зокрема, зазначалось, що немає ніякого узгодження і бути не може щодо знаходження матері і дитини у сумісних умовах, оскільки все це залежить від місцевих звичаїв, поглядів, досвіду, а в багатьох випадках від наявності ресурсів. Вирішальним фактором повинен бути і стан матері, і стан дитини з медичної точки зору, а також їх загальне благополуччя. [61, с. 96]

Проблема долі малолітньої дитини, яка виникає у зв'язку з засудженням жінки до позбавлення волі (тим більше якщо ця жінка - мати одиночка) - є доволі специфічною й актуальною для усіх країн світу. Є відмінності в тому, як це питання розв'язується у різних країнах світу. У США, зазвичай, після арешту матері, діти залишаються на піклуванні родичів. Існує практика, коли відразу ж після пологів дитина передається рідним, або в притулок. Слід зазначити, що в американських публікаціях відзначається, що ставлення родичів до цих дітей не завжди позитивне, а імовірність того, що вони потраплять до правопорушників у п'ять разів вища порівняно з дітьми, що виховуються в нормальних умовах. [128; 166, с. 35]

Водночас, є міжнародний досвід у пенітенціарній практиці, що доводить необхідність вирішення цього питання з погляду інтересів дитини, у чому, власне, повинна бути зацікавлена і держава. За приклад має бути практика виконання кримінального покарання у вигляді позбавлення волі стосовно засуджених жінок, які мають при собі дітей у Фінляндії. Для осіб, що відбувають тюремне ув'язнення, створені спеціальні блоки матері і дитини з належними умовами. Коли мати зайнята на роботі, діти не залишаються без нагляду. Їх забезпечують кваліфіковані дитячі працівники. [156, с.51-53] Спільно зі своїми дітьми в окремих кімнатах містяться засуджені у в'язницях Великобританії. На них цілком лежить турбота про дитину. Під час роботи матері вона знаходиться у дитячій кімнаті під доглядом спеціально підготовлених для цього засуджених, які також мають при собі малолітніх дітей. [128]

Таким чином, у різних державах ці питання вирішуються по-різному. Одне повинно бути враховане насамперед: тривалий догляд матері за дитиною, особливо у перші місяці після народження, важливий для розвитку і майбутнього благополуччя дитини. Це підтверджується й спеціальними дослідженнями, як вітчизняних, так і зарубіжних фахівців. Зокрема, питання розвитку дитини і її стосунків із оточуючими у перші місяці (роки) життя вивчалось у 90-і роки американськими фахівцями К. Флейк-Хобсоном, Б. Робінсоном, П. Скіном, які довели, що повноцінний розвиток дитини не можливий без емоційних контактів із матір'ю. Дані їхнього експерименту, який полягав у порівнянні процесу розвитку дітей, яких після народження відразу забирали у

матерів з тими, що виховувалися, передусім, матір'ю, у колі сім'ї, - довели, що рухова активність, фізичний, розумовий розвиток першої групи дітей мали значні відставання. [194, с. 119]

Тому не безпідставно вважаю, що обов'язок адміністрації полягає в тому, щоб забезпечити в умовах ізоляції від суспільства нормальне здоров'я, емоційний й інтелектуальний розвиток дитини, а також підтримати матір в цих тяжких для неї умовах. Розв'язання зазначених проблем сприятиме удосконаленню умов відбування покарання у вигляді позбавлення волі розглядуваною категорією засуджених жінок, певною мірою, нейтралізує умови, які викликають у них почуття страху, пригніченості, впливають на їх фізичний та психічний стан. У зв'язку з цим, усе актуальніше постає питання про створення умов для спільного проживання матері і дитини в ізоляції. Автор вивчала це питання на початку 90-х років на матеріалах особливостей виконання позбавлення волі, щодо жінок, які мають при собі малолітніх дітей у виправних закладах України та Росії. Обґрунтування цього положення надається у спеціальному дослідженні. [177, с. 71-82] Тому лише зазначимо один факт - у переважній більшості співробітники закладів (71 %), засуджені (62 %) позитивно оцінюють таку можливість. Важливість дотримання санітарно-гігієнічних норм в Будинку дитини (оскільки це є специфічний медичний заклад) не повинна перекривати і цілком заперечувати ефективність сприятливого впливу на матір і дитину їх спільного проживання. У будь якому разі це лише свідчить про необхідність враховувати санітарні і гігієнічні норми, як основні під час організаційно-технічних заходів при створенні житлово-побутових умов, організації харчування.

Розглянуті нами правові підстави диференціації жінок, засуджених до позбавлення волі, передбачали наявність фізіологічних, соціально-демографічних властивостей (вагітність, наявність малолітньої дитини, вік), а також певного стану виправлення. Переведення на поліпшені умов утримання, пересування без конвою або супроводження за межами закладу, проживання за межами закладу можливі лише за умови позитивної поведінки засуджених жінок: за відсутності порушень режимних вимог, сумлінного ставлення до праці після того, як засуджена відбуде не менш половини терміну призначеного судом покарання - у першому випадку, третини терміну - у другому, за наявності вагітності понад 4 місяці, малолітньої дитини - у третьому.

Водночас, можлива правова диференціація засуджених жінок і на підставі негативної поведінки. Маються на увазі ті випадки, коли, згідно з чинним виправно-трудовим законодавством (ст. 67 ВТК) умови утримання, які встановлюються для загального режиму відбування по-

карання у межах одного закладу змінюються у гіршому напрямі та пов'язані із запровадженням засудженої жінки до штрафного ізолятору або з переведенням до приміщення камерного типу. Серед заходів, спрямованих на підвищення виховного впливу під час відбування позбавлення волі, ці - найбільш суворі стягнення мають виконувати каральну функцію примусу засуджених до правомірної поведінки в умовах ізоляції. За обсягом правообмежень вони є доволі репресивними, тягнуть певне погіршення правового становища засудженої. У спеціальних дослідженнях з цього питання їхнє суттєве профілактичне значення справедливо пов'язується із правильним застосуванням; наголошується на недосконалому правовому регулюванні порядку накладення дисциплінарних стягнень; підкреслюється упередженість ставлення персоналу пенітенціарних установ до засуджених, які порушують режимні вимоги, тощо. [145, с. 97-98] Безперечно, доцільно віднести розв'язання питання організації виконання, умов відбуття найбільш суворих стягнень до Виправно-трудового (Кримінально-виконавчого) кодексу України. За чинним законодавством більшість питань порядку та умов запровадження до штрафного ізолятору, переведення до приміщення камерного типу регулюються Правилами внутрішнього розпорядку, які є підзаконним правовим актом. Більш конкретне законодавче визначення підстав застосування цих заходів, які мають бути пов'язані із безуспішністю інших дисциплінарних стягнень, злісною наявною негативною поведінкою засуджених жінок, сприятиме обмеженню сфери їхньої дії.

Специфіка застосування найбільш суворих видів стягнення щодо жінок-правопорушників безпосередньо пов'язана із характером дисциплінарної практики у жіночих виправних закладах. Конкретний її аналіз (порівняно з аналогічними даними стосовно засуджених чоловіків, які уперше відбувають покарання у вигляді позбавлення волі, а також загальними даними Департаменту з питань виконання покарання) надає можливість визначити певні особливості жіночої протиправної поведінки в умовах ізоляції.

По-перше, більшість жінок не припускаються порушень режиму. Опитування засуджених жінок (при усій відносності й умовності отриманих відповідей) свідчить, що близько 70 % засуджених не піддавалися стягненням. Таким чином, ми маємо розглянути визначені нами проблеми стосовно 30 % засуджених жінок. З них: 14 % указали, що мають лише одне стягнення, 5 % - два, стільки ж - не відповіли на запитання. Лише стосовно 6 % засуджених жінок ми можемо говорити про систему порушень (три і більше стягнення), яка охоплюється поняттям злісності. Проте є одне зауваження: ці жінки вчинили пору-

шення протягом усього періоду перебування в ізоляції. Щодо засуджених, які кожний рік мають декілька стягнень, їхня питома вага набагато менша (від 1,5 % до 2 %). Якщо дотримуватися розрахунку кількості порушень на тисячу засуджених, цей показник у досліджуваній установі (зокрема у 1998, 1999 роках) майже у два рази менше за середній показник стану дисципліни серед усіх засуджених України.

По-друге, основна кількість порушень вчиняється особливо злісними порушниками режиму. Але злісність поведінки цих засуджених переважно зумовлюється не характером, а кількістю вчинених правопорушень. Розглянемо докладніше цю обставину.

Порушення злісного характеру завжди й у всіх виправних закладах є особливо небезпечними. Законом 1994 р. стаття 47 Виправно-трудового кодексу була доповнена новим змістом, який визначав поняття "злісного порушення режиму утримання". Таким є: невиконання засудженими законних вимог адміністрації (злісне); необґрунтоване відмовлення від праці (не менше трьох разів на рік); вживання спиртних напоїв, наркотичних і інших одурманюючих речовин; виготовлення, придбання, збереження, поширення заборонених предметів; участь в азартних іграх; дрібне хуліганство; систематичне ухилення від лікування захворювань, небезпечних для навколишніх (активна форма туберкульозу, венеричні захворювання); вчинення засудженими протягом року більше ніж трьох інших порушень режиму утримання, за умови, що за кожне з них наказом начальника колонії було накладено письмове стягнення, що не погашені чи не зняті достроково. Практика доводить, що існують певні проблеми застосування цієї норми. Більш конкретне визначення поняття злісного порушення режимних вимог зумовить правильне застосування прогресивної системи відбування покарання. Заслужують на увагу пропозиції навести простий перелік грубих порушень правил режиму і при цьому підкреслити, що злісним порушенням правил режиму буде систематичність та злісна спрямованість дій засудженого, який вчиняє однорідні або такі ж порушення після неодноразового застосування заходів стягнення. Неодноразовість припускає наявність трьох порушень, за кожне з них мають бути накладені стягнення. Водночас, за характером негативна поведінка засудженого має свідчити про чітку тенденцію ухилення від виконання покладених на засудженого основних обов'язків та порушення заборон, передбачених законодавством. Такими є порушення, які вчиняються із особливою зухвалістю, поєднані із активною протидією виховним заходам, непокорю адміністрації, посяганням на особу тощо. [185, с. 115-125] До речі, за новим Кримінально-виконавчим законодавством Росії за кількісними показниками злісним визнається лише

вчинення протягом року повторного порушення встановленого розпорядку відбування покарання, якщо за кожне з цих порушень засуджений запроваджувався до штрафного ізолятору. До приміщення камерного типу мають бути переведені лише засуджені, які визнані злісними порушниками на підставі як характеру правопорушення, так і кількості найбільш суворих стягнень. [186, с. 61-62] Це безперечно сприятиме профілактиці правопорушень серед засуджених.

Коли ми стверджуємо, що поняття злісності правопорушень у жіночих закладах більшою мірою стосується кількісних показників і аж ніяк не пов'язується з характером вчиненого правопорушення, - вбачаємо у цьому специфіку й особливості дисциплінарної практики у жіночих закладах. За характером порушень, ступенем небезпеки їх для навколишніх, поведінка засуджених жінок у місцях позбавлення волі не несе в собі особливої злісності, яка пов'язується, головним чином, з непокорою адміністрації виправно-трудового закладу, полягає у невиконанні її законних вимог (за даними дисциплінарної практикою однієї з установ посиленого режиму, де утримуються чоловіки, які уперше відбувають позбавлення волі, вони становлять десяту частину вчинених порушень). Відсутні також відомості про вживання засудженими жінками спиртних напоїв, наркотичних речовин, участь в азартних іграх (серед порушень, що вчиняються засудженими чоловіками, які уперше відбувають позбавлення волі, вони становлять приблизно до 7 % і відповідно - 1,5 %). У той же час, адміністрація жіночих закладів розглядає як грубі порушення режиму відбування покарання факти порушення трудової дисципліни (вони становлять п'яту частину від загальної кількості порушень, які вчиняють засуджені жінки). Така практика не відповідає закону, оскільки ст.47 ВТК визначає як злісне порушення режиму утримання (у сфері організації праці засуджених) лише необгрунтоване відмовлення засуджених від праці. За нашими даними, лише 20 % порушень трудової дисципліни пов'язані з відмовленням жінки від праці. До речі, за матеріалами справи щодо з'ясування причин та обставин, за яких засуджена відмовилася від праці, кожна друга посилялася на стан здоров'я. Той факт, що засуджена була піддана стягненню доводить відсутність захворювання жінки. Але враховуючи особливості психічного сприйняття жінкою ізоляції, відриву від сім'ї родини, їхній загальний депресивний стан, що в підсумку впливає на ефективність трудової діяльності засуджених жінок, - ми маємо визнати неоднозначність цього питання.

Які ж за характером правопорушення, що вчиняються засудженими жінками? Переглянувши матеріали щодо жінок, які піддавалися стягненням у 2000 р., автор мав можливість визначити питому вагу най-

більш типових: 22 % становлять порушення трудової дисципліни; 21 % засуджених жінок піддавалися стягненням за вчинення конфліктів, грубе поводження; у 15 % випадків порушення пов'язані з вилученням заборонених предметів; 11 % порушень пов'язані з палінням у не належному місці; 7 % становлять жінки, які були покарані за порушення меж локальних територій, не знаходилися на спальному місці; у 6 % випадків має місце вилучення саморобного кип'ятильника та інші.

Таким чином, дані наших досліджень підтверджують певну закономірність. Найбільшу кількість становлять порушення у сфері застосування праці засуджених жінок. Значною мірою порушення трудової дисципліни пов'язані з не виконанням норм виробітку, або не належним їх виконанням, курінням на робочому місці, запізненням на роботу. Питома вага цього виду порушень ніколи не була нижче 20 %, що ще раз підтверджує необхідність реорганізації порядку залучення засуджених жінок до праці в умовах ізоляції. Зниження трудової активності засуджених, невиконання норм виробітку, низька ефективність праці, що породжує невдоволення виконуваною роботою, не відповідність організації праці засуджених сучасним вимогам і потребам; значно більш низька якість продукції, - традиційно визначаються як недоліки в організації праці засуджених.[62, с. 93-94] Установи, які виконують покарання стосовно засуджених жінок, не є винятком в цьому відношенні. У такому високому показнику відбивається, крім організаційно-технічних проблем особливості психічного сприйняття жінкою ізоляції. До того ж, не менше значення має той факт, що фактично 3/4 жінок (за даними звіту установи), до засудження не мали постійного місця роботи, а отже, втратили навички трудової діяльності. Практично кожна друга засуджена молодіжного віку не працювала, не навчалася, вживала алкоголь, наркотики. Оскільки в закладах загального режиму для утримання засуджених жінок, що уперше відбувають покарання у виді позбавлення волі, дуже значна плінність "робочої сили" про якісне освоєння ними нової спеціальності говорити зайве.

Значна частина порушень режиму відбування покарання породжується конфліктами між засудженими, які здебільшого носять яскраво виражений негативний характер, порушують нормальну діяльність закладу у виконанні покарання, заважають успішній реалізації виховного процесу. Найбільш поширеними є конфлікти між двома засудженими, які виникають на ґрунті крадіжок, використання прізвиськ, образливих висловів, використанні чужої праці. Конфліктні з'ясування міжособистісних відносин, образи в жіночих колоніях не мають таких наслідків як у чоловічих закладах, де подібні порушення дуже часто завершуються злочином (убивством, нанесенням тілесних ушкоджень різного

ступеня). Явний вияв агресивності засуджених жінок, їхня підвищена нервозність, висловлення погрози на адресу конкретних осіб у присутності інших, адміністрації дозволяють вчасно попередити порушення, припиняти його, не допустити тяжких наслідків.

Щодо 15 % порушень, пов'язаних із вилученням заборонених предметів, маємо зазначити наступне. За матеріалами накладення стягнення у більшості випадків у засуджених жінок вилучили одяг, пошитий із виробничої тканини (частіше з залишків тканини, так званих клаптів), клаптики тканини, сережки з білого металу, маленькі радіоприймачі, спиці, саморобні кип'ятильники тощо.

Таким чином, злісним порушникам режиму утримання у жіночих установах найчастіше властиве несумлінне ставлення до праці, грубе поведіння із оточуючими, зберігання зазначених заборонених предметів. Проте, зважаючи на специфіку впливу негативних наслідків позбавлення волі на загальний стан засудженої жінки; її властивості соціально-демографічного та психофізичного характеру, які зумовлюють сприйняття ізоляції від суспільства, родини; особливе значення індивідуального психолого-педагогічного впливу у процесі виправлення жінки під час відбування покарання, маємо визнати - поліпшення оперативної обстановки у жіночих виправних закладах не полягає у безмежному застосування суворих засобів стягнення до жінок-правопорушників. Шлях цей справедливо вбачається в розукрупненні загонів, поліпшенні соціальної роботи (використанні різних форм індивідуального впливу на засуджених), у доцільності віддавати пріоритет впливу на порушників громадськості, родичів, психологічних служб, профілактиці правопорушень, не допущенні формального застосування заходів дисциплінарного впливу (особливо найбільш суворих, якими є переведення порушників у приміщення камерного типу, або запровадження у штрафний ізолятор). [140, с. 8, 70] На жаль дисциплінарна практики у виправних закладах свідчить на користь надання переваги заходам примусу, найсуворішим стягненням. Майже кожне четверте стягнення полягає в переведенні порушників у приміщення камерного типу, або запровадження у штрафний ізолятор. Практичний досвід дозволяє визнати справедливість міркування, що ще не досягнутий якісно інший рівень виконання покарання і виправлення злочинниць, панує авторитарний стиль спілкування, який ґрунтується на карі, суворості покарання, незаперечності і диктаті адміністрації, а також те, що жорсткими умовами жінок привести до покірності в неволі легше ніж чоловіків. [7, с. 144] Крім того, у певних випадках адміністрацією жіночих виправних закладів наявність психічних аномалій у засуджених жінок помилково розглядається як обставини, обтяжуючі провину.

Це, передусім, зумовлюється відсутністю необхідної діагностичної бази, фахівців, які б визначали стан їхнього психічного здоров'я. За окремими даними, майже 25 % жінок, засуджених до позбавлення волі, мали різні психічні аномалії. Найчастіше це були гостра форма алкоголізму, психопатії, олігофренія, органічні ушкодження центральної нервової системи, наслідки черепно-мозкових травм. [52, с. 105] Вияви різних психічних захворювань серед жінок, засуджених до позбавлення волі, співвідносяться із питомою вагою жінок, хворих на алкоголізм, наркоманію (майже 30 % від загальної кількості жінок, які перебувають в ізоляції). Безперечно, застосування суворих заходів стягнення до цих засуджених погіршує їхній загальний стан психічного здоров'я, як наслідок і поведінку.

Аналіз застосування дисциплінарної практики щодо засуджених жінок, зокрема застосування найбільш суворих заходів стягнення, уможливорює визначити певні проблеми. Їх розв'язання надасть можливість вповні врахувати соціально-демографічні, психофізіологічні особливості засуджених жінок у даному випадку. Ці проблеми стосуються: запровадження вагітних жінок, жінок, які мають малолітніх дітей до штрафного ізолятору; практики переводу жінок, які злісно порушують режимні вимоги на тюремне ув'язнення, а також особливостей притягнення засуджених жінок до кримінальної відповідальності за злісну непокору вимогам адміністрації. Розглянемо більш докладно ці положення.

За чинним законодавством (ст. 67 ВТК) забороняється застосовувати стягнення у вигляді переводу до приміщення камерного типу до вагітних жінок, жінок, які мають дітей у Будинках дитини при виправно-трудовій установі. Водночас, закон не визначає ніяких особливостей застосування щодо цих жінок запровадження до штрафного ізолятору. З одного боку, це стягнення передбачає ізоляцію жінки від інших засуджених на термін лише до п'ятнадцяти діб, тоді як переведення до приміщення камерного типу - до шести місяців. Але з другого, треба зважати на обсяг правообмежень, які властиві стягненню у вигляді запровадження вагітної жінки, жінки, яка годує малолітню дитину до штрафного ізолятору. Вони позбавляються права отримувати посилки, передачі, бандеролі, купувати продукти харчування, бачитися із рідними, знаходяться у суворих побутових умовах, мають можливість бути на повітрі лише під час прогулянки протягом тридцяти хвилин. Це доволі суворі обмеження, які не співвідносяться із психофізіологічним станом засудженої жінки, яка має стати матір'ю, годує дитину. Навіть якщо вона вчинила грубе порушення режимних вимог. Мають застосовуватися інші види стягнень. Треба зазначити, що практично адміністрація виправного закладу дуже рідко застосовує це стягнення до роз-

глядуваної категорії жінок, знову ж таки ґрунтуючись на особливостях їх стану. Тому необхідне їх законодавче визначення подібно тому, як це зроблено у ст.67 ВТК стосовно заборони переведення до приміщення камерного типу.

За чинним законодавством (ст. ст. 47 ВТК, 410 КПК) засуджені, які злісно порушують вимоги режиму (теоретично навіть ті, які вчинили більше трьох незначних порушень), можуть бути переведені для подальшого відбування покарання на тюремне ув'язнення на термін не більше як три роки. Якщо до кінця строку залишається більше як три роки, засуджені мають відбувати його у виправному закладі, звідки вони були переведені до в'язниці. Практика знає лише поодинокі випадки, коли адміністрація жіночих установ звертається до суду з поданням, узгодженим із спостережною комісією щодо зміни призначеного виду установи й переведення засудженої, яка систематично порушує режимні вимоги, до тюремного ув'язнення. Передусім таке становище пов'язане із характером вчинених правопорушень й визнанням того, що навіть ті жінки, які мають декілька стягнень мають можливість виправитися за умов знаходження у одній установі.

Більш конкретно законом визначається поняття злісної непокори вимогам адміністрації виправної установи, за яку передбачається кримінальна відповідальність засуджених. За ст. 391 КК України вона має місце за умови, якщо засуджена за порушення вимог режиму відбування покарання була піддана протягом року стягненню у вигляді переведення до приміщення камерного типу. Водночас, дуже складно притягти засуджених жінок до кримінальної відповідальності навіть у тому випадку, коли вони звільнившись з приміщення камерного типу, знову вчиняють порушення режиму утримання. Закон передбачає притягнення до кримінальної відповідальності за злісну непокору вимогам адміністрації виправної установи. Однак, як правило, відсутня одна з необхідних умов. Засуджена повинна відмовлятися виконувати законні вимоги адміністрації. Практично ж засуджені жінки переводяться в приміщення камерного типу, а після звільнення з неї знову вчиняють порушення іншого характеру: порушення трудової дисципліни, не виконання норм виробітку, підключення саморобного кип'ятильника до агрегату машини, брутальність, міжособистісні конфліктні ситуації, винос продуктів харчування з їдальні, паління в неналежному місці й інші. При цьому, засуджені жінки не розцінюють свою протиправну поведінку як злісну непокору вимогам адміністрації і пояснюють зовсім іншими причинами, більш пов'язаними з особливістю сприйняття ними обмежень в умовах ізоляції.

Таким чином, зміна умов утримання засуджених жінок в межах одного закладу залежно від її негативної поведінки має бути пов'язана із комплексним урахуванням усіх чинників, які її зумовлюють: причини вчинення правопорушення, соціально-демографічний та психофізичний стан, вік засудженої, характер вчиненого порушення, систематичність негативної поведінки, кількість найбільш суворих стягнень. Аналіз дисциплінарної практики, практики застосування ст. 47 ВТК (щодо переводу за злісні порушення режимних вимог на тюремне ув'язнення), ст. 391 КК (наявності фактів кримінальної відповідальності жінок за злісну непокору вимогам адміністрації), надають можливість дійти певного висновку: не доцільності існування кримінальної відповідальності жінок за злісну непокору вимогам адміністрації виправної установи, а також зміни умов утримання засуджених жінок, які систематично порушують режимні вимоги, шляхом переводу до тюремної в'язниці. На нашу думку, в кожній жіночій установі існують доволі суворі заходи стягнення, які мають застосовуватися до злісних правопорушників жіночої статі. Це, передусім, переведення до приміщення камерного типу на термін до шести місяців, де умови утримання дорівнюють умовам суворого режиму на тюремному ув'язненні. Законодавче визначення меншого терміну цього найбільш суворого стягнення (наприклад, до трьох місяців), яке має застосовуватися до жінок за систематичні, грубі порушення режимних вимог, повинно передбачати також призначення цього стягнення на більший термін (наприклад, від шести місяців до одного року) засудженим, які виявляють злісну непокору вимогам адміністрації, стійкі антисоціальні настанови, негативно впливають на інших засуджених. Така практика дозволить не переривати індивідуальний виховний процес стосовно цих засуджених, тим більш, що їхня кількість у виправних закладах не значна.

Треба зазначити, що забезпечення диференційованих умов утримання засуджених, поетапна зміна цих умов залежно від соціально-нормативної поведінки засуджених покладені за основу проекту структури відділень виправних установ в Україні. [191, с. 27] Оскільки ще триває робота Державного департаменту з питань виконання покарань разом з науковими працівниками над створенням концепції нового кримінально-виконавчого законодавства, [95, с. 217] проект не опубліковано, ми не маємо підстав для його обговорення. Тому скористаємося публікаціями науковців, які брали участь у розробленні проекту. Зокрема, питання щодо структури відділень виправних установ в Україні, яка має бути впроваджена за новим Кримінально-виконавчим кодексом, розглядає С.Я. Фаренюк. Автор зазначає, що "з метою досягнення превентивних завдань, а також завдань ресоціалізації засудже-

них впроваджуються локалізовані одне від одного структурні відділення виправних установ: карантину, первинної діагностики і розподілу, ресоціалізації, посиленого контролю, соціальної адаптації, а також дільниці соціальної реабілітації". [191, с. 27] Такі ж відділення пропонується створити авторами проекту Доктринальної моделі закону "Про пенітенціарну систему України" (відділення діагностики, ресоціалізації, соціальної терапії, соціальної адаптації). Зміст цього проекту опубліковано, тому звернемося до аналізу його положень. Щодо відділення діагностики мова йшла у попередньому підрозділі, тому лише зазначимо, що існування посиленого психолого-психіатричного впливу на засуджених жінок з перших днів перебування значною мірою позначиться на наступній поведінці, пом'якшить негативні наслідки позбавлення волі. У відділенні ресоціалізації мають перебувати засуджені, "стосовно яких за результатами діагностики не встановлено особистих якостей, які б свідчили про їхню підвищену суспільну небезпечність або соціально-педагогічну занедбаність". У відділенні соціальної терапії перебуватимуть "засуджені, стосовно яких за результатами діагностики встановлено високий ступінь їхньої суспільної небезпечності або соціально-педагогічної занедбаності, прагнення до продовження злочинної діяльності, потребують особливої уваги до них, посиленого контролю за їхньою поведінкою, спеціальних заходів корекції особистості". Насамкінець - відділення "соціальної адаптації". За призначенням це відділення має сформувати у засуджених перед звільненням фізичну і психологічну готовність адаптуватися до нових умов життя і подолання на цьому шляху об'єктивних труднощів. [53, с. 31-33] На особливу увагу заслуговують пропозиції щодо створення у виправних закладах відділень діагностики, ресоціалізації та соціальної адаптації, які за своїм змістом та призначенням мають відіграти значну роль у нейтралізації негативних наслідків позбавлення волі стосовно засуджених жінок. Щодо відділення соціальної терапії. Це питання потребує окремого розгляду.

Як вже йшлося, за чинним законодавством відмінності в умовах та порядку утримування засуджених жінок в ізоляції пов'язується лише з вагітністю, віком жінки та наявністю малолітньої дитини, яка перебуває з матір'ю у виправній установі й знаходиться у Будинку дитини. Щодо інших категорій - умови й порядок їхнього утримання майже ідентичні утриманню чоловіків. За оцінкою в'язничної системи України групою експертів Ради Європи (червень - серпень 1996 р.) існуючі режими у виправних закладах відрізняються скоріше пільгами, ніж умовами утримання чи видами внутрішньої діяльності. Зазначається, що різні типи закритих установ забезпечують майже однаковий рівень

охорони. Система розміщення в'язнів по режимах будується на злочині, що був вчинений і на попередньому кримінальному "досвіді" правопорушника; вона не враховує ні організаційні, ні індивідуальні потреби, не особистість. Внаслідок цього закриті установи (за чинним законодавством - це установи загального, посиленого, суворого та особливого режиму) є переповненими, а відкриті значною мірою недовикористовуються. [149, с. 32, 34] Проект кримінально-виконавчого кодексу передбачає звести до мінімуму різницю між життям в установі і на волі. Більшою мірою це стосується, знову ж таки, засуджених жінок, які є вагітними, мають при собі малолітніх дітей. Подальша гуманізація виконання покарання стосовно цих засуджених безперечно виправдана й доцільна. Але ми не повинні усувати необхідність враховувати соціально-демографічні, психофізичні особливості та специфіку усіх засуджених жінок, які суттєво позначаються на результатах виконання покарання у вигляді позбавлення волі. Аналіз поведінки засуджених жінок в умовах ізоляції (стан, характер правопорушень, загальна обстановка у жіночих установах, ступінь антисоціальних настанов, інтересів, потреб більшості засуджених жінок, особливе значення індивідуального психолого-педагогічного впливу у процесі виправлення жінки) надає можливість стверджувати наступне. Порівняно більш низький ступінь суспільної небезпеки засуджених жінок у порівнянні з аналогічними категоріями засуджених чоловіків є достатньою підставою для існування відмінних видів установ, умов та порядку відбування позбавлення волі щодо такої специфічної та особливої за соціально-демографічними, психофізичними властивостями категорії засуджених якими є жінки. Установи для утримання жінок повинні бути суттєво відмінними від чоловічих. Умови і порядок утримання мають бути гуманнішими. За правовими підставами диференціація засуджених жінок має право на існування. Але така дрібна, яка пропонується авторами проекту, не доцільна. Так, на наш думку, не доцільне існування в жіночих установах відділення "соціальної терапії", де ізольовано від інших мають знаходитися засуджені жінки "високого ступеня небезпечності". Наскільки доцільне ізольоване утримання порушників режимних вимог від інших засуджених жінок? По-перше, в жіночих виправних установах їхня питома вага не значна. По-друге, зважаючи на характер порушень, не має підстав стверджувати, що ці жінки становлять "високу ступінь небезпечності" для суспільства. По-третє, вже існують можливості виокремлювати від інших засуджених жінок, які систематично й грубо порушують режимні вимоги. І ці засоби досить суворі: ізоляція у штрафному ізоляторі, переведення до приміщення камерного типу, де й треба створити умови для більш інтенсивного виховного

впливу. За наявності й доцільності існування в жіночих закладах відділень психолого-психіатричної діагностики, соціальної адаптації, процес ресоціалізації має стосуватися взагалі усіх жінок, які реально відбувають позбавлення волі. Водночас, необхідно мати механізм, який би стимулював засуджених жінок до виправлення у більш оптимальні терміни, справляв би стабілізуючий вплив на загальну обстановку у виправній установі, визначав більш доброзичливі, засновані на взаємопорозумінні, стосунки між адміністрацією й засудженими жінками. Мають бути суттєві зміни у правовому статусі засуджених жінок залежно від їхньої поведінки, ставлення до праці, терміну перебування в ізоляції. Тому, необхідно наповнити іншим змістом існуючі за чинним законодавством поліпшені умови утримання позбавлених волі, переглянути формальні й матеріальні умови застосування цього кримінально-виконавчого інституту. Зміни у порядку відбування покарання, які передбачені для відділення соціальної адаптації (напіввільний режим) мають бути складовою частиною поліпшених умов утримання і визначатися лише терміном їхнього застосування.

Розділ 4.

Особливості дострокового звільнення від подальшого відбування позбавлення волі

4.1. Особливості умовно-дострокового звільнення жінок, засуджених до позбавлення волі

Принцип диференціації й індивідуалізації виконання покарань припускає можливість дострокового досягнення мети і завдань, які постають перед ним. У цьому випадку особливе значення надається різним видам змін у реалізації кримінальної відповідальності, які можуть бути застосовані до засудженої під час відбування нею кримінального покарання у вигляді позбавлення волі. Такими є усі види звільнення від відбування покарання, які стимулюють засуджену до правопослухняної поведінки, значною мірою мають регулювати обсяг кримінально-правової репресії.

Варто зазначити, що особливістю установ загального режиму, у яких засуджені жінки уперше відбувають позбавлення волі (порівняно з аналогічними установами для утримання чоловіків) є той факт, що протягом року фактично до шістдесяти (в окремі роки - до сімдесяти) відсотків загальної кількості спецконтингенту оновлюється. Друга особливість у тім, що питома вага тих осіб, які звільняються по завершенні терміну

покарання призначеного за вироком суду становлять лише четверту частину від усіх звільнених. Таким чином більшість жінок звільняються з установи достроково за різних підстав: умовно-достроково, у зв'язку з амністією, помилюванням, звільненням від відбування покарання вагітних і жінок, які мають дітей віком до трьох років, заміною не відбутої частини покарання більш м'яким. Усі зазначені види дострокового звільнення від подальшого відбування покарання пом'якшують кримінальну відповідальність, оскільки значно знижують рівень осуду діяння й особи, яка його вчинила. Найбільшу питому вагу становлять засуджені, які звільняються із установи умовно-достроково (за винятком тих років, коли виконується Указ про амністію) - майже кожна друга. Для порівняння: із усіх звільнених в Україні засуджених жінок з установ по виконанню покарання ця категорія становить четверту частину; серед чоловіків - відповідно лише шосту.

За новим кримінальним законодавством сфера дії умовно-дострокового звільнення від відбування покарання значно пошириться. Згідно зі ст. 81 КК, умовно-достроковому звільненню підлягають усі особи, які відбувають покарання у вигляді виправних робіт, службового обмеження для військовослужбовців, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців або позбавлення волі (крім довічного позбавлення волі). За попереднім законом засуджені, до яких не застосовувалося умовно-дострокове звільнення, становили значну питому вагу. Наприклад, в установах загального режиму, де жінки уперше відбувають позбавлення волі, майже 60% засуджених, передусім, залежно від характеру вчиненого злочину, не мали сподіватися на дострокове звільнення. Практика умовно-дострокового звільнення в Україні вивчалася експертами Ради Європи в 1996 р. На підставі отриманих даних у Доповіді комісії було зазначено досить низький показник дострокового звільнення в Україні (36 %), що експерти погоджували з двома причинами: засуджені дуже погано поведуться, або не заслуговують доброзичливого ставлення до них. При цьому зазначається, що нічого такого, що має підтвердити ці два положення експертами не було виявлено. [142, с. 37-40] Відсутність обмежень у застосування ст. 81 КК уможливорює використати ефективність стимулюючого впливу умовно-дострокового звільнення щодо усіх засуджених жінок, позбавлених волі. Засуджені, які сподіваються на умовно-дострокове звільнення, мають зразковою поведінкою і сумлінним ставленням до праці довести своє виправлення. У цій частині правової норми, що визначає матеріальні підстави звільнення, змін у новому законодавстві не відбулося. Вони стосуються значною мірою формальних підстав. Формальною підставою (передумовою) умовно-

дострокового звільнення є відбуття особою визначеної законом частини терміну покарання, призначеного за вироком суду (1/2, 2/3, 3/4). Цим законодавець передбачає усунення можливості необґрунтованого звільнення осіб, які не виправилися, забезпечення загальнопопереджувального впливу покарання на інших осіб і карального впливу на конкретну засуджену. За чинним законодавством відбуття визначеного законом терміну покарання залежить від тяжкості вчиненого злочину. Класифікація ж злочинів залежить від санкції статті, що передбачає відповідальність за конкретний вид злочину. Так особа, що вчинить злочин невеликої або середньої тяжкості зможе достроково звільнитися, відбувши половину призначеного судом терміну покарання; за умисний тяжкий злочин - відбувши 2/3 терміну покарання; особливо тяжкий - 3/4 терміну покарання відповідно. Закон не передбачає ніяких обов'язків щодо особи, яка умовно-достроково звільнюється. Визначається лише одна умова, невиконання якої тягне часткове або повне відбуття частини терміну покарання, на яку засуджену було достроково звільнено: у випадку вчинення особою, до якої було застосовано умовно-дострокове звільнення від відбування покарання, протягом невідбутої частини покарання нового злочину, суд має призначити їй покарання за правилами сукупності вироків (ч.4 ст. 81 КК).

Традиційно доктриною кримінального права саме на цій підставі визначають умовний характер дострокового звільнення, бо термін невідбутої частини покарання розглядається як випробувальний строк для звільненої особи, яка повинна остаточно підтвердити своє виправлення - не вчинити нового злочину упродовж цього терміну. [96, с. 418] Вважається, що покарання у випадку застосування умовно-дострокового звільнення не анулюється, а лише його реальне виконання призупиняється. І лише по закінченню певного терміну, невідбутої частини покарання, за умовою не вчинення нового злочину, засуджений вважається таким, який відбув покарання, що становить фактично відбутий строк. [187, с.339-340] Розглянемо окремі позиції щодо правової сутності умовно-дострокового звільнення, його значення у загальному процесі виховного впливу на засуджених.

На початку 70-х років джерела, правова природа, сутність умовно-дострокового звільнення, ефективність його застосування на Україні досліджувалася А.М. Носенко. Автор доводить, що історично дострокове звільнення у XIX ст. законодавчо визначалося як завершальний етап прогресивної системи виконання покарання, яка надавала можливість забезпечити дотримування засудженими порядку, дисципліни (хоч би зовні), стимулювати інтенсивну працю на підприємствах пенітенціарної системи, а також зменшувати витрати на тюремну систему.

Автор стверджує: якщо сутність умовно-дострокового звільнення з початку його введення до тепер є незмінною - звільнення особи, яка виправилася, від подальшого відбування покарання на певних умовах, то з другого боку, законодавче визначення цього кримінального інституту зазнало безліч змін, доповнень, практика застосування була непостійною, наражалася на суперечливі судження, тлумачення його окремих положень. Визнавши той факт, що історично умовно-дострокове звільнення розглядалося як елемент прогресивної системи, автор на підставі особистих досліджень дійшов інших висновків. Зокрема, А.М. Носенко акцентує: умовно-дострокове звільнення не є каральним інститутом, тому не може бути визнаним стадією прогресивної системи виконання покарання; не може бути заходом стимулювання, що використовується адміністрацією як захід забезпечення режиму, виправлення засуджених; не є заходом виправлення засуджених, оскільки застосовується до осіб, які виправилися. На думку автора, умовно-дострокове звільнення є відтворенням принципу доцільності та економії каральних заходів, коли за наявності стабільного судового вироку, терміну покарання припиняється лише фактичне його виконання. До того ж, звільнення є цілковитим, оскільки знімаються усі обмеження, пов'язані із покаранням, але не остаточним, оскільки за наявності певних умов невідбута частина покарання відновлюється. Умовно-дострокове звільнення, за визначенням автора, є фактичне право засудженого, який довів своє виправлення. [136, с. 6-7, 34-35]

Такої позиції дотримується Ю.М. Ткачевський. Досліджуючи проблеми законодавчого визначення, особливостей практики правозастосування умовно-дострокового звільнення, прогресивної системи, він також дійшов висновку, що умовно-дострокове звільнення не належить до прогресивної системи, яка має змінювати умови виконання покарання залежно від поведінки особи. Умовно-дострокове звільнення взагалі припиняє реальне виконання покарання. Сутність цього кримінального інституту, на думку вченого, у диференціації виконання покарання через умовно-дострокового припинення реального виконання покарання, а тому за ухвалою суду припиняються усі кримінально-виконавчі відносини. Водночас, він зазначає, що умовно-дострокове звільнення є важливий стимул сумлінного ставлення засудженого до кримінально-виконавчого процесу взагалі. [182, с. 15-16]

Іншої позиції дотримується О.І. Бажанов. Він вважає, що має бути особливий порядок виконання покарання, що передбачає певну системну сукупність правил, об'єднаних головною метою - виправлення засуджених. На його думку, певною мірою норми закону, які містять ці

правила не достатньо погоджені між собою, не вписуються у загальну систему. [11, с. 4, 73]

На нашу думку, існують усі підстави розглядати умовно-дostroкове звільнення як елемент прогресивної системи виконання покарання у широкому розумінні. Не можна недооцінювати загальне виховне значення інституту умовно-дostroкового звільнення, його стимулюючий вплив на засуджених. Умовно-дostroкове звільнення засуджених від подальшого відбування покарання у вигляді позбавлення волі дозволяє диференціювати виконання цього виду покарання, є дійовим стимулом сумлінного ставлення засуджених до усього виправно-трудоного процесу, сприяє швидкому й ефективному розв'язанню завдань, які постають перед установами по виконанню покарань, а тим самим сприяє боротьбі зі злочинністю. Дослідження психолого-педагогічних аспектів виконання покарань доводить, що стимулятори процесу виправлення, які знаходяться у віддаленій перспективі, справляють значно менший ефект, ніж найближча перспектива. Згідно з Постановою Пленуму Верховного Суду України №10 від 26.12.75 р.(із змінами і доповненнями від 23.12.83 р., 04.06.93 р., 03.12.97 р.) "Про практику застосування судами України законодавства про умовно-дostroкове звільнення від покарання і заміну покарання більш м'яким", точне і неухильне дотримання вимог закону про умовно-дostroкове звільнення від покарання має надзвичайно важливе значення для перевиховання засуджених, запобігання випадкам повторного вчинення злочинів. [67, с. 69]

Визначаючи своє ставлення до умовно-дostroкового звільнення, необхідно керуватися тим положенням, що в особистості жінки після п'яти-шести років позбавлення волі настають важкі не зворотні зміни. Ми маємо всі підстави говорити про те, що тяжкість каральних властивостей позбавлення волі, міра впливу на особу засудженої його негативних наслідків, погоджені й залежать від його терміну. Реальна можливість дostroкового звільнення дозволяє засудженим жінкам не втратити надію на те, що їхнє майбутнє життя налагодиться, що вони не будуть відхилені суспільством. Умовно-дostroкове звільнення розглядається ними не лише як міра заохочення за сумлінне ставлення до праці і зразкову поведінку, але і як стимул не втратити інтерес до життя. Дійсно, звільненню підлягають уже виправлені особи, але умовно-дostroкове звільнення - це мета, якої прагнуть усі засуджені жінки, перспектива, яка надихає їх енергією, бажанням утриматися у тяжких умовах ізоляції, а тому, у підсумку, справляють на засуджених не менший виховний вплив, ніж інші заходи. Є всі підстави розглядати інститут умовно-дostroкового звільнення як досить ефективний механізм виправного впливу на засуджених жінок.

Практичний досвід показує, що на певні категорії жінок можливість умовно-дострокового звільнення справляє більший вплив, ніж інші виховні заходи. Ми маємо враховувати той факт, що у більшості випадків поведінкою людини керує "інтерес", бажання досягти певної мети. Для більшості жінок ця мета полягає у тому, щоб якнайшвидше повернутися у родину, до дітей. Під час першої співбесіди засуджену завжди хвилювало запитання: чи має вона можливість достроково звільнитися і за яких підстав? Це хвилювало майже усіх новоприбульців до установи. Жінки, які мали одержати примусове лікування від алкоголізму, наркоманії, турбувалися про те, чи встигнуть завершити курс лікування, бо терміни покарання у більшості з них не перевищували 3 - 4 років позбавлення волі. Безперечно, засуджені розуміють умовно-дострокове звільнення як стимулюючий захід, застосування якого залежить лише от їхньої поведінки, ставлення до праці. Вважаємо, необхідно усіляко підтримувати засуджених у таких міркуваннях, і враховуючи особливості психологічного сприйняття засудженими жінками позбавлення волі, тугу за дітьми, сім'єю, спиратися у індивідуальній виховній роботі на соціально-позитивні прагнення жінок.

Особливості ресоціалізації засуджених жінок, які звільняються з місць позбавлення волі, свідчать на користь більш широкого застосування умовно-дострокового звільнення. Пристосування звільненої жінки до умов вільного життя передбачає тривалий і складний (з огляду на сьогоднішній день) процес їхнього трудового і побутового влаштування (порівняно з чоловіками). Більш високий середній вік, відсутність спеціальності, необхідної для працевлаштування, цілковита або часткова втрата родинних зв'язків - є головними чинниками, які ускладнюють розв'язання цієї проблеми. До того ж, питання мінімального життєзабезпечення, досить часто ускладнюється наявністю неповнолітніх дітей. У зв'язку із зазначеним, адміністрація установ по виконанню покарання у вигляді позбавлення волі як одне зі своїх головних завдань розглядає максимальне збереження і зміцнення зв'язків засуджених жінок з рідними, близькими, колишнім її оточенням (позитивної спрямованості), колективом співробітників (якщо засуджена підтримує з ними зв'язок). Розпад її зв'язків із зовнішнім середовищем, а отже і її психічне і фізичне здоров'я, значною мірою залежить від терміну перебування в ізоляції.

Існує ще один чинник, що доводить необхідність більш широкого застосування умовно-дострокового звільнення засуджених жінок, - відносно низька рецидивна злочинність серед осіб, які звільнилися умовно-достроково. За нашими даними, питома вага жінок, які умовно-достроково звільнилися у 1998 - 2000 роках і вчинили новий злочин

протягом невідбутої частини покарання, складає 2,9 % (рецидивна злочинність серед осіб, звільнених достроково із виправних установ України відповідно - від 3 % до 4 %). [141, с. 26]

Тож, необхідно знаходити різні способи та засоби скорочення тривалості негативного впливу ізоляції на засуджених жінок, нейтралізації наслідків позбавлення волі. Потенційні можливості умовно-дострокового звільнення стосовно засуджених жінок використовується не достатньо. Законодавче визначення підстав (матеріальних, формальних) застосування цього кримінально-правового інституту у новому Кримінальному кодексі, чинна практика умовно-дострокового звільнення засуджених жінок надають підстави визначити певні обставини, які заслуговують на увагу, доводять необхідність подальшого його удосконалення щодо жінок позбавлених волі.

Як уже зазначалося, за чинним законодавством відбуття визначеного законом терміну покарання залежить від тяжкості вчиненого злочину. Класифікація ж злочинів залежить від санкції статті, що передбачає відповідальність за конкретний вид злочину. Так жінка, що вчинить злочин невеликої або середньої тяжкості (за які закон передбачає покарання не більш двох і відповідно - п'яти років позбавлення волі), зможе достроково звільнитися, за наявності матеріальних підстав (певного ступеня виправлення), відбувши половину призначеного судом терміну покарання. За умисний тяжкий злочин (санкція статті передбачає термін понад п'ять років позбавлення волі, але не більш десяти) - відбувши 2/3 терміну покарання; особливо тяжкий (санкція статті передбачає покарання понад десять років позбавлення волі) - 3/4 терміну покарання відповідно. Раніше закон не погоджував можливість застосування умовно-дострокового звільнення, його формальні підстави із санкцією статті. Значення мав лише термін покарання, призначений судом. На нашу думку, законодавче визначення формальних підстав дострокового звільнення у такий спосіб певною мірою потягне більш сувору кримінальну репресію щодо жінок, яким суд призначив покарання більш м'яке, ніж передбачене законом, або в межах мінімального розміру санкції статті. Аналіз судової статистики доводить, що майже кожному десятому засудженому до позбавлення волі суди ухвалюють вирок із застосуванням ст. 69 КК (ст. 44 за КК 1960 р.), яка передбачає призначення покарання більш м'якого, ніж передбачено законом. [141, с. 13] Існують підстави стверджувати, що ця практика стосується значною мірою жінок, засуджених до позбавлення волі. Правильність цього погляду доводять такі дані: у досліджуваній установі питома вага жінок, до яких було застосовано ст. 44 КК, становила 13,5 %. За характером злочинів ці засуджені відбувають покарання за вчинен-

ня крадіжки, що поєднана з проникненням у житло, інше приміщення, розкрадання в особливо великих розмірах, простого умисного вбивства на побутовому ґрунті, злочинів корисливо-наси́льницького спрямування. Так, питома вага жінок, засуджених за крадіжку із проникненням у приміщення, до яких було застосовано ст.44 КК, становила 19 %, за розкрадання державного або колективного майна в особливо великих розмірах - 90 %, за умисне вбивство - 18 %, розбій - 21 %. Зазвичай практика призначення покарання більш м'якого, ніж передбачено законом стосувалася жінок, засуджених за один злочин. Виняток становлять жінки, засуджені за розкрадання у особливо великих розмірах. Серед них кожна п'ята вчинила також і посадовий підлог. Доцільно з цього приводу нагадати окремі особливості призначення покарання жінкам, які вчинили злочини корисливої спрямованості, санкції яких передбачали і передбачають за чинним законодавством призначення покарання понад п'яти, десяти років позбавлення волі. Так, 92,5 % жінок, засуджених за крадіжку із проникненням у приміщення (за умови вчинення одного злочину), відбувають покарання терміном до 4 років позбавлення волі; 56 % жінок, засуджених за розкрадання у особливо великих розмірах - терміном до 5 років, 90 % - відповідно до 8 років позбавлення волі. Лише за рідкісним винятком призначені покарання перевищують вісім років позбавлення волі. У більшості ж випадків вони набагато нижче. За умови збереження подібної практики призначення покарання засудженим жінкам за злочини корисливої спрямованості надалі, правильність й доцільність проєктованих формальних підстав застосування умовно-дostroкового звільнення до цієї категорії засуджених жінок спричиняє сумнів. Можливість розгляду питання щодо умовно-дostroкового звільнення лише після відбування ними 2/3, 3/4 призначеного судом терміну покарання спричинить стосовно них збільшення обсягу карної репресії. У зв'язку з цим уявляється доцільним закріпити у законодавчому порядку можливість розгляду питання про умовно-дostroкове звільнення жінок, засуджених за злочини не наси́льницької спрямованості, після фактичного відбуття ними не менше половини призначеного судом строку покарання (незалежно від тяжкості вчиненого злочину).

Чинником, який підсилював суворість кримінального покарання стосовно жінок-рецидивісток, справедливо вважалося не застосування умовно-дostroкового звільнення щодо осіб, які раніше відбували покарання у місцях позбавлення волі за умисний злочин і до погашення або зняття судимості знову вчинили умисний злочин, за який їх засуджено до позбавлення волі. За чинним законодавством ця категорія засуджених жінок може сподіватися на застосування умовно-

дострокового звільнення лише відбувши не менше двох третин строку покарання, навіть якщо вчинить злочин невеликої або середньої тяжкості (необережний тяжкий злочин). Зараз майже кожна третя жінка, засуджена до реального позбавлення волі, відбуває покарання в установі для неодноразово засуджених до позбавлення волі. Більш низький ступінь небезпеки особи жінки-рецидивістки, злочину учиненого нею (порівняно з аналогічною чоловічою злочинністю) пояснюють незначний відсоток жінок, які за КК 1960 р. були визнані судом особливо небезпечними рецидивістками. За даними Департаменту з питань виконання покарань їхня питома вага у 2000 р. становила 1,9 % від усіх жінок, які утримуються у виправних установах України; 2,6 % від усіх осіб, визнаних особливо небезпечними рецидивістами. Тож, за характером злочину ця проблема стосується переважно чоловіків злочинців. Жінкам-рецидивісткам фактично не призначається відбування покарання у в'язниці. За наявності кількісних показників, необхідних для того, щоб визнати жінку особливо небезпечною рецидивісткою (дві, три і більше не зняті і не погашені судимості за вчинення злочину в повнолітньому віці; неодноразовість засудження до реального відбування позбавлення волі), як правило, не було якісного. Здебільшого цією категорією засуджених жінок вчинялись не тяжкі злочини. У вчиненні насильницьких, тяжких корисливих злочинів вони, як правило, виконують другорядні ролі. Довгострокове перебування цієї категорії осіб в умовах ізоляції лише підсилює процес їхньої деградації, відторгнення від родини (якщо вона збереглася), дітей, суспільства. Водночас, ефективність дострокового звільнення цієї дуже запущеної категорії засуджених жінок знаходиться у безпосередній залежності від існування різних форм їхньої соціальної підтримки в перші місяці після звільнення. Соціальний контроль і допомога у створенні мінімально необхідних умов успішної адаптації жінок-рецидивісток до життя на волі - мають стати підставою розширення щодо них сфери застосування умовно-дострокового звільнення. На нашу думку, доцільно законодавчо визначити особливості застосування умовно-дострокового звільнення жінок-рецидивісток, які вчинили злочини не насильницького спрямування. Вони мають достроково звільнятися за загальними підставами, залежно від тяжкості вчиненого злочину.

Матеріальною підставою умовно-дострокового звільнення - є дані щодо міри виправлення засудженого. За чинним законодавством він має довести своє виправлення зразковою поведінкою і сумлінним ставленням до праці. Законодавство не визначає конкретніші показники міри виправлення. Практика правозастосування у цій частині доводить, що зазвичай зразкова поведінка пов'язується із дотриманням ви-

мог режиму відбування покарання, відсутністю порушень; сумлінне ставлення до праці - виконанням засудженим норм виробітку, відсутністю необґрунтованих відмовлень від праці, інших порушень дисципліни на виробничому об'єкті. Зразкова поведінка, сумлінне ставлення до праці розглядаються адміністрацією виправних установ як обов'язкові показники, матеріальною підставою умовно-дострокового звільнення. Водночас, до уваги беруться такі обставини як визнання засудженою своєї провини, ставлення її до призначеного покарання, добровільне відшкодування заподіяних збитків, підвищення загальноосвітнього і професійного рівня, участь у самодіяльних організаціях. Однак усі ці обставини за своєю правовою природою мають факультативне значення.

Питання щодо можливості умовно-дострокового звільнення стосовно кожної такої засудженої (без винятку) розглядається адміністрацією на спеціальній комісії. Однак, питома вага жінок, щодо яких воно вирішується позитивно становила 56 % у 1998 р., 69 % - у 1999 р., 65 % - у 2000 р. З одного боку, ці показники досить високі, оскільки фактично кримінально-правовий інститут дострокового звільнення застосовувався більш ніж до кожної другої жінки, яка підлягала умовно-достроковому звільненню за КК 1960 р. Отже, міра виправлення жінок в період відбування ними уперше позбавлення волі дозволяє адміністрації реально застосувати на практиці умовно-дострокове звільнення до значної їхньої частини. У свою чергу, це позитивно позначається і на інших (кому комісія відмовила), оскільки вони не втрачають надії, що при розгляді питання повторно через визначений законом час, за наявності матеріальних підстав, будуть достроково звільнені.

Але варто звернути увагу на причини, з яких адміністрація виправної установи, суди відмовляли засудженим жінкам у застосуванні умовно-дострокового звільнення. Зазвичай, підставою є наявність чинного стягнення; у певних випадках - відсутність заохочень, що розглядається як небажання засудженої поведінкою, ставленням до праці "довести своє виправлення"; дуже часто підставою для відмовлення є той факт, що засуджена не завершила курс лікування від алкоголізму, наркоманії, або ж (по переконанню суду) курс цей продовжувався дуже незначний період часу, недостатній для того, щоб у засудженої закріпилося негативне ставлення до вживання алкоголю. Кожне з цих підстав для відмови у застосуванні умовно-дострокового звільнення не безперечні.

Проблеми пов'язані взагалі із законодавчим, доктринальним визначенням поняття "ступінь виправлення", показників, критеріїв оцінки виправлення. Традиційно у спеціальних дослідженнях це визнається головною проблемою, вважається, що найбільша кількість помилок у застосуванні умовно-дострокового звільнення пов'язані із звільненням

осіб, які не виправилися, оскільки у правозастосуванні не існує єдиного підходу до визначення критеріїв, показників того, чи в дійсності засуджений довів своє виправлення. Актуальними є твердження А.М. Носенко, який виділяє суб'єктивні (психічний стан, погляди, настанови, ставлення до зовнішнього світу) та зовнішні показники (поведінка, ставлення до праці, виконання режимних вимог) виправлення засудженого. Лише сукупність цих показників мають надавати можливість позитивного розв'язання питання щодо застосування умовно-дострокового звільнення. Щодо визначення критеріїв оцінки міри виправлення, їхнього ототожнення із показниками виправлення, автор має власне бачення проблеми. За його висновками, має бути універсальний та об'єктивний критерій, який не може залежати від поцінування міри виправлення від окремих осіб. Цей критерій має визначити відповідність між фактичним рівнем виправлення та програмою виховання, а також засновуватися на всебічному пізнанні особистості засудженого на усіх стадіях застосування покарання, що пов'язано із певними проблемами технічного порядку, недосконалістю методики та заходів вивчення. Отже, на думку автора, до якої приєднуємося і ми, доведення виправлення є доволі складний логічний, розумовий процес пізнання особистості засудженого, який полягає в установленні відповідності зовнішніх, позитивних вивів внутрішньому змісту, новим якостям, яких засуджений набув під впливом кари та виховання під час відбування покарання. [136, с. 65-67] Теоретично висновки автора не викликають заперечення. Але відсутність технічних, організаційних, професійних можливостей реалізувати їх на практиці доводять необхідність дотримуватися визначених законом критеріїв (показників) виправлення засуджених: хороша поведінка, сумлінне ставлення до праці, навчання. На думку О.І Бажанова, ці показники у сукупності та різному співвідношенні характеризують засудженого. Визначення міри виправлення – якісний аналіз стану особи за їхньою допомогою. [11, с. 87] В останні роки усе більшого значення набуває вивчення особливостей особистості звільненого від відбування покарання у вигляді позбавлення волі як суб'єкта соціальної адаптації. Цей напрям дослідження взаємопов'язано із вивченням більш загальної теми - можливості підготувати засуджених в умовах ізоляції до вільного життя після звільнення. Так, В.М. Трубников вважає, що навіть за умов дотримання засудженим правил внутрішнього розпорядку, сумлінного ставлення до суспільно корисної праці та інших засобів виправлення, не існує гарантії його успішної соціальної адаптації після звільнення. З другого боку, не існує впевненості, що порушник режиму також порушуватиме правопорядок після звільнення. Автор доходить висновку, що процес ви-

правлення у місцях позбавлення волі не може вважатися закінченим, оскільки він здійснюється у штучно створених умовах ізоляції людини від суспільства, і лише через певний проміжок часу після звільнення засуджений пристосується до умов життя на волі, відтворить соціально корисні зв'язки та стане повноцінним членом суспільства. [185, с. 121]

Тож, необхідно уважніше підходити до оцінки поведінки засуджених жінок, що мають одне (два) незначних правопорушення. Враховуючи ступінь негативних наслідків (соціального, психологічного характеру) відбування жінками позбавлення волі, той факт, що більшість порушень, які вчиняють засуджені жінки не мають злісного характеру, - доцільно при визначенні міри виправлення засудженої не лише аналізувати характер допущених порушень, причини їх вчинення, поведінку після накладених стягнень, але й загальний стан жінки, враховувати її позитивні наміри, наявність соціально-корисних зв'язків. Підготовка таких засуджених до дострокового звільнення має здійснюватися заздалегідь (практично з перших днів перебування в установі).

Особливої уваги заслуговують також засуджені, які під час відбування покарання нічим себе не виявили, не заохочувалися адміністрацією установи. Необхідно враховувати, що серед них питому вагу становлять особи, які не можуть адаптуватися цілком в умовах ізоляції протягом тривалого часу (окремі з них - усього періоду відбування покарання), не знаходять у собі сил (ні психічних, ні фізичних) для активної поведінки в установі. Тому не слід у всіх випадках ототожнювати їхнє пасивне поводження, що інколи межує із виявами агресивності (чи - депресії), з відсутністю прагнення до виправлення, можливістю "довести своє виправлення". Саме у цьому випадку необхідно розібратися в психологічному стані засудженої, її ставленні до вчиненого злочину, планах на майбутнє, привернути увагу на стосунки засудженої з рідними, дітьми. Той факт, що вона не порушує режимних вимог (чи вчинила незначні порушення), виконує норми виробітку, підтримує регулярні зв'язки з родиною, пов'язує своє наступне життя з правослудною поведінкою, є достатньою матеріальною підставою (за наявності формальних) для розгляду і позитивного рішення питання про умовно-дострокове звільнення засудженої.

Особливого розгляду заслуговує практика застосування умовно-дострокового звільнення до засуджених жінок, яким суд призначив примусове лікування від алкоголізму (наркоманії). Враховуючи дані щодо динаміки вчинення жінкою злочинів у стані алкогольного (наркотичного) сп'яніння вважаємо це питання набуває актуальності. Кількісні показники застосування примусового лікування від алкоголізму та наркоманії щодо засуджених жінок не відбивають дійсності стану.

Безперечно, застосування примусового лікування до майже кожної третьої засудженої, яка утримується у виправних установах України (у чоловіків - до кожного п'ятого), свідчить, що ця проблема набуває "жіночого обличчя". Але ж річ у тім, що у стані алкогольного (наркотичного) сп'яніння жінками вчиняється майже 90 % вбивств, понад 70 % крадіжок, майже завжди жінка перебувала у такому стані, коли вчиняла з групою інших осіб грабіж, розбійний напад. Тому проблема лікування жінок в умовах ізоляції залишається актуальною. Слід зазначити, що саме через цю категорію засуджених жінок значно зменшувалася сфера застосування умовно-дострокового звільнення. З нашого погляду, у цьому випадку мала місце ситуація не зовсім урегульована нормами кримінального права, навіть до певної міри спостерігалися суперечності. Закон передбачав конкретний перелік підстав незастосування умовно-дострокового звільнення. Серед цих підстав факт незакінченості курсу примусового лікування від алкоголізму (наркоманії) не визнавався. З першого погляду, у відмові від застосування умовно-дострокового звільнення лише на підставі незакінчення лікування убагацьється певне обмеження правового статусу засудженої. Але з іншого боку, адміністрація установи зобов'язана виконати вирок щодо примусового лікування жінок, які страждають алкоголізмом, наркоманією.

Стрижнем такої проблеми - відсутність у законодавстві чітко визначених термінів, необхідних для виконання вироку в цій частині. Відомчі нормативні акти, рекомендації наркологам припускають проведення курсу лікування протягом 1 - 1,5 років. Термін лікування має визначатися значною мірою індивідуальним сприйняттям курсу лікування, враховувати занедбаність захворювання. Прокуратура ж розглядає факт відмови засудженим, які лікуються більше одного, але менш як півтора року, в умовно-достроковому звільненні як порушення закону. Певний час існувала практика, коли адміністрація установи розглядала позитивно на комісії справи засуджених жінок, які не пройшли курс лікування, направляла їх у суд, який, у свою чергу, відмовляв цієї категорії засуджених в умовно-достроковому звільненні. Поверталися до цих справ лише через шість місяців. Доцільність такого додаткового обсягу роботи, витрат фізичного і матеріального характеру, правильність існування подібної практики спричинює сумнів. Тим більше, що після відмовлення у достроковому звільненні, звичайно через 1-2 місяці після відмови суду у достроковому звільненні засуджені закінчували курс лікування.

Проблема термінів зняття ст. 14 (за КК 1960 р.) була пов'язана з проблемою реальної можливості на практиці домогтися якісних показників у лікуванні цієї категорії засуджених. Характерно, що практично кожна друга мала термін покарання, який не перевищував півтора ро-

ку позбавлення волі. У даному випадку ці жінки взагалі не можуть розраховувати на дострокове звільнення. Слід зазначити, що за сучасних дуже складних соціально-економічних умов, відсутності необхідних медикаментів, коштів в установах на їхнє придбання, головним засобом лікування є чинник ізоляції, психотерапевтичного впливу. Останнє має особливе значення, з огляду на специфічний психофізичний стан засуджених жінок, які страждають алкогольною і наркотичною залежністю, міру їхньої сугестивності. Отже надії лікарів на те, що не медикаментозне лікування (електрошок, заспокійлива психотерапія, індивідуальна гіпнотерапія) матимуть певний лікувальний вплив не безпідставні. Психофізичний стан завжди значною мірою визначає поведінку жінки, злочинну в тому числі, був однією з причин вживання нею алкоголю, наркотиків. А тому цей чинник необхідно враховувати у процесі організації і проведення примусового лікування. Досить часто обставини індивідуального характеру (занедбаність захворювання, наявність (відсутність) зривів у ході лікування, час перебування в слідчому ізоляторі, що зараховується в термін лікування, загальна виправно-трудова характеристика) дозволяли лікарям приймати рішення про можливість клопотатися перед судом про зняття ст. 14 КК через рік, а в окремих випадках і раніше.

Проте розглянута ситуація вимагає свого правового вирішення. За чинним законодавством взагалі не йдеться про алкоголізм та наркоманію, як захворювання, які потребують застосування примусових заходів медичного характеру. У статті 94 КК, що визначає їх види, йдеться лише про надання амбулаторної та стаціонарної допомоги у примусовому порядку щодо психічно хворого. У ст. 96 КК визначається порядок застосування примусового лікування до осіб, які вчинили злочин та мають хворобу, що становить небезпеку для здоров'я інших осіб. Тож ми маємо розуміти, що цим поняттям охоплюються випадки захворювання жінок на алкоголізм та наркоманію, бо взагалі законодавець не міг не врахувати значної поширеності цього негативного соціального явища, не визначитися у цьому питанні. Але таке не конкретне визначення, на нашу думку, не сприятиме ефективному правозастосуванню. Тим більш, воно не відповідає на існуючі питання, створює нові.

Умовно-дострокове звільнення має застосовуватися до засуджених жінок, які хворі на алкоголізм, наркоманію (за наявності матеріальних, формальних підстав) своєчасно. Подання адміністрації в суд з висновком про доцільність вирішення питання умовно-дострокового звільнення повинно ґрунтуватися на комплексній характеристиці, що охоплює не лише дані про поведінку засудженої, її ставлення до праці, стан родинних зв'язків, ставлення до вчиненого злочину, але й ефективність

лікувального процесу, міру його впливу на психічний і фізичний стан засудженої жінки. Незакінчений курс лікування не може бути єдиною підставою відмови в умовно-достроковому звільненні. Якщо є всі підстави (формального і матеріального характеру) для застосування умовно-дострокового звільнення бажано приймати позитивне рішення, але при звільненні засудженої направляти матеріали про необхідність продовження курсу лікування (спостереження) у спеціальні лікувальні установи за місцем її проживання. Необхідно розглядати сумлінне продовження лікування як одне з обов'язкових умов, порушення якого (так само як і інших зобов'язань, що у разі потреби доцільно покласти на жінку, яка дострокова звільнилася) може спричинити повернення в місця позбавлення волі. Цей спосіб краще, оскільки підвищення відповідальності громадян за належну поведінку може бути досягнуте як покладанням на особу додаткових обов'язків, так і заохоченням належної поведінки. Тому є виправданою пропозиція про посилення правового режиму умовно-дострокового звільнення від покарання покладанням на особу відповідних обов'язків і можливістю скасування рішення про умовно-дострокове звільнення. [135, с. 33] Покладання у певних випадках на розглянуту категорію засуджених жінок додаткових обов'язків: не змінювати постійного місця проживання, роботи, навчання без повідомлення спеціальних державних органів, уповноважених контролювати звільнену; не відвідувати визначені місця; піклуватися про дітей, виховувати їх; закінчити курс лікування від алкоголізму, наркоманії тощо, - розширить сферу застосування умовно-дострокового звільнення через тих засуджених, які за наявності формальних і матеріальних підстав вимагають додаткового контролю, лікувального впливу (його закінчення, закріплення). Розв'язання питання у такий спосіб має розглядатися як економія карної репресії стосовно зазначеної категорії засуджених жінок.

Існують, на нашу думку, два шляхи розв'язання цієї проблеми. Перший напрям має передбачати взагалі право суду, під час вирішення питання про можливість застосування умовно-дострокового звільнення, покладати на засуджену додаткові обов'язки, які вона має виконувати протягом невідбутої частини покарання. Постає запитання. Яка ж міра виправлення відповідає застосуванню дострокового звільнення за таких умов? За чинним законодавством умовно-достроковому звільненню підлягають лише особи, які виправилися, довели виправлення своєю поведінкою, ставленням до праці, навчанням, тому не потребують ніякого додаткового соціального контролю. Певна категорія осіб відповідає цим вимогам. Але за існуючих проблем пенітенціарної системи досить складно (практично неможливо) визначити факт виправ-

лення засудженої, яка не порушує режимних вимог, і навпаки - дійти висновку про негативну спрямованість особи, яка має незначні порушення. Російський законодавець, який надав суду можливість покласти на осіб, які достроково звільнюються, додаткові обов'язки, розв'язав цю проблему. Закон змінив матеріальні підстави застосування умовно-дострокового звільнення. За ст.79 КК Росії особа може бути звільнена умовно-достроково, якщо суд визнає, що для свого виправлення вона не потребує подальшого перебування в ізоляції, повного відбування призначеного судом покарання. [134, с. 124]

Існує й інше розв'язання проблеми. Визначити законодавчо два види умовно-дострокового звільнення: умовно-дострокове звільнення та умовно-дострокове звільнення із наглядом. До речі, за міжнародними стандартами у суду має бути великий вибір заходів кримінально-правового впливу на засуджених. Серед інших санкцій за Токійськими правилами країнам-учасникам рекомендовано ввести санкцію "умовного звільнення під судовий нагляд". [168, с. 520-524] Враховуючи вітчизняний досвід, слід зауважити, що у такому випадку слід удосконалити механізм соціального контролю за поведінкою умовно-достроково звільнених кримінально-виконавчої системи. Ця проблеми є взагалі складовою загальної проблеми щодо створення ефективної системи соціального контролю за звільненими від покарання із випробуванням, засудженими, яким призначено альтернативні покарання. За твердженням голови Державного Департаменту України з питань виконання покарання В.А. Львовчкіна, вивчення європейського досвіду переконливо доводить, що в Україні необхідно створювати службу пробації, яка має займатися досудовою підготовкою матеріалів, роботою з умовно засудженими, із звільненими умовно-достроково, виконанням альтернативних покарань. [108, с. 46] Департаментом з виконання покарань спільно із вченими Одеської юридичної академії, колегами із Великої Британії експериментально апробуються нові механізми діяльності служби соціального контролю в Одеській області. Ці напрями себе виправдають, оскільки за новим законодавством передбачається значне збільшення кількості звільнених достроково із місць позбавлення волі, які навіть за умови позитивної поведінки, сумлінного ставлення до праці в ізоляції потребують подальшого контролю та допомоги у їхньому пристосуванні до вільного життя за тяжких сучасних умов.

Автор надає особливого значення заходам скорочення терміну перебування засуджених жінок в ув'язненні, тому з метою обґрунтування доцільності поширення сфери застосування кримінально-правового інституту дострокового звільнення жінок із місць позбавлення волі має використати дані комплексного дослідження особливостей реалізації

кримінальної відповідальності щодо жінок, які вчинили злочин. Наявність практичного досвіду застосування умовно-дострокового звільнення щодо засуджених жінок, які уперше відбувають позбавлення волі, аналіз загальної практики застосування в Україні цього кримінально-правового інституту, судової статистики, даних Департаменту з питань виконання покарання, історичного, систематичного та граматичного тлумачення кримінального законодавства, у підсумку надають підстави визначити окремі напрями реформування інституту дострокового звільнення від відбування покарання у вигляді позбавлення волі стосовно засуджених жінок, які мають базуватися на наступних положеннях.

Соціально-демографічні, соціально-психологічні, психофізичні властивості засуджених жінок (особливе значення родинних та інших корисних зв'язків з суспільством; вплив на сприйняття покарання емоційно-чуттєвої сфери, переживань на рівні підсвідомого; велика сегустивність; здатність до адекватності ситуації, обставинам, які надані жінкам) обумовлюють можливість досягнення мети виправлення стосовно питомої ваги засуджених до позбавлення волі жінок в більш оптимальні терміни, за умови вчасного професійного психолого-педагогічного впливу, ефективного застосування механізму стимулювання позитивної поведінки. За нашими даними, кожна друга засуджена, яка звільнюється достроково із установи для утримання осіб, які уперше відбувають позбавлення волі, звільнюється умовно-достроково.

Інститут умовно-дострокового звільнення від відбування позбавлення волі (як складовий елемент системи реалізації найбільш сурової форми кримінальної відповідальності, що передбачає засудження, призначення покарання, реальне його виконання) маємо розглядати як найсуттєвіший, стимулюючий до позитивної поведінки, виправлення захід кримінально-виконавчого процесу. Регулюючи кримінальну репресію, він дозволяє суттєво змінити її обсяг, зменшити тяжкість каральних властивостей позбавлення волі, міру впливу її негативних наслідків, що за традиційним визначенням більш згубні для жінок, ніж до чоловіків і, до того ж, залежать від терміну їхнього перебування в ізоляції.

Співставлення формальних та матеріальних підстав застосування ст. 81 КК з практикою кримінального правосуддя, визначення обсягу кримінальної репресії (вид, термін покарання) щодо жінок, які вчинили певні тяжкі корисні злочини проти власності (зокрема, крадіжку із проникненням у приміщення, розкрадання в особливо великих розмірах, тощо) доводить, - визначення формальних підстав умовно-дострокового звільнення у чинний спосіб потягне більш сувору кримінальну репресію щодо цих засуджених, порівняно із законодавством 1960 р., оскільки суди (за даними дослідження 2000 р.) на підставі наявності комплексу

пом'якшуючих обставин щодо 90 % зазначених жінок, визначили покарання, яке є мінімальним або ж більш м'яке, ніж передбачене законом (формальні ж підстави умовно-дostroкового звільнення пов'язані із максимальним терміном покарання вказаним у санкції).

Проблематичним є визначення за чинним законодавством формальних підстав умовно-дostroкового звільнення засуджених жінок, які відбули покарання у місцях позбавлення волі за умисний злочин і до погашення судимості знову вчинили умисний злочин невеликої або середньої тяжкості, за який їх засуджено до позбавлення волі - необхідність відбутися не менше двох третин строку покарання. Довгострокове перебування цих жінок в ізоляції посилює процес їхньої криміналізації, деградації, міру руйнування соціально-корисних зв'язків, позбавляє останньої можливості зберегти родину, якщо вона є. В підсумку - наявність тяжких форм алкоголізму, наркоманії, найбільша питома вага жіночого бродяжництва, сталість спеціального рецидиву серед жінок із збільшенням судимостей.

Реформування кримінального законодавства стосовно засуджених жінок має передбачати поширення сфери застосування умовно-дostroкового звільнення щодо жінок, які вчинили злочини невеликої, середньої тяжкості (рецидивісти), тяжкі злочини не насильницького спрямування і полагати у можливості дostroкового звільнення після фактичного відбуття ними не менше половини призначеного судом строку покарання.

Питома вага жінок, які вчиняють злочини у стані алкогольного, наркотичного сп'яніння, хворих на алкоголізм та наркоманію, неможливість об'єктивно оцінити в умовах ізоляції ступінь виправлення засудженої жінки, міру набуття в її діях та поглядах позитивної спрямованості, можливість за чинного законодавства застосування умовно-дostroкового звільнення майже до усіх осіб, які відбувають позбавлення волі, незалежно від тяжкості злочину (крім довічного), - обумовлюють доцільність законодавчого визначення (крім загального) спеціального кримінально-правового інституту умовно-дostroкового звільнення щодо жінок, які позбавлені волі - "Умовно-дostroкове звільнення під нагляд". Реальне звільнення від покарання окремої категорії засуджених жінок (які не довели своє виправлення, але щодо яких є всі підстави вважати недоцільним подальше перебування в ізоляції, можливим їхнє виправлення за умови контролю після звільнення) має бути пов'язано з виконанням певних обов'язків та правил поведінки, отже законодавчим визначенням можливості суду покласти на засуджену певні обов'язки на період дostroкового звільнення.

Ефективність умовно-дострокового звільнення під нагляд знаходиться у безпосередній залежності від існування, дієвості різних форм соціального контролю, підтримки жінок (передусім тих, хто має дітей) після їх звільнення із виправної установи, створення мінімально необхідних умов для успішної адаптації на волі.

Враховуючи викладене, доцільно сформулювати кримінально-правову норму у такій редакції:

"Умовно-дострокове звільнення під нагляд".

1. До жінок, що відбувають покарання у виді обмеження волі, позбавлення волі може бути застосовано умовно-дострокове звільнення під нагляд.

2. Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання під нагляд може бути застосовано, якщо суд дійде висновку, що засуджена не потребує перебування в ізоляції і її подальше виправлення можливе за умови контролю за її поведінкою після звільнення.

3. Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання під нагляд може бути застосовано після фактичного відбуття засудженою:

1) не менше половини строку покарання, призначеного судом за злочин невеликої, середньої тяжкості, тяжкий злочин, крім тяжкого злочину проти особи, особливо тяжкого злочину.

2) не менше двох третин строку покарання, призначеного судом за умисний тяжкий злочин проти особи, умисний особливо тяжкий злочин не насильницького спрямування, необережний особливо тяжкий злочин, якщо особа раніше відбувала покарання у виді позбавлення волі за умисний злочин проти особи і до погашення або зняття судимості знову вчинила умисний злочин, за який вона засуджена до позбавлення волі.

3) не менше трьох четвертей строку покарання, призначеного судом за умисний особливо тяжкий злочин проти особи, а також покарання, призначеного засудженій, яка раніше звільнялася умовно-достроково і знову вчинила умисний злочин протягом невідбутої частини покарання.

4. Засуджена яка раніше відбувала покарання у вигляді позбавлення волі за умисний злочин не насильницького спрямування і до погашення або зняття судимості знову вчинила умисний злочин, не спрямований проти особи, може бути умовно-достроково звільнена за загальними фактичними підставами, визначеними у ст. 81 КК - залежно від тяжкості вчиненого злочину.

5. У разі умовно-дострокового звільнення від відбування покарання у виді позбавлення волі під нагляд суд може покласти на засуджену обов'язки, передбачені ст. 76 КК.

6. Контроль за поведінкою таких засуджених здійснюється органами виконання покарань за місцем проживання засудженої.

7. Якщо засуджена не виконує покладені на неї обов'язки або систематично вчинює правопорушення, що потягли за собою адміністративні стягнення і свідчать про небажання довести своє виправлення, суд направляє засуджену для відбування призначеного покарання.

8. У разі вчинення жінкою, до якої було застосовано умовно-дострокове звільнення від відбування покарання під нагляд, протягом невідбутої частини покарання нового злочину суд призначає їй покарання за правилами, передбаченими статтями 71 і 72 КК.

4.2. Звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років

Гуманізація кримінальної політики, яка ґрунтується на визнанні пріоритету загальнолюдських цінностей, необхідності приведення законодавства у відповідність з міжнародними стандартами, передбачає реформування кримінального, кримінально-виконавчого, кримінально-процесуального законодавства насамперед щодо найбільш уразливих і соціально незахищених верств населення. Передусім цей процес має передбачати і надалі удосконалення умов та порядку виконання покарання позбавленням волі, застосування різних форм зміни порядку реалізації кримінальної відповідальності щодо вагітних жінок, жінок, які мають малолітніх дітей. Особливе значення у цьому надається новому кримінально-правовому інституту, зазначеному у ст. 83 КК - Звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років (за ст. 46² КК 1960 р. - відстрочка відбування покарання вагітним жінкам і жінкам, які мають дітей віком до трьох років). Це порівняно новий кримінально-правовий інститут, один із видів дострокового звільнення певної спеціальної категорії жінок від відбування покарання у вигляді позбавлення волі (обмеження волі), за умови виконання ними певних зобов'язань. Набрав чинності у 1994 р. Як і умовно-дострокове звільнення, здійснює стимулюючий і заохочувальний вплив на жінок, які не позбавлені почуття любові до дитини, відповідальності за її фізичний і психічний розвиток, здоров'я. Джерела виникнення цього кримінально-правового інституту, історичне та систематичне тлумачення ст. ст. 79, 83 КК, як таких, що поширюються на аналогічну, специфічну категорію засуджених жінок, аналіз проблем правозастосування у цій частині в Україні, - уможливають визначити певні напрями удосконалення інституту звільнення від відбування покарання щодо вагітних жінок, жінок, які мають малолітніх дітей.

Уперше він був апробований у досліджуваній установі (за участю автора) у 1990 - 1991 р. під час проведення експерименту у семи жіночих виправно-трудових колоніях загального режиму Росії та України. Одним із головних завдань експерименту (з поміж інших) було створення найсприятливіших умов для народження і виховання дітей засудженими жінками. За умовами експерименту щодо вагітних жінок і жінок, які мали дітей віком до трьох років застосовувалась особлива форма звільнення від відбування покарання - так звана відстрочка відбування покарання у вигляді позбавлення волі. Вона не поширювалася на жінок, засуджених за розбій з метою розкрадання державного, колективного або індивідуального майна, умисне вбивство за обтяжуючих обставинах, умисне тяжке тілесне ушкодження, засуджених більш як два рази за будь-які умисні злочини, щодо особи, яка не завершила примусове лікування від алкоголізму, наркоманії й обов'язкового лікування від венеричних захворювань, а також - на злісних порушників режиму утримання. Під час проведення експерименту надійшла низка пропозицій щодо удосконалення практики реалізації зазначеного кримінально-правового інституту, більшість від практичних працівників. Зокрема, зазначалася необхідність поширення такої форми звільнення від відбування покарання на жінок, які були неодноразово засуджені; відбували покарання за тяжкі злочини (у тому числі, умисне вбивство, вчинене жінкою на сімейно-побутовому ґрунті через провокуючу поведінку потерпілого), - якщо вони відбули певну частину покарання, що не передбачалося умовами експерименту. Слід зазначити, що на початковій стадії експерименту відстрочка відбування покарання застосовувалася до жінок, засуджених за просте умисне вбивство. Але надалі в умови його проведення були внесені зміни, що виключали можливість звільнення цієї категорії засуджених жінок. У пропозиціях зазначалася також доцільність незастосування звільнення щодо засуджених, які не закінчили примусового курсу лікування від алкоголізму, наркоманії, венеричних захворювань.

Усього за період експерименту через відстрочку відбування покарання було звільнено 136 чоловік. Протягом усього терміну дії експерименту суд за поданням органу, що здійснював контроль за звільненими, визнав за необхідне повернути до колоній лише двох засуджених, які ухилялися від догляду й виховання дитини. Стосовно ще двох надійшла інформація про порушення кримінальної справи за фактом крадіжки індивідуального майна громадян. В установі, яка досліджується, було звільнено 74 засуджених жінки, що становило 54,4 % від загальної кількості звільнених в усіх семи колоніях. Отже, наступні результати практики застосування звільнення у цій установі є показо-

вими. Аналіз даних проводився через два роки після завершення експерименту. За станом на 1 липня 1993 р. 68 % звільнених характеризувалися позитивно, займалися вихованням дитини, окремі жінки влаштувалися на роботу. Стосовно 23 % - інформація з органів внутрішніх справ не надійшла. Виправдано віднесення цієї категорії звільнених до осіб, які є законослухняними громадянами. За інших обставин мали бути застосовані міри державного примусу з направленням засудженої до відповідної установи для відбування покарання, призначеного за вироком суду. Щодо п'яти засуджених жінок надійшла інформація про вчинення нового злочину. Слід зазначити, усі вони раніше були засуджені за крадіжку. Подібний же злочин вчиняли знов, що доводить необхідність ґрунтовнішого вивчення індивідуальних властивостей жінки, яка відбуває покарання за крадіжку, під час вирішення питання про її звільнення. Але, водночас, слід передбачити мінімальне матеріальне забезпечення її життя з дитиною після звільнення, що на сьогодні набуває особливого значення.

Експеримент з апробації нових правових норм виправдався. Нові умови відбування покарання у вигляді позбавлення волі стосовно засуджених жінок, зокрема, вагітних жінок, жінок, які мають дітей у будинку дитини при виправно-трудовій колонії були введені в дію. Слід зазначити, що КК РФ був доповнений у 1992 р. лише однією ст. 46², що передбачала відстрочку відбування покарання вагітним жінкам і жінкам, які мають малолітніх дітей у віці до трьох років. У новому КК РФ (1996 р.) також передбачений лише один кримінально-правовий інститут, який визначає підстави застосування специфічного звільнення засуджених жінок від відбування покарання. Законодавець Росії назву інституту не змінив, але значно розширив сферу застосування відстрочки відбування покарання. Чинність ст. 82 КК РФ поширюється на вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до восьми років, крім жінок, засуджених до позбавлення волі на строк понад п'ять років за тяжкі й особливо тяжкі злочини проти особи. (134, с. 130)

В Україні особливості і специфіка кримінальної відповідальності вагітних жінок, жінок, які мають дітей віком до трьох років, полягала не лише у більш пільгових умовах дострокового звільнення від покарання, але й також у ширшій сфері умовного незастосування позбавлення волі. Законом 1994 р. КК України був доповнений двома новими кримінально-правовими інститутами: спеціальною відстрочкою виконання вироку (ч. 2 ст.46¹ КК, з 1996 р. - ч. 3 ст. 46¹ КК) і відстрочкою відбування покарання (ст. 46² КК) вагітним жінкам і жінкам, які мають дітей у віці до трьох років. Що є цілком доцільним й виправданим, відповідає принципу гуманізму, економії кримінальної репресії стосо-

вно жінок, які мають малолітніх дітей. Зазначені статті передбачали різні кримінально-правові інститути, що застосовувалися на різних стадіях кримінального правосуддя. Перший - одна з форм кримінальної відповідальності, сутність якої полягала у державному осуді, визнанні жінки винною в обвинувальному вирокі, призначенні конкретної міри покарання у вигляді позбавлення волі, вирішенні суду про незастосування його за певних умов. Другий - вид певного дострокового звільнення від відбування покарання (не лише позбавлення волі) за умови виконання засудженою певних зобов'язань. Ці правові інститути різні за колом осіб, що підпадають під їх дію: ч. 3 ст. 46¹ КК поширювалася на жінок, які вперше засуджені до позбавлення волі, що реально не відбували цей вид покарання; ст. 46² КК - на засуджених, стосовно яких вирок набув законної сили і, як правило, на момент ухвалення рішення про звільнення вже відбули певну частину призначеного судом строку покарання; кількість судимостей не мала значення.

У чинному КК збережені ці кримінально-правові інститути. Проте за назвою та правовою сутністю вони зазнали певних змін: ст. 79 КК передбачає звільнення від відбування покарання з випробуванням вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до семи років, у разі призначення їм покарання у вигляді обмеження, або позбавлення волі. За своїм соціальним призначенням застосування цього інституту насамперед передбачає можливість виправлення певної частини жінок, засуджених до позбавлення волі, без ізоляції їх від суспільства, засуджених до обмеження волі - без належного цьому виду покарання нагляду. Якщо кримінально-правовий інститут, передбачений ст. 79 КК, надає можливість певній категорії засуджених жінок не відбувати реально покарання за певних умов, то другий, зазначений у ст. 83 КК, поширюється на засуджених, які вже відбувають ці покарання. Зокрема, звільнення від відбування покарання, передбачене цією нормою, поширюється на жінок, засуджених до обмеження волі або позбавлення волі, які стали вагітними або народили дітей під час відбування покарання, крім засуджених до позбавлення волі на строк більше п'яти років за умисні тяжкі, особливо тяжкі злочини. Таким чином, у певної частини засуджених жінок — вагітних і таких, які мають дітей до трирічного віку — з'явилася можливість реально не відбувати увесь термін покарання, довівши можливість свого виправлення поза ізоляцією від суспільства за умови виконання своїх соціальних функцій матері та покладених на неї суспільством обов'язків. Головна мета звільнення від подальшого відбування позбавлення волі, обмеження волі зазначеної категорії засуджених пов'язана з необхідністю створити належні умови для народження та виховання дітей. У цьому виявляється гуманне ставлення до них держави.

Особливої уваги заслуговує застосування ст. 83 КК до жінок, позбавлених волі, оскільки це покарання має надто значні негативні наслідки для жінок. Держава може забезпечити більш пільгові умови утримання в ізоляції вагітних жінок, жінок, які мають при собі малолітніх дітей, але не в змозі створити необхідні умови для нормального фізичного і психічного розвитку дитини. Кількість даної специфічної категорії засуджених жінок незначна. Зокрема, в установі, що досліджується їхня питома вага в останні роки не перевищувала 2,5 - 3 % від загальної кількості засуджених. Загалом в Україні лише дві виправно-трудові установи, які мають Будинки дитини, де на початку 2001 р. перебували 54 дитини. Проте, психологічний стан як матері, так і дитини, її повноцінний розвиток, зміцнення їх здоров'я не можуть не викликати до себе особливої уваги, оскільки розв'язання цих питань в умовах ізоляції проблематичне. Тому стан вагітності, наявність малолітньої дитини необхідно розглядати як один із головних (найбільш вагомих) підстав застосування розглядуваного кримінально-правового інституту. У будь-якому випадку, в основі ухвалення рішення про застосування звільнення від відбування покарання до розглянутої категорії жінок мають бути дані, які підтверджують можливість їх виправлення без ізоляції від суспільства, свідчать про сумлінне ставлення до своїх материнських обов'язків, родини. З огляду на специфічність правового інституту пріоритетність останніх особистісних характеристик засуджених жінок безсумнівна. Оцінюючи їхню поведінку, ставлення до дитини, необхідно приймати позитивне вирішення, якщо є достатньо підстав вважати, що жінка, коли звільниться, створить сприятливі умови для розвитку і виховання своєї дитини.

Проте, на нашу думку, існують потенційні можливості й доцільність розширення сфери застосування звільнення від відбування покарання. По-перше, вимагає певного уточнення формулювання ч. 1 ст. 83 КК. У ній визначена категорія осіб, до яких має застосовуватися звільнення від відбування покарання: жінки, які стали вагітними, або народили дітей під час відбування покарання. Буквальне розуміння обмежує сферу дії кримінально-правового інституту, тому що припускає, що це можливо лише у випадку, якщо у жінки з'явилася дитина за час відбування нею покарання. Не враховується та обставина, що у певній частині засуджених, до яких не застосовувалася ст. 79 КК (звільнення від відбування покарання з випробуванням) за характером злочину, терміном покарання, надалі мали місце зміни у вироку суду. У зв'язку із помилуванням, амністією, переглядом справи наглядовою інстанцією, вирок був змінений. Найчастіше змінювався термін призначеного судом покарання, рідше - кваліфікація вчиненого. Тож жінки навіть за

наявності малолітніх дітей, які залишилися із рідними, не скористаються можливістю дострокового звільнення від відбування покарання за цієї підстави. З цією обставиною пов'язана інша: наскільки доцільне існування відмінних соціально-демографічних підстав застосування звільнення від відбування покарання з випробуванням (ст. 79 КК) та звільнення від відбування покарання (ст. 83 КК). Йдеться про вік дитини. У першому випадку закон визначає сім років, у другому - три. Зважаючи на той факт: що закон не визначає відмінностей (за характером злочину, терміном покарання, наявністю судимостей, інших кримінально-правових властивостей) у переліку осіб, на яких поширюється перший і другий кримінально-правовий інститут; передбачає застосування статей до однакової специфічної категорії жінок (вагітних, мають малолітніх дітей); регулює інститути однакові за своїм соціальним призначенням, - вважаємо за доцільне урівняти їх щодо визначення віку дитини. Вік дитини - це один з напрямів розширення сфери застосування звільнення від відбування покарання. У зв'язку із зазначеним більш правильним уявляється формулювання ч. 1 ст. 83 КК у такій редакції "Засудженим вагітним жінкам і жінкам, які мають дітей віком до семи років...".

Дані дослідження щодо характеру вчиненого жінкою злочину, терміну призначеного судом покарання, доводять, правом на звільнення від відбування покарання за цих підстав може скористатися лише третя частина засуджених жінок, які завагітніли, або народили дитину в умовах ізоляції. Зазвичай, покарання позбавленням волі терміном, який не на багато перевищує максимально припустимий (п'ять років) відбувають жінки, засуджені за різні злочини, що не пов'язані з посяганням на особу. У більшості випадків це злочини проти власності, так як загалом питома вага жінок, які відбувають покарання за такі злочини дуже значна. Водночас, жінки, яким суд призначив покарання понад п'ять років позбавлення волі за крадіжку з проникненням у житло (ч.3 ст. 185), у великих, особливо великих розмірах (ч.4, 5 ст. 185), привласнення, розтрату майна через зловживання службовою особою своїм посадовим становищем, повторно, за попередньою змовою групою осіб, у великих, особливо великих розмірах (ч. 3, 4, 5 ст. 191), - через певний час мають звільнитися умовно-достроково. Якщо засуджена має при собі дитину, яка перебуває у Будинку дитини при виправному закладі, вона може не працювати. Отже, з моменту народження дитини і до досягнення нею трьох років (у виняткових випадках до чотирьох), засуджена і її дитина перебувають на утриманні держави. Необхідно зазначити, що вартість утримання дитини, яка перебуває у Будинку дитини виправно-трудової установи, на місяць, більш ніж у два рази,

перевищує утримання засудженої. Водночас, жінка не зможе приділити їй необхідну увагу, оскільки час побачення обмежений розкладом установи. Дитина не відчуває необхідної для неї в перші місяці (роки) життя ласку й увагу матері. До того ж, складно оцінити міру виправлення засудженої, яка не працювала, не виявила власні здібності в інших сферах життя в ізоляції. Тому за основу розв'язання питання щодо можливості умовно-дострокового звільнення засудженої покладені, зазвичай, її особистісні властивості як матері, її ставлення до дитини, тобто те, що зумовлює доцільність застосування звільнення від відбування покарання. У визначеній нами ситуації це було б правильне вирішення. З огляду на вияв принципів гуманізму й економії кримінальної репресії варто розширити сферу застосування звільнення від відбування покарання до вагітних жінок і жінок, які мають малолітніх дітей. У доцільності зняти всі обмеження при застосуванні цього кримінально-правового інституту є свої прихильники. Однак не можна цілком ігнорувати громадську думку. Нині, коли спостерігається значне зростання жіночої злочинності, зокрема найбільш її агресивних форм, подібне вирішення може поширити в суспільстві думку про безкарність і всепрощення. Однак доцільно поширити цей інститут на жінок, які вчинили злочин корисливої спрямованості, незалежно від тяжкості діяння (грунтуючись на висновках щодо аналізу ступеня соціальної небезпеки злочинів, вчинених жінками), та обмежувати його застосування лише щодо тяжких і особо тяжких злочинів проти особи.

Згідно з чинним кримінальним законодавством умовно-достроковому звільненню від відбування покарання підлягатимуть усі особи, засуджені до позбавлення волі (крім довічного ув'язнення). Тому одним з напрямів гуманізації кримінальної політики стосовно розглядуваної категорії засуджених жінок (вагітних, які мають малолітніх дітей) має бути розширення сфери застосування звільнення від відбування покарання також і на засуджених за злочини проти особи, але за певних формальних підстав: встановлення необхідного для відбування терміну покарання, що має бути менш тривалим, ніж для умовно-дострокового звільнення. Насамперед це стосується жінок, які вчинили умисне вбивство через провокуючу поведінку потерпілого. Багато хто з них має дітей, підтримує з ними добрі стосунки.

Крім зазначених підстав закон передбачає певні умови, за наявності яких можливе позитивне розв'язання питання щодо звільнення від відбування покарання. Зокрема, ч. 2 ст. 83 КК гласить: "звільнення від відбування покарання застосовується до засудженої, яка має сім'ю або родичів, що дали згоду на сумісне з нею проживання, або яка має можливість самостійно забезпечити належні умови для виховання дитини".

В перші роки реалізації нового кримінально-правового інституту соціальним умовам виховання дитини приділялася значна увага, оскільки звільнення від відбування покарання пов'язано, передусім, із необхідністю створення належних умов для розвитку дитини. Для інтересів дитини закон вимагає перевірки тих умов, у яких жінка з дитиною має перебувати після звільнення. Наявність соціально-корисних зв'язків, житла, мінімальних матеріальних умов мають забезпечити можливість жінці займатися вихованням дитини, піклуватися про її нормальний розвиток, не допустити її захворювання. Але з іншого боку, надмірна увага до цього питання призвела до того, що значна частина засуджених жінок, які позитивно характеризувалися під час відбування позбавлення волі, підлягали дії правової норми, не скористалася цим з причин соціального характеру. Наприклад, у досліджуваній установі в перші два роки чинності кримінально-правового інституту відстрочка відбування покарання була застосована щодо 24 % засуджених (з тих хто підпадав під дію ст. 46² КК 1960 р.) у 1995 р. і 14 % - у 1996 р. відповідно. Головним чином, такі показники були зумовлені відсутністю родичів, наявністю старих батьків, що не в змозі були надати підтримку своїй дочці у вихованні онуків, відсутністю зв'язків з рідними, а також їхньої згоди на надання допомоги засудженій.

За останні роки практика застосування інституту зазнала змін, зумовлених загальним економічним станом держави. Відсутність достатньої кількості коштів на утримання вагітних жінок, жінок, які годують немовлят, дітей у Будинку дитини внесли певні корективи в організацію процесу підготовки засудженої до звільнення її з дитиною, сприяло активному пошуку можливостей їхнього побутового влаштування після звільнення. Не вдаючись у подробиці розв'язання цих питань, зазначимо, що нині відсутність соціальних умов не є підставою для відмови в застосуванні звільнення від відбування покарання. Практика підготовки жінок до звільнення припускає завчасне вирішення адміністрацією цього питання. Поновлення, укріплення соціально корисних зв'язків засуджених зазначеної категорії насамперед з рідними і близькими - одна з головних і необхідних умов успішної адаптації на волі жінок, які звільняються з маленькою дитиною. Закон передбачає можливість звільнення жінки з дитиною й у тому випадку, якщо вона має можливість самостійно забезпечити належні умови для виховання дитини (має свій будинок у селі, приватизовану квартиру). Засуджена, яка наполягає на звільненні в даному випадку, переконана, що матиме можливості для мінімального забезпечення свого життя з дитиною.

Але реалії життя набагато складніші: рідні, які спочатку дали згоду прийняти засуджену і дитину, надалі відмовляють їй у допомозі, знай-

ти роботу не вдається, матеріальної підтримки не має. Необхідно враховувати особливу уразливість у соціально-економічному плані жінок (на тлі низького рівня достатку населення), які, крім того, що звільняються з дитиною, мають інших дітей. Чинник відсутності у них засобів існування може спровокувати протиправну поведінку жінки, потягти захворювання (смерть) дитини. Важливість визначених обставин доводить наступний приклад. Засуджена Т. під час відбування покарання у вигляді позбавлення волі народила дитину. За наявності кримінально-правових підстав, соціальних умов до засудженої була застосована відстрочка відбування покарання (за ст. 46² КК 1960 р.). Вона звільняється з дитиною із установи і їде до бабусі, де перебуває її інша дитина. Через два місяці після звільнення помирають одна за одною дівчинки засудженої. Суд Шосткінського району Сумської області приймає рішення щодо повернення засудженої до виправної установи для відбування покарання призначеного за вироком суду. В мотивуючій частині зазначено, що у період відстрочки відбування покарання засуджена існувала лише за рахунок грошової допомоги на дітей, пенсію бабусі. До лікарні дитину привезли у тяжкому стані, але вже було запізно. Загалом засуджена як мати характеризувалася задовільно, зауважень не мала.

Вихід - у створенні спеціальних соціальних структур (фондів), здатних надати допомогу цим жінкам у початковий період їхньої адаптації. Водночас, створення соціальних умов для застосування звільнення від відбування покарання має розглядатися як один з напрямів виховного впливу адміністрації закладу, діяльності спеціальних служб, що займаються проблемами побутового і трудового влаштування засуджених, які звільняються. Наявність соціально корисних зв'язків, поряд з позитивною виправно-трудовою характеристикою, завершенням курсу лікування від алкоголізму, наркоманії, венеричних захворювань, оцінкою особистісних властивостей засудженої як матері, - у комплексі мають зумовити можливість і доцільність звільнення від відбування покарання вагітних жінок, жінок, які мають при собі дитину. У зв'язку із зазначеним, вважаємо достатнім регулювання даного питання лише нормами виправно-трудового (кримінально-виконавчого) права (ст. 109² ВТК). Формулювання положення, що визначає соціальні умови застосування звільнення від відбування покарання в ч. 2 ст. 83 КК, на нашу думку, не доцільне.

Засуджена вагітна жінка і жінка, яка має дитину до трьох років, звільняється від відбування покарання на термін визначений у межах її можливого звільнення від роботи в зв'язку з вагітністю, пологами і досягненням дитиною трьох років. Згідно з законом максимальна тривалість цього терміну становить три роки сімдесят днів, за винятком жі-

нок, які віднесені до категорії осіб, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. Цим жінкам надається відпустка тривалістю до 90 днів - до пологів і 90 днів - після пологів [132, с. 186]. Тому тривалість іспитового терміну щодо цієї категорії засуджених жінок може дорівнювати 3 роки 90 днів. Мінімальна межа звільнення законом не встановлена. Зазвичай звільнення відбувається у початковий період покарання, його першій половині. Оскільки відбувши половину призначеного терміну покарання, засуджені жінки мають сподіватися на умовно-дострокове звільнення (нагадаємо: звільненню від відбування покарання підлягають жінки, які вчинили злочини невеликої або середньої тяжкості, які на підставі ст. 81 КК підлягають умовно-достроковому звільненню після фактичного відбуття не менше половини строку покарання). Безперечно, засуджені віддають перевагу умовно-достроковому звільненню, оскільки це звільнення не передбачає ніяких додаткових обов'язків, на відміну від звільнення від відбування покарання на підставі ст. 83 КК.

Термін, на який засуджені звільняються від відбування покарання, перетворюється у випробування. Жінка повинна виконати низку обов'язків. Вони безпосередньо не визначені в законі. Проте аналіз підстав скасування звільнення від відбування покарання дозволяє дійти висновку, що на жінку покладається передусім обов'язок бути законослухняною громадянкою, займатися вихованням та доглядом за дитиною. Жінка може не працювати, якщо має засоби до існування. Ніяких додаткових обов'язків (крім вищезазначених) законом не передбачено. Головною метою для звільненої має бути створення умов для нормального розвитку і виховання дитини. Пригадується низка співбесід із засудженими напередодні їхнього звільнення. Майже усі вони були сповнені позитивних емоцій, прагнення влаштувати своє життя. Здебільшого засуджені вважали, що подолають усі негаразди. Але слід мати на увазі, що поки жінка перебуває в ізоляції, позбавлена "спокус вільного життя", не спілкується з колишнім (негативним) оточенням, її уявлення про можливість витримати умовний термін засновані на оцінці своїх можливостей і прагненню жити чесно, займатися вихованням дитини (дітей). Окремих з них вдома очікують інші діти. Проте, ми маємо враховувати чинники, що негативно позначаються на випробуванні звільненої, спричиняють передчасне його припинення, підштовхують до вчинення злочину. Значну питому вагу серед звільнених становлять особи, засуджені за крадіжку індивідуального майна громадян, які схильні знову вчинити аналогічний злочин; які проходили примусовий курс лікування від алкоголізму, наркоманії, венеричних захворювань; які втратили не лише зв'язки з сім'єю, але і найближчим оточенням; зазнали

на собі негативного впливу факту перебування в місцях позбавлення волі (слідчому ізоляторі, колонії). У зв'язку з цим, вважається за доцільне законодавче визначення права суду у випадку звільнення засудженої із дитиною покладати на неї додаткові обов'язки. Це, у свою чергу, підсилить контрольно-профілактичну сторону виконання кримінально-правового інституту, його виховне значення. До того ж дозволить значно розширити сферу застосування, оскільки ухвалення позитивного рішення стане можливим стосовно засуджених жінок, які вимагають наступного додаткового виховного впливу і регулярного контролю з боку відповідних державних і громадських установ.

З огляду на особливий стан здоров'я дітей, які обтяжені фізичними вадами їхніх матерів, необхідністю чіткого постійного контролю за їхнім благополуччям, доцільно розширити перелік суб'єктів, які у період іспитового терміну зможуть проконтролювати стан дитини, умови в яких вони перебувають, у необхідних випадках надати посильну допомогу. Такими можуть бути органи опіки і піклування, дитячі медичні заклади за місцем проживання звільненої.

Інститут звільнення від відбування покарання виявляє певні заохочувальні властивості двічі. Вперше, коли суд за наявності підстав приймає рішення щодо можливості застосування звільнення від відбування покарання. На відміну від умовно-дострокового звільнення, коли (згідно з чинним законодавством) на засуджену не покладається ніяких зобов'язань, і єдиною умовою є не вчинити нового злочину, розглянутий кримінально-правовий інститут передбачає реальне і цілковите звільнення від покарання лише за наявності певних підстав. Умовність такого звільнення пов'язана із тим, що суд за поданням контролюючого органу кримінально-виконавчої системи може за певних умов прийняти рішення щодо його скасування: жінка відмовилася від дитини, передала її в дитячий будинок, ухилялася від її виховання та догляду, систематично скоювала правопорушення, що потягли за собою адміністративні стягнення і доводять про небажання стати на шлях виправлення. У разі вчинення засудженою в період звільнення від відбування покарання нового злочину, суд призначає їй покарання за правилами сукупності вироків (ст. 71 КК).

Вдруге суд повертається до справи, коли дитині сповниться три роки і всі обов'язки засудженою (як матір'ю) будуть виконані. Аналіз ставлення жінки до своїх обов'язків, даних про її поведінку визначає вибір судом одного з трьох можливих рішень після завершення іспитового терміну (чи у зв'язку із смертю дитини): звільнити засуджену від покарання; замінити його більш м'яким покаранням; направити засуджену до відповідної установи для відбування покарання. Таким чином

суд може прийняти рішення про цілковите звільнення засудженої від покарання. Проте, закон передбачає і інші наслідки, які можливі не лише за фактами порушення жінкою покладених на неї обов'язків. Повернення засудженої до відповідної установи для відбування покарання у вигляді позбавлення волі - один із альтернативних варіантів після закінчення іспитового терміну. Такий варіант вирішення можливий передусім у тому випадку, коли суд не має достатньої впевненості в доцільності звільнення засудженої від покарання. Водночас, жінка не припускала систематичних порушень, мала одне (два) попередження, як мати характеризувалася позитивно (можливо мала окремі зауваження). Дані про її поведінку не могли бути достатніми для скасування звільнення від відбування покарання. Підсумовуючи всі обставини, суд доходить висновку про необхідність повернути засуджену до місць позбавлення волі, але зарахувати (повністю або частково) у строк відбування покарання час, протягом якого засуджена не відбувала покарання. Отже закінчення іспитового терміну не завжди (навіть за відсутності злісних порушень) призводить до звільнення від покарання. На нашу думку, нова назва цього інституту - "Звільнення від відбування покарання...", - не відбиває цілком його правову сутність. Визначення його раніше як "Відстрочка відбування покарання...", - більш прийнятне.

Таким чином, особиста участь автора в експериментальній апробації цього інституту в 1990-1991 році, дослідження особливостей його застосування в період формування, подальшого розвитку, історичне, систематичне та граматичне тлумачення кримінально-правової норми, яка визначає порядок та умови застосування цього інституту, дослідження безпосередньо проблем правозастосування у цій сфері уможливають визначити певні напрями його удосконалення.

Історично в усі часи, навіть в період існування найбільш суворих покарань (калічницьких, тілесних, наявності кваліфікованої смертної кари), найбільш пільгові умови реалізації кримінальної відповідальності стосувалися передусім вагітних жінок та жінок, які мали новонароджену дитину. І надалі, до сучасного періоду, особливості кримінальної відповідальності, більш м'який обсяг кримінальної репресії, наявність паралельної системи покарань, - пов'язуються лише із специфічними соціально-демографічними властивостями винної (стан вагітності, наявність малолітніх дітей). Цей напрям реформування кримінального законодавства необхідно не тільки зберегти, але й надати найбільш важливого значення, оскільки він стосується найбільш уразливих категорій засуджених. Уразливість у даному випадку маємо розуміти в широкому значенні, не тільки щодо вагітних жінок, та жінок, які мають дітей, а тому за своїми психофізіологічними властивостями

більш піддані негативному впливові позбавлення волі, але й безпосередньо щодо дітей, фізичний, психічний та розумовий розвиток яких в умовах утримання їх окремо від матері (тим більш в умовах ізоляції у Будинку дитини) є проблематичним та досить коштовним.

За чинними підставами та умовами реалізації розглядуваного кримінально-правового інституту спостерігається досить вузька сфера застосування ст. 83 КК - лише стосовно третини засуджених жінок, які підпадають під дію кримінально-правової норми. І зовсім незначною є питома вага цих засуджених жінок серед усіх жінок, які є вагітними та мають дітей до семи років, але до яких не має застосовуватися ст. 83 КК за відсутності кримінально-правових підстав (вік дитини, характер злочину, навіть якщо він не насильницького спрямування, термін призначеного покарання).

Розширення сфери застосування звільнення від відбування покарання щодо специфічної категорії засуджених жінок узгоджується з загальним напрямом реформування інституту дострокового звільнення, який має застосовуватися майже до усіх засуджених (крім засуджених до довічного позбавлення волі). Суттєві зміни у кримінальному законодавстві, які значно поширили сферу застосування умовно-дострокового звільнення (ст. 81 КК) дозволяють дещо по іншому поцінувати чинні кримінально-правові підстави, соціальні умови застосування ст. 83 КК. Маємо визначити наступні потенційні можливості розширення сфери застосування звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років:

- застосовувати не тільки до жінок, які народили дитину під час відбування покарання, але й тих, хто взагалі має таких дітей, оскільки не враховується та обставина, що на підставі перегляду вироку у касаційному порядку, застосування амністії, помилування у частині засуджених жінок, до яких за відсутності кримінально-правових підстав не була застосована ст. 79 КК, можливі зміни характеру вчиненого, зменшення терміну покарання;

- застосовувати до засуджених жінок, які мають дітей віком до семи років, оскільки, на наш погляд, немає принципових пояснень розбіжностей у визначенні соціально-демографічних підстав застосування ст. 79 КК та ст. 83 КК; існує єдина мета, яка пояснює взагалі доцільність існування цих інститутів, - надати можливість специфічній категорії засуджених жінок реально не відбувати певну частину призначеного покарання (або ж увесь термін покарання) в умовах ізоляції від суспільства (позбавлення волі), суворого нагляду (обмеження волі) за умови виконання своїх особливих, спеціальних функцій матері та покладених на неї суспільством обов'язків;

- застосовувати щодо жінок, засуджених за тяжкі злочини не насильницького спрямування, оскільки через певний час вони звільняться достроково на підставі кримінально-виконавчої характеристики, яка базуватиметься, передусім, на даних про поведінку жінки як матері (якщо засуджена має у виправно-трудовому закладі при собі дитину, вона може не працювати; жінка і дитина увесь цей період утримуються за рахунок держави);

- застосовувати до засуджених за насильницькі злочини, але за умови відбуття певного фактичного терміну покарання, який має бути нижчим за формальні підстави умовно-дострокового звільнення цієї категорії засуджених жінок;

- визначити право суду покладання на цих жінок додаткових обов'язків, що на тлі поширення сфери застосування інституту, дозволить посилити контрольно-профілактичну сторону виконання цього кримінально-правового інституту;

- попередня пропозиція має за своє підґрунтя необхідність подальшого реформування, створення спеціальних державних соціальних структур (фондів), які мають не тільки виконувати контрольні функції, але й допомогти жінці в складний період її ресоціалізації, залучити до цього процесу органи опіки та піклування.

Враховуючи викладене, доцільно сформулювати кримінально-правову норму (ст. 83 КК) у такій редакції:

(1) Засуджених до обмеження волі або до позбавлення волі жінок, які стали вагітними або мають дітей віком до семи років, крім засуджених до позбавлення волі на строк більше п'яти років за тяжкі і особливо тяжкі злочини проти особи, суд може звільнити від відбування покарання в межах строку, на який згідно з законом жінку може бути звільнено від роботи у зв'язку з вагітністю, пологами і до досягнення дитиною семирічного віку.

(2) Жінок, засуджених за тяжкі та особливо тяжкі злочини проти особи, суд може звільнити від відбування покарання за умови фактичного відбуття ними не менше половини та відповідно двох третин строку покарання призначеного судом.

(3) У разі застосування звільнення від відбування покарання щодо вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до семи років, суд може покласти на засуджену обов'язки, передбачені у статті 76 КК.

(4) Контроль за поведінкою таких жінок здійснюється органами кримінально-виконавчої системи, опіки та піклування за містом проживання засудженої.

(5) Якщо засуджена, яка була звільнена від відбування покарання, відмовляється від дитини, передала її у дитячий будинок, зникла з міс-

ця проживання або ухиляється від виховання дитини, догляду за нею, або систематично вчинює правопорушення, що потягли за собою адміністративні стягнення і свідчать про небажання стати на шлях виправлення, суд може за поданням контролюючого органу направити засуджену для відбування покарання, призначеного за вироком.

(6) Після досягнення дитиною семирічного віку або у випадку її смерті суд, залежно від поведінки засудженої, може звільнити її від покарання або замінити його більш м'яким покаранням чи направити засуджену для відбування покарання, призначеного за вироком. У цьому разі суд може повністю або частково зарахувати у строк відбування покарання час, протягом якого засуджена не відбувала покарання.

(7) Якщо в період звільнення від відбування покарання засуджена вчинила новий злочин, суд призначає їй покарання за правилами, передбаченими у статтях 71 і 72 КК.

Висновки

Сукупність жіночих ознак фізіологічного та психічного характеру, такі як: обмеженість фізичних можливостей, слабкість серцево-судинної, дихальної системи, знижений опір судинної нервової системи, швидкий психічний ритм, вплив материнських функцій на особливості фізичної будови та формування емоційно-вольової сфери, - зумовлюють природність суттєвих статевих відмінностей, а тому мають позначитися на визначенні жінки як суб'єкта кримінальної відповідальності. Надання спеціального правового статусу природним статевим відмінностям, жіночим властивостям соціально-демографічного, соціа-

льно-психологічного, психофізичного характеру, у кримінальному, кримінально-виконавчому законодавствах узгоджується з визнанням державою пріоритету загальнолюдських цінностей, пов'язаністю законодавчої влади природним правом, яке має відтворити права, цінності, властивості, зумовлені природою людини, відповідатиме розвитку гендерної культури, удосконаленню чинного законодавства, механізмів його застосування відповідно до міжнародно-правових стандартів.

Фізична обмеженість жінок, більш чуттєве, суб'єктивно-емоційне та проникливе сприйняття жінкою оточуючого, особливе значення для неї індивідуально-особистісних та родинних зв'язків суттєво виявляються в особливостях суспільно-правової поведінки: зумовлюють відмінні звички, прагнення, інтереси; позначаються на варіантах вибору поведінки, способах, мотивах дій; знижують опір впливові конфліктної ситуації, психічної патології, а тому відтворюють більшу уразливість жінок під час застосування як фізичного, так і психічного насилья; зумовлюють питому вагу ситуативної злочинності, злочинності, вчиненої у співучасті, у стані алкогольного та наркотичного сп'яніння; підвищують криміногенність зловживання спиртними напоями, наркотичної залежності; значно зменшують міру небезпеки діянь, тяжкість яких пов'язується із наявністю фізичних можливостей. Співвідносність суттєвих природних статевих відмінностей, специфічності кримінальних детермінант жіночої злочинності та рівної кримінальної відповідальності зумовлює фактичну нерівність жінок у кримінальному правосудді.

Ступінь антисоціальної настанови жінки, її небезпеки для суспільства має бути результатом інтегрованості особистісних властивостей (соціально-демографічного, соціально-психологічного та психофізичного характеру) із особливостями формування злочинної поведінки, вчинення злочину. Природні властивості жінки суттєво відтворюються в об'єктивних та суб'єктивних обставинах вчинення ними злочину. У сукупності вини є чинником, який у середньому значенні знижує ступінь небезпечності вчиненого жінкою правопорушення на один рівень. За такої правової оцінки статевих відмінностей має відбуватися криміналізація певних діянь, вибір об'єкта кримінально-правової охорони, визначатися ефективна система засобів кримінально-правового впливу щодо жінок як суб'єкта кримінальної відповідальності.

В окремих випадках: вчинене жінкою не спричиняє і не може спричинити особливо тяжких, невинуватих наслідків, не загрожує підвалинам існування певної системи відносин; дії вчиняються відкрито протягом тривалого часу; зростання певного виду правопорушення пов'язано зі складними соціально-економічними, моральними, психологічними умовами життєдіяльності жінок; нереальність забезпечення

кримінальної заборони зумовлює низьку ефективність попереджувального профілактичного впливу закону; кримінально-правовий примус, як головний засіб попередження правопорушення, не тільки не ефективний (оскільки не розв'язує, а ускладнює проблему, штучно розширює сферу високолатентної жіночої злочинності), а навіть шкідливий (наслідки стигматизації засуджених жінок для родини, дітей).

Найбільшу питому вагу серед жіночої насильницької злочинності складають вбивства на сімейно-побутовому ґрунті, вчинені жінкою внаслідок провокуючої, протиправної поведінки потерпілого, якщо жінка удається до вбивства як до самозахисту, доведена до відчаю пияцтвом, побоями, знущанням чоловіка. Анатомофізіологічні властивості жінок у більшості випадків потенційно ставлять їх під час сімейно-побутового конфлікту (сварки, бійки) у нерівні з чоловіком умови, що підтверджується значною кількістю жінок, які потерпають від насилля у сім'ї. Доцільною є більш чітка диференціація складу злочину, санкції, яка б визначала покарання за умисне вбивство, вчиненого жінкою за психотравмуючих обставин. Типовість об'єктивних обставин (місце, спосіб, стосунки винної з потерпілим), наявність особливого психічного стану жінки, зумовленого сукупністю її емоційно-чуттєвих, фізіологічних властивостей, спровокованого фізичним, психічним знущанням потерпілого - є доволі важливими чинниками, які доводять доцільність існування спеціального привілейованого складу злочину. Законодавче вирішення проблеми у такий спосіб не лише дозволить зафіксувати, надати нормативне значення окремим пом'якшуючим обставинам (умовам, причинам) вчинення злочину, відбити більш низький рівень суспільної небезпеки даного виду вбивства, звузить межі розсуду суду, - але й відповідатиме загальносвітовій тенденції удосконалення законодавства, яке має захистити жінку від побутового насилля, історичним традиціям законодавчого визначення спеціальних складів злочинів, що вчинялися на сімейно-побутовому ґрунті.

Кримінальне право - право кримінальної відповідальності, адже в багатьох статтях Загальної частини КК визначаються її підстави, умови й особливості реалізації щодо певних категорій правопорушників. Маємо розглядати проблему ефективності кримінальної відповідальності як одну із центральних у теорії і практиці кримінального права, таку, що має головне теоретичне та практичне значення в зміцненні правопорядку, боротьбі зі злочинністю. Результати дослідження специфічності застосування кримінальної відповідальності щодо жінок, які вчинили злочин, позитивно позначиться на розумінні особливого значення складного кримінально-правового інституту кримінальної відповідальності як одного із засобів у боротьбі зі злочинністю, зокрема рецидив-

ною. У законодавстві чітко визначена лише система покарань і не визначена система форм інституту кримінальної відповідальності, який не може бути зведений до інституту покарання, оскільки передусе покаранню, досить часто застосовується без покарання, або його реального виконання. Посилюючи міру суворості окремих його форм, удосконалюючи практику соціального контролю, маємо можливість, на підставі врахування природних статевих відмінностей, поширити сферу застосування простого засудження без призначення покарання, засудження із призначенням покарання, але звільненням від його відбування, звільнення від покарання із випробуванням щодо певних категорій засуджених жінок. Наявність взаємозв'язку ефективності різних форм кримінальної відповідальності жінок із соціальними аспектами життєдіяльності держави безперечна. Тому визнання особистісних властивостей жінки як суб'єкта кримінальної відповідальності дозволить побачити в кримінально-правовому примусі не лише кару за вчинене жінкою діяння, але й один із заходів її ресоціалізації, попередження надалі нових злочинів.

Формулювання основних положень, ідей, пріоритетів кримінальної, кримінально-виконавчої політики, законодавства первісно, оскільки вони мають надати певний напрям удосконалення законотворчої та правозастосовчої діяльності у сфері визначення та реалізації кримінальної відповідальності стосовно жінок, які вчинили злочин. Наповнюють новим змістом та сутністю загальноправові та спеціальні кримінально-правові, кримінально-виконавчі принципи (справедливості, гуманізму, милосердя, диференціації та індивідуалізації кримінальної відповідальності та покарання тощо), форми кримінальної відповідальності. Сприяють визначенню оптимального співвідношення тяжкості діяння, ступеня небезпечності жінки, яка його вчинила, та обсягу кримінальної репресії. Досягнення соціальної справедливості, фактичної рівності при розв'язанні питання про обсяг кримінально-правового примусу, форми кримінальної відповідальності, види, розміри покарання, підстави дострокового звільнення мають відповідати етичним, моральним цінностям суспільства, природному праву, а отже передбачати надання природним статевим відмінностям системоутворюючих властивостей, введення спеціального правового статусу жінок як суб'єкта кримінальної відповідальності. Реформування законодавства, практики його застосування щодо жінок як суб'єкта кримінальної відповідальності, має ґрунтуватися на наступних пріоритетних ідеях:

обмеження мінімально припустимим обсягом кримінальної репресії, який необхідно для досягнення мети виправлення, попередження нового злочину;

надання переваги застосуванню м'яких форм кримінальної відповідальності, не пов'язаних із реальним відбуванням покарання вагітним жінкам, жінкам, які мають малолітніх дітей;

сумлінне виконання материнських функцій розглядати як чинник, що значно зменшує ступінь небезпеки вчиненого злочину та особи винної, і має впливати суттєво на обсяг кримінальної репресії;

реальне відбування покарання у виді позбавлення волі розглядати як крайній захід кримінально-правового примусу, що має застосовуватися до жінок, які вчинили злочин проти особи, мають сталу антисоціальну настанову;

максимально застосовувати на законних підставах різні види змін під час реалізації кримінальної відповідальності, дострокового звільнення від відбування покарання, передусім, - позбавлення волі;

у кримінально-виконавчому процесі надавати перевагу механізму стимулювання правослухняної поведінки, ніж посиленню засобів дисциплінарного стягнення;

гуманізм та милосердя мають відбитися у напрямках профілактичної діяльності державних органів, громадськості, соціальної допомоги жінкам, які намагаються вирватися із злочинного кола.

Джерела формування кримінальної політики, законодавства щодо жінок, які вчиняли злочин, є додатковим підтвердженням необхідності визначення правового статусу жінки як суб'єкта кримінальної відповідальності. За джерелами кримінального права різних періодів історії України природна відмінність жінок завжди визнавалася, але зумовлювала в більшості випадків настання негативних наслідків: поцінування жіночих властивостей як вияв злої волі, тілесних, низьких, пристрастних, а отже гріховних почуттів, схильностей до чаклунства. Той факт, що досить тривалий час за злочини, суб'єктом яких могла бути жінка передбачалася лише страта, не міг надалі не позначитися на обсязі кримінальної репресії щодо жінок. Суворість законодавства - це данина не лише містичним, варварським, релігійно-теологічним поглядам на жінку як таку, але й певним кримінологічним концепціям кінця XIX - початку XX століття (антропологічна), які перебільшуючи психофізичні особливості жінки, узгоджували її збудливість, імпульсивність, фізичну слабкість із виявами жорстокості, схильності до злочинної поведінки, що ніколи не підтверджувалося кримінальною статистикою.

На загальному історичному тлі суворого осуду правопорушень, які вчинялися жінками, відсутності жіночого питання в системі виконання покарань, позитивними є врахування законодавцем статевих відмінностей у визначенні кола осіб, порядку застосування найсупоріших покарань (як на той час), які не відповідали фізичним можливостям жінки

(калічницькі та тілесні покарання, позбавлення волі, поєднане із роботами у копальнях, фортеці). Практика існування системи паралельних, альтернативних щодо жінок покарань у кінці XIX - на початку XX століття, застосування яких пов'язувалося із природними статевими властивостями, набуває актуальності в сучасний період за умови визнання особливостей реалізації усіх форм кримінальної відповідальності щодо жінок, зокрема застосування щодо них покарання у виді позбавлення волі - найсуворішого покарання за чинним законодавством.

Інтегрованість природних статевих відмінностей із характером вчиненого злочину, рівнем його тяжкості, як системоутворююча властивість, має стати підставою для визначення специфічної системи реалізації кримінальної відповідальності щодо жінок, які вчинили злочин, позначиться суттєво на виборі форм кримінальної відповідальності, виді, термінах покарання, змінах в період реалізації найсуворішої форми кримінальної відповідальності, пов'язаної із реальним відбуванням позбавлення волі. Встановленню оптимальних варіантів, міри врахування в кримінальному праві особистісних та кримінально-правових чинників мають сприяти певні критерії визначення за мірами, масштабом доцільного, справедливого обсягу кримінальної репресії. Має бути дворівневий змішаний критерій визначення відповідності заходів кримінально-правового примусу тяжкості вчиненого злочину, ступеню суспільної небезпечності винної. Перший рівень визначення міри кримінально-правового впливу на засуджену має ґрунтуватися на врахуванні природних статевих відмінностей (тобто належності до жіночої статі як такої), тяжкості вчиненого злочину (за класифікацією, наведеною у ст. 12 КК) та зумовлювати певні пріоритетні напрями реалізації кримінальної відповідальності стосовно усіх жінок, які вчинили злочин, такі як:

у разі вчинення злочинів невеликої, середньої тяжкості застосовувати м'які форми кримінальної відповідальності - засудження без призначення покарання, звільнення від відбування покарання із випробуванням, альтернативні ізоляції жінки від суспільства, сім'ї та дітей покарання;

у разі вчинення тяжкого злочину не насильницького спрямування застосовувати альтернативне позбавленню волі покарання у виді обмеження волі, яке ми маємо розглядати, як достатнє за обсягом кримінально-правового примусу, найсуворіший захід, не пов'язаний із ізоляцією жінки від суспільства, суттєву альтернативу соціально-психологічним негативним наслідкам позбавлення волі;

у разі призначення за тяжкий, особливо тяжкий злочин не насильницького спрямування покарання у виді позбавлення волі, за відсутно-

сті комплексу обтяжуючих провину обставин, термін покарання має не перебільшувати половини максимального строку, встановленого санкцією статті; за умови призначення покарання при сукупності злочинів - не перебільшувати 8 років позбавлення волі, при сукупності вироків - 10 років позбавлення волі;

за умови відбування жінками, які вчинили злочини невеликої, середньої тяжкості, тяжкі не насильницького спрямування, покарання у виді позбавлення волі, розглядати чинник відбуття ними половини призначеного терміну покарання як достатня формальна підстава дострокового звільнення (за наявності матеріальних підстав).

Другий рівень визначення заходів кримінально-правового впливу має стосуватися специфічної категорії жінок - вагітних, жінок, які мають дитину віком до семи років. Критерій має інтегрувати соціально-демографічні властивості жінки та тяжкість вчиненого нею злочину. За його наявності у законотворчості та правозастосуванні вважати пріоритетними, відповідними принципу справедливості та гуманізму такі співвідношення між тяжкістю вчиненого злочину та обсягом кримінальної відповідальності:

за умови вчинення жінкою, яка сумлінно виконує свої материнські обов'язки, злочинів невеликої, середньої тяжкості, застосовувати звільнення від кримінальної відповідальності, засудження без призначення покарання; звільнення від відбування покарання із випробуванням;

за умови вчинення тяжкого злочину не насильницького спрямування, надавати перевагу застосуванню звільнення від відбування покарання із випробуванням;

не застосовувати покарання - громадські роботи, виправні роботи, арешт, обмеження волі, довічне позбавлення волі, - недоцільність яких у цей період життя жінки зумовлюється її найбільшою уразливістю у соціально-психологічному відношенні, обмеженістю її можливостей у сфері працевлаштування, найбільш важливим періодом фізичного та психічного розвитку дитини;

за умови призначення покарання у виді позбавлення волі, застосовувати звільнення від відбування покарання до усіх жінок (не залежно від тяжкості злочину) за формальними підставами, які мають бути нижчими, ніж для умовно-дострокового звільнення, що узгоджується із загальним напрямом поширення умовно-дострокового звільнення на усі категорії засуджених (крім засуджених до довічного позбавлення волі).

Інтенсивність, міра руйнівного впливу негативних наслідків ізоляції жінки від суспільства, родини, дітей на її соціально-демографічний, соціально-психологічний та психофізичний стан; надто складний процес ресоціалізації жінки (тим більш, якщо вона має дитину) до умов

вільного життя після звільнення із виправно-трудової установи і, як результат, збільшення питомої ваги жіночого бродяжництва, алкоголізму, наркоманії, дитячої безпритульності та правопорушень, сталість спеціального жіночого рецидиву із збільшенням кількості судимостей, - у сукупності доводять, що реальне відбування позбавлення волі має розглядатися як найсуворіша форма кримінальної відповідальності і застосовуватися лише за вчинення жінкою злочинів насильницького спрямування, до жінок, які мають значну антисоціальну настанову. Застосування позбавлення волі може бути виправданим лише суспільною крайньою необхідністю.

Механізм нейтралізації негативних наслідків позбавлення волі має бути специфічним, заснованим на визнанні природних статевих відмінностей у сприйнятті покарання, поведінки під час його відбування, та передбачати наступні напрями:

визнання можливості досягати мети виправлення та попередження нового злочину у більш оптимальні терміни за умови спеціального психолого-педагогічного впливу на засуджених до позбавлення волі жінок, надання переваги застосуванню заходів стимулювання самодисципліни жінок, стабільної позитивної поведінки, прагнення до виправлення, дострокового звільнення, ніж посиленню дисциплінарних стягнень;

підвищення ефективності та інтенсивності стимулюючого впливу переводу жінок на поліпшені умови утримання в ізоляції, що безпосередньо пов'язано із визначенням інших матеріальних, формальних підстав, обсягу правообмежень; кримінально-виконавчий інститут має застосовуватися до засуджених, які відбули не менше третини призначеного строку покарання за умови відсутності грубих порушень режиму і передбачати зняття обмежень на норми витрат зароблених грошей на придбання продуктів харчування, отримання посилок, короткострокові побачення, телефонні розмови, надання довгострокових побачень раз на місяць, можливості засудженим жінкам бувати у відпустці, напіввільного режиму утримання в останній період відбування покарання;

надання особливого значення інтенсивному індивідуальному психолого-педагогічному впливові на засуджених в перший період перебування в ізоляції, створенню умов для оптимальної адаптації, уповільнення процесу деградації і втрати засудженою жінкою індивідуальності;

наявності спеціального виховно-реабілітаційної програми впливу стосовно трьох категорій засуджених жінок, які становлять найбільшу питому вагу у місяцях позбавлення волі - засуджених за злочини проти власності (кожна друга), незаконні дії із наркотичними речовинами

(кожна третя), насильницькі злочини, зокрема на сімейно-побутовому ґрунті (кожна п'ята);

надання особливого значення скороченню терміну перебування жінок в ізоляції, різним видам змін у реалізації кримінальної відповідальності, поширенню сфери дострокового звільнення від відбування покарання; усі сумніви щодо доцільності застосування умовно-дострокового звільнення, звільнення від відбування покарання вагітних, жінок, які мають малолітніх дітей, тлумачити на їхню користь;

вважати диференціацію засуджених до позбавлення волі жінок за правовими підставами згідно з створенням трьох відділень - діагностики, ресоціалізації та соціальної адаптації достатньою; щодо засуджених негативної спрямованості, за умови систематичного порушення режимних вимог, існують досить суворі заходи дисциплінарного впливу (штрафний ізолятор, приміщення камерного типу), де і необхідно створити умови для більш інтенсивного виховного впливу;

визнання актуальності проблеми особливостей виконання позбавлення волі щодо жінок, які вчинили злочин, яка має посісти належне місце в кримінально-виконавчій політиці, законодавстві, передбачати спеціальний виокремлений аналіз стану у цій сфері за основними напрямками кримінально-виконавчого процесу;

розглядати діяльність соціально-психологічних служб в жіночих установах по виконанню позбавлення волі як специфічну, що потребує спеціальної особливої професійної підготовки (перепідготовки) кадрів на базі юридичних закладів різних регіонів України у межах науково-практичних комплексів.

Ефективність та доцільність поширення застосування щодо засуджених жінок м'яких форм кримінальної відповідальності, не пов'язаних із реальним відбуванням покарання, альтернативних ізоляції жінки від суспільства, родини, покарань, різних видів дострокового звільнення безпосередньо пов'язані: із наявністю експертної оцінки ефективності застосування різних форм кримінальної відповідальності щодо жінок, з урахуванням особливостей особистісного сприйняття факту засудження, засобів кримінально-правового впливу; із створенням спеціальних державних соціальних структур, фондів, залученням до контролю та соціальної допомоги жінкам, які мають дітей, (крім кримінально-виконавчих органів) органів опіки та піклування; виокремлення в кримінально-виконавчій службі співробітників, які мають займатися контрольно-наглядовими, індивідуально-виховними та профілактичними функціями щодо засуджених жінок (контроль за зайнятістю, рівнем життя, станом здоров'я дітей, можливістю медичного обслуговування). Ресоціалізація засуджених жінок - це справа усіх

суб'єктів соціального життя, оскільки стосується не лише жінки, яка порушила кримінально-правову заборону, але й її сім'ї, дітей, які є головним об'єктом соціальної політики держави.

ЛІТЕРАТУРА, на яку зроблені посилання

1. Абайдулина П. А., Галеева Р. Н. К вопросу о женском алкоголизме. - В кн.: Тезисы докладов 4-го Всероссийского съезда невропатологов и психиатров. - Т. 2. - М., 1980.
2. Акимова Л. С. Вступне слово організаторів Міжнародного науково-практичного семінару по запобіганню насильству в сім'ї. - У кн.: Громадська програма співробітництва по запобіганню насильству в сім'ї. - Бібліотека журналу Вісник Одеського інституту внутрішніх справ, - Одеса, 1999.
3. Александров Ю, Терлецка О. Серійні вбивства: проблемні питання. - Право України, 2001, № 10.
4. Алексеев А. И. Криминология. - М., 1998.
5. Антонян Ю. М., Голубев В. П., Кудряков Ю. Н. Психологические особенности личности расхитителей социалистического имущества и индивидуальная работа с ними. - М., 1986.
6. Антонян Ю. М. Психологические особенности осужденных за кражи личного имущества и индивидуальная работа с ними. - М., 1989.
7. Антонян Ю. М. Преступность среди женщин. - М., 1992.
8. Антонян Ю. М. Психология убийства. - М., 1997.
9. Ануфрієв М. І. Побутова злочинність: сучасний стан і кримінологічна характеристика. - У кн.: Громадська програма співробітництва по за-

- побіганню насильства в сім'ї. - Бібліотека журналу Вісник Одеського інституту внутрішніх справ, - Одеса, 1999.
10. Аристотель. Политика. - Собр. соч.: т. 4 - М., 1984.
 11. Бажанов О. И. Прогрессивная система исполнения наказания. - Минск, 1981.
 12. Бакаєв О. В., Біленчук П. Д. Соціальні зачатки жіночої злочинності. У кн.: Жінки України: сучасний статус і перспективи. - К., 1995.
 13. Басенко М. С. Психологическая характеристика личности женщины, потребляющей наркотики, и ее учет в воспитательной деятельности в местах лишения свободы. - Автореферат дисс. канд. психол. наук. - М., 1991.
 14. Баулин Ю. В. Основания необходимой обороны. - В кн.: Проблемы социалистической законности. - Харьков, 1991.
 15. Беца О. В. Психологізація виховної діяльності в установах виконання покарання. - У кн.: Проблемы совершенствования деятельности уголовно-исполнительной системы. - К., 1994.
 16. Блага А. Б. Кримінологічні особливості жіночої злочинності в Україні. - Автореферат дисс. канд. юрид. наук. - Харків, 2000.
 17. Бовуар С. Друга стаття. - Т. 1. - К., 1994.
 18. Богатирьов І. Г. Поняття виховно-профілактичного впливу на засуджених, які перебувають на обліку інспекції виправних робіт. - Науковий вісник НАВСУ, 1997, № 1.
 19. Бойко А. И. Проблемы эффективности наказаний без изоляции осужденных от прежней социальной среды. - Автореферат дисс. канд. юрид. наук. - Киев, 1981.
 20. Бородин С. В. Ответственность за убийство: квалификация и наказание по российскому праву. - М., 1994.
 21. Бочарніков Д. Чи дійсно юридичне право було єдиним інструментом державного управління суспільством в Київській Русі. - Право України, 1997, № 11.
 22. Бранд Г. А. Природа женщины. - Екатеринбург, 2000.
 23. Бушан Г. Наука о человеке. - М., 1911.
 24. Вартилицька І. А. Примусові роботи в системі кримінальних покарань: історія та сучасність. - У кн.: Актуальні проблеми сучасної пенітенціарної політики України. - К., 1996.
 25. Василишин А. Спільними зусиллями подолаємо наркотичну загрозу. - Право України, 1999, № 8.
 26. Васькин В. В., Коробов П. Н. Сущность уголовной ответственности. - В кн.: Вопросы теории и практики предупреждения преступлений. - Барнаул, 1986.
 27. Вейнингер О. Пол и характер. - М., 1992.
 28. Весельницкая Е. Женщина в мужском мире. - СПб., 1993.

29. Вилкс А. Я. Социальный портрет проститутки. - В кн.: Проституция и преступность. - М., 1991.
30. Винкель Ф. Общая гинекология. Изучение женщины. - М., 1911.
31. Волков Б. С. Мотивы преступлений. - Казань, 1982.
32. Воробей П. А. Теорія і практика кримінально-правового ставлення вину. - К., 1997.
33. Воробей П. А., Коржанський М. Й., Щупаковський В. М. Завдання і дія кримінального закону. - К., 1997.
34. Гендерний аналіз українського суспільства. - К., 1999.
35. Гернет М. Н. Детоубийство. - М., 1911.
36. Гернет М. Н. Моральная статистика (уголовная статистика и статистика самоубийств). - М., 1922.
37. Гернет М. Н. История царской тюрьмы. - Т. 3. - М., 1961.
38. Гернет М. Н. Избранные произведения. - М., 1974.
39. Глоточкин А. Д., Пирожков В. Ф. Исправительно-трудовая психология. - М., 1974.
40. Гомель М. В фокусе внимания - женщина. - К., 1998.
41. Голобородько И. М., Квашиш В. Е., Кириллова И. А. Особенности исправления и перевоспитания женщин, осужденных к лишению свободы. - М., 1971.
42. Голоднюк М. Н. Криминологическая характеристика женщин-рецидивисток. - Вестник МГУ, Серия 12, Право, 1974, №6.
43. Голоднюк М. Н. Некоторые вопросы женской преступности. - Вестник МГУ, 1978, № 1.
44. Голоднюк М. Н. Проблемы социального и биологического в женской преступности. - В кн.: Вопросы борьбы с преступностью. - М., 1982.
45. Гомиен Д. Путеводитель по Европейской Конвенции о защите прав человека. - Совет Европы, 1994.
46. Гордееня Ф. Ф. Особенности формирования и течения алкоголизма у женщин. - В кн.: Клинические проблемы алкоголизма. - Л., 1974.
47. Горя Н. К. Назначение наказания по делам о насильственных преступлениях. - Кишинев, 1991.
48. Григулевич И. Р. История инквизиции (XIII - XX вв.). - М., 1976.
49. Gurk B. J., Stewart C., Ray I. The Vocational interest of famel prioneses // Applying Psychology to impriseonment Teory and Practice. - London, 1987.
50. Декларація про державний суверенітет. - В кн.: Права людини. - К., 1992.
51. Демченко Г. Наказание по Литовскому статуту в его трех редакциях. - К., 1890.
52. Джужа О. М., Моїсєєв Є. М., Василевич В. В. Кримінологія. Загальна та особлива частина. - Київ, 2001.

53. Доктринальна модель закону "Про пенітенціарну систему України". - У кн.: Проблеми пенітенціарної теорії і практики МВС України. - К., 1997.
54. Долиненко Л. А. Смягчающие ответственность обстоятельства по действующему уголовному законодательству и в судебной практике. - Иркутск, 1980.
55. Древнерусские княжеские Уставы XI - XV веков. - М., 1976.
56. Дрьомін В. М. Деякі питання удосконалення діяльності органів, що виконують покарання, не пов'язані із позбавленням волі. - Вісник Одеського інституту внутрішніх справ, 2000, № 3.
57. Дровосеков Г. В. Пути повышения эффективности наказаний, не связанных с лишением свободы. - Сов. государство и право, 1980, № 9.
58. Дутов М. А. Нравственно-психологическая характеристика осужденных женщин, переведенных в исправительно-трудовые колонии-поселения. - В кн.: Проблемы охраны прав и интересов осужденных. - Кемерово, 1985.
59. Дьяченко А. П. Интердевочки в зеркале прессы. - В кн.: Проституция и преступность. - М., 1991.
60. Евреинов Н. Н. История телесных наказаний в России. - Харьков, 1994.
61. Европейские тюремные правила. Пояснительная записка, касающаяся Европейских тюремных правил. - В кн.: Новая концепция пенитенциарной системы. - Киев, 1995.
62. Жук І. Л. Ефективність праці засуджених в умовах трансформації ринкових відносин в Україні. - Науковий Вісник Національної академії внутрішніх справ України, 2000, № 1.
63. Заварзин А. В. Эксперимент в уголовном праве. - В кн.: Уголовная ответственность: проблемы содержания, установления, реализации. - Воронеж, 1989.
64. Загородников Н. И. Уголовная ответственность и ее реализация в деятельности органов внутренних дел. - М., 1987.
65. Закон України "Про внесення змін до виправно-трудового кодексу України" від 11 липня 2001 р. - Урядовий кур'єр від 29 серпня 2001 р., № 154.
66. Заплата Е. А. Особенности личности женщины-рецидивистки. - В кн.: Актуальные вопросы борьбы с преступностью. - Томск, 1990.
67. Збірник Постанов Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах. - Харків, 2000.
68. Збірник методичних рекомендацій та нормативних актів, які регламентують діяльність соціально-психологічної служби установ виконання покарань. - Державний Департамент України з питань виконання покарань, К., 1998.
69. Звечаровский И. Э. Уголовная ответственность. - Иркутск, 1992.
70. Зеланд Н. Женская преступность. - СПб., 1988.

71. Зелинский А. Ф. Рецидив преступлений. Харьков, 1980.
72. Зелінський А. Ф., Коржанський М.Й. Корислива злочинна діяльність. К., 1998.
73. Зелинский А. Ф. Криминология. - Харьков, 2000.
74. Зырянов В. Н. Групповая преступность женщин и ее предупреждение органами внутренних дел. - Горький, 1988.
75. Інформаційний Бюлетень Державного Департаменту України з питань виконання покарань. - К., 1999, № 2.
76. Исправительно-трудовая педагогика. - М., 1978.
77. Исправительно-трудовая психология. - М., 1974.
78. Іванова Т. В. Особистість та навколишнє середовище: перспективи взаємодії. - У кн.: Жінки України: сучасний статус і перспективи. - К., 1995.
79. Кабанис. Отношения между физической и нравственной природой человека. - СПб., 1865.
80. Казакова В. А. Назначение и исполнение наказания в отношении женщин, осужденных к исправительным работам. - Дисс. канд. юрид. наук. - М., 1984.
81. Калачев Б. Ф. Взгляд на проблему через столетие. - В кн.: Проституция и преступность. - М., 1991.
82. Кальм Тхоут А. М. Основные направления борьбы с наркоманией в Нидерландах. - В кн.: Проблемы уголовной политики: советский и зарубежный опыт. - Красноск, 1989.
83. Кирилук А. В., Джужа О. М. Пенітенціарна кримінологія та спеціально-попереджувальна діяльність. - Київ, 1997.
84. Кистяковский А. Ф. Права по которым судится малороссийский народ. - Киев, 1879.
85. Комарицька В. А., Шилов В. М. Соціальний ідеал, його бачення жінками. - У кн.: Жінки України: сучасний статус і перспективи. - К., 1995.
86. Комов Ю. А., Рыков А. Б. Основания для выдвижения версии о совершении преступления женщиной. - В кн.: Уголовная ответственность: основания, порядок реализации. - Самара, 1991.
87. Кон И. С. Половые различия и дифференциация социальных ролей. - В кн.: Соотношение биологического и социального в человеке. - М., 1975.
88. Конвенция против пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания. - В кн.: Международные акты о правах человека. - М., 1998.
89. Коржанський М. Й. Кваліфікація злочинів проти особи і власності. - К., 1996.
90. Коржанський М. Й. Кваліфікація злочинів. - Київ, 1998.
91. Коржанський М. Й. Нариси уголовного права. - Київ, 1999.
92. Коржанський М. Й. Кримінальне право і законодавство України. Частина Загальна. - К., 2001.

93. Коржанський М. Й. Кримінальне право і законодавство України. Частина Особлива. – К., 2001.
94. Корзун И. В. Криминологическая характеристика и профилактика женской преступности. - Автореферат дисс. канд. юрид. наук. - М., 1994.
95. Корчинський В. О. Деякі питання реформи виправно-трудового законодавства України. - Науковий Вісник Національної академії внутрішніх справ України, 2000, № 2.
96. Кримінальне право України. Загальна частина. За редакцією П.С. Матишевського, П. А. Андрушка, С. Д. Шапченка. – К., 1998.
97. Кримінальне право. Особлива частина. Підручник колективу авторів Національної академії внутрішніх справ України, К., 1999.
98. Кристи И. Пределы наказания. - М., 1985.
99. Кропачев Н. М., Таргабаев А. Н. Уголовная ответственность и наказание. - Вестник ЛГУ, Серия 6, Вып. 1, 1987.
100. Крутецкий В. А. Психология. - М., 1986.
101. Кудрявцев В. Н. Криминальная мотивация. - М., 1986.
102. Кузнецова Н. Ф. Проблемы криминальной детерминации. - М., 1984.
103. Кузнецова Н. Ф., Миньковский Г. М. Криминология. - М., 1998.
104. Кульчицький В. С., Настюк М. І., Тищик Б. Й. Історія держави і права України. - Львів, 1996.
105. Лановенко І. І., Мельник П. В. Проблема вибору в кримінології. – К., 1999.
106. Лапинский М. Н. О развитии личности у женщины. - Киев, 1915.
107. Лесниевски-Костарева Т. А. Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика. - М., 2000.
108. Левочкин В. А. Международные стандарты содержания заключенных и пенитенциарная система Украины. - В кн.: Система исполнения наказания в Украине и стандарты Совета Европы. - Донецк, 2000.
109. Литвак О. М. Злочинність : її причини та профілактика. – К., 1997.
110. Литвак О. М. Державний вплив на злочинність. – К., 2000.
111. Лишение свободы в США и Великобритании. - Экспресс-информация, 1988, № 4.
112. Ломброзо Ч., Ферреро Г. Женщина-преступница и проститутка. - Харьков, 1987.
113. Лохвицкий А. Курс русского уголовного права. - СПб., 1867.
114. Лук'янчук Г. І. Світоглядні аспекти відповідальності жінок. - У кн.: Жінки України: сучасний статус і перспективи. – К., 1995.
115. Матышевский П. Преступления против собственности и смежные с ними преступления. – К., 1996.
116. Мелентьев М. П., Корчинский В. А. Реализация принципа социальной справедливости в правоприменительной деятельности ИТУ. – К., 1991.

117. Мелентьев М. П. Соотношение целей уголовного наказания и задач исправительно-трудового законодательства в сфере реформы уголовно-исполнительной системы в Украине. - В кн.: Проблемы совершенствования деятельности уголовно-исполнительной системы. – К., 1994.
118. Мелконян Х. Г. Проблема криминологического исследования мотивов и целей преступного поведения. - В кн.: Личность преступника и уголовная ответственность. - Саратов, 1981.
119. Мельникова Ю. Б. Дифференциация ответственности, индивидуализации наказания. - Красноярск, 1989.
120. Методичні рекомендації та нормативні акти, які регламентують діяльність соціально-психологічної служби установ виконання покарань. - Збірник №2. - Державний департамент України з питань виконання покарань, К., 1998.
121. Минимальные стандартные правила обращения с заключенными. - В кн.: Уголовно-исполнительное законодательство Украины. - Харьков, 1993.
122. Минская В. С., Чечель Г. И. Виктимологические факторы и механизм преступного поведения. - Иркутск, 1988.
123. Минязева Т. Ф. Политика государства в сфере обеспечения правового положения осужденных. - Правоведение, 2000, № 1.
124. Михайленко П. П. Кримінальне право, кримінальний процес та криминологія. – К., 1999.
125. Михлин А. С. Колонии-поселения: история возникновения, правовая природа, перспективы развития. - В кн.: Совершенствование уголовного законодательства и практика его применения. - Красноярск, 1989.
126. Михлин А. С. Колонии-поселения и ограничение свободы. - Соц. Законность, 1991, № 4.
127. Михлин А. С. Общая характеристика осужденных. - М., 1991.
128. Михлин А. С. Тюремные системы США и Англии. - Лекция, прочитанная во ВНИИ МВД РФ 15 февраля 1994.
129. Моисеев Є. М., Джу́жа О. М. Проблеми кримінальної віктимології. - Київ, 1998.
130. Навроцький В. О. Теоретичні поняття кримінально-правової кваліфікації. - Київ, 1999.
131. Наташев А. Е., Стручков Н. А. Основы теории исправительного права. - М., 1967.
132. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 р. За редакцією М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К., 2001.
133. Нова програма реформи систем виконання покарань. - Міжнародний центр тюремних досліджень, Донецьк, 1999.

134. Новый Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации. - М., 1996.
135. Номоканов В. А. Преступное поведение: механизм детерминации, причины, ответственность. - Автореферат дисс. доктора юрид. наук. - М., 1991.
136. Носенко А. М. Условно-досрочное освобождение от лишения свободы. - М., 1974.
137. Общая психология. - М., 1977.
138. Общая психология. - М., 1986.
139. Общая характеристика осужденных. - М., 1981.
140. Оперативно-службова і виробничо-господарська діяльність установ кримінально-виконавчої системи у першому півріччі 1996 р. - Інформаційний бюлетень, 1996, № 17.
141. Оперативно-службова і виробничо-господарська діяльність органів і установ виконання покарань в Україні в 1998 р. - Інформаційний бюлетень, 1999, № 2.
142. Оцінка, шляхи подальшого реформування в'язничної системи України. - Київ, 1999.
143. Памятники русского права (X - XII вв.) Под ред. Юшкова. - М., 1952.
144. Петренко Н. В. Про досвід створення центру психологічної і фізіологічної допомоги жінкам в кризових ситуаціях. - У кн.: Громадська програма співробітництва по запобіганню насильству в сім'ї. - Одеса, 1999.
145. Пісоцька Н. Застосування заходів стягнення у виправно-трудових установах: окремі проблеми. - Право України, 1999, № 7.
146. Плисовская Э. А. Положение женщин в политической, социальной и экономической жизни Украины. - У кн.: Жінки України: сучасний статус і перспективи. - Київ, 1995.
147. Победа Н. О., Подшивалкіна В. І., Яценко А. М., Акімова Л. С. Жіноча молодіжна злочинність: соціальні проблеми. - Вісник Одеського інституту внутрішніх справ, 1998, № 2.
148. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 1 квітня 1994 р. "Про судову практику в справах про злочини проти життя і здоров'я людини. - У кн.: Постанови Пленуму Верховного Суду України в кримінальних і цивільних справах. - Київ, 1995.
149. Правда Русская. Комментарии под ред Б. Д. Грекова. - М-Л., 1947.
150. Предупреждение семейно-бытовых правонарушений. - М., 1989.
151. Проблемы преступности в капиталистических странах. - Информационный бюллетень, 1986, № 11.
152. Прохоров В. С. Преступление и ответственность. - Л., 1984.
153. Проституция и преступность. - М., 1991.

154. Радов Г. О. Роль і місце пенітенціарної системи в структурі державного управління України. - У кн.: Проблеми пенітенціарної теорії і практики МВС України. - К., 1997.
155. Ретюнских И. С. Уголовная ответственность и ее реализация по советскому законодательству. - В кн.: Уголовная ответственность: проблемы содержания, установления, реализации. - Воронеж, 1989.
156. Романов А. К. В тюрьмах Финляндии. - Воспитание и правопорядок, 1990, № 2.
157. Рудник В. И. Отрицательные последствия применения уголовного наказания в виде лишения свободы и основные меры их нейтрализации. - Дисс. канд. юрид. наук. - Киев, 1990.
158. Савченко А. Практичне значення мотиву злочину: результати наукового дослідження. - Право України, 1999, № 1.
159. Серебрякова В. А. Преступления, совершаемые женщинами. - М., 1973.
160. Серебрякова В. А. Преступность среди женщин как объект криминологического изучения. - В кн.: Вопросы борьбы с преступностью. - Вып. 22. - М., 1975.
161. Середа Е. В. Использование личностных особенностей осужденных женщин при их перевоспитании. - М., 1985.
162. Середа Е. В. Личность женщин, виновных в кражах личного имущества граждан и воспитательное воздействие на них. - В кн.: Личность преступника: методы изучения и проблемы воздействия. - ВНИИ МВД СССР, 1988.
163. Синьов В. М. Підготовка спеціалістів для пенітенціарної системи. - У кн.: Проблеми пенітенціарної теорії і практики. - Київ, 1996.
164. Смоляр Л. О. Соціальний статус жінки і проблеми жіночого руху. - У кн.: Жінки України: сучасний статус і перспективи. - Київ, 1995.
165. Совершенствование мер борьбы с преступностью в условиях научно-технической революции. - М., 1980.
166. Содержание женщин в исправительных учреждениях США. - Проблемы преступности в капиталистических государствах, Информационный бюллетень, 1987, № 10.
167. Содержание женщин в исправительных учреждениях США. - Проблемы преступности за рубежом, Информационный бюллетень, 1989, № 6.
168. Стандартные Минимальные правила Организации Объединенных наций в отношении мер, не связанных с тюремным заключением (Токийские правила). - В кн.: Международная защита прав человека. - М., 1990.
169. Статистичний щорічник України за 1999 р. - К., 2000.
170. Статут Великого княжества Литовского. - Ч. 2. - СПб., 1811.

171. Сташис В. В., Бажанов М. І. Особа - під охороною кримінального закону. - Харків, 1996.
172. Стругова Е. В. Правовые основы дифференциации женщин, осужденных к лишению свободы. - В кн.: Правовое и методическое обеспечение исполнения уголовных наказаний. - М., 1994.
173. Стручков Н. А. Курс исправительно-трудового права. Проблемы общей части. - М., 1984.
174. Стручков Н. А. О наказании, системе его видов и иных мерах уголовно-правового воздействия. - В кн.: Актуальные проблемы уголовного права. - М., 1988.
175. Судуров Ф. Р. Проблемы систематизации уголовно-правовых мер воздействия в законодательстве России. - В кн.: Современные тенденции развития уголовной политики и уголовного законодательства. - М., 1994.
176. Сушко А. И. Проблемы формирования политической культуры женщин. - У кн.: Жінки України: сучасний статус і перспективи. - К., 1995.
177. Сушко В. А. Особенности отбывания наказания в виде лишения свободы осужденными женщинами, имеющими малолетних детей, беременными. - М., 1996.
178. Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Общая часть. - Т. 2. - М., 1994.
179. Тарновская П. Н. Женщины-убийцы. - СПб., 1902.
180. Тер-Акопов А. А. Основания дифференциации ответственности за деяния, предусмотренные уголовным законом. - Сов. государство и право, 1991, №10.
181. Тимофеев Л. Мир без наркотиков забудьте. - Столичные новости, 2000, № 31-32.
182. Ткачевский Ю. М. Условно-досрочное освобождение от отбывания наказания. - Вестник МГУ, Серия 11, Право, 1977, № 2.
183. Ткачевский Ю. М. Российская прогрессивная система исполнения уголовных наказаний. - Вестник МГУ, Право, 1997, № 6.
184. Ткаченко В. Н. Преступления, совершенные в состоянии внезапно возникшего сильного душевного волнения. - Проблемы разработки нового советского уголовного законодательства. - М., 1990.
185. Трубников В. М. Особистість звільненого від відбування покарання як суб'єкт соціальної адаптації. - Вісник..., Харків, 1997, Вип. 1.
186. Уголовно-исполнительный кодекс Российской Федерации. Под ред. А. С. Михлина - М., 1997.
187. Уголовное право Украины. Общая часть. Под ред. М. И. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тация. - Харьков, 1998.

188. Україна у цифрах у 2000 р.: короткий статистичний довідник. - Держкомстат України, К., 2001.
189. Усс А. В. Каким быть лишению свободы. - В кн.: Проблемы уголовной политики: советский и зарубежный опыт. - Красноярск, 1989.
190. Упоров И. В. Первое законодательное закрепление тюремного заключения как наказания в Российском праве. - Государство и право, 1998, № 9.
191. Фаренюк С. Я. Пенітенціарні засади проекту Кримінально-виконавчого кодексу України. - У кн.: Проблеми пенітенціарної теорії і практики. - К., 1996, Вип. 1.
192. Ферри Э. Преступные типы в искусстве и литературе. - СПб., 1908.
193. Ферри Э. Уголовная социология. - Ч. 1. - СПб., 1910.
194. Флейк-Хобсон К., Робинсон Б., Скин П. Развитие ребенка и его отношение с окружающими. - М., 1992.
195. Флоря К. Н. Назначение наказания с учетом причин совершенного преступления. - Кишинев, 1980.
196. Фриче В. М. Торжество пола и гибель цивилизации. - М., 1909.
197. Форель А. Половой вопрос. - Вип. 1. - СПб., 1906.
198. Хохряков Г. В. Наказание в виде лишения свободы: оценка эффективности. - Сов. государство и право, 1989, № 2.
199. Черданцев А. Ф., Котельников С. Н. О понимании и содержании юридической ответственности. - Правоведение, 1976, №5.
200. Черниловский З. М. Русская правда в свете других славянских судебных. - В кн.: Древняя Русь: проблемы права и правовой идеологии. - М., 1984.
201. Чубарев В. Л. Тяжесть преступного деяния. - К., 1992.
202. Шестаков Д. А. Супружеское убийство как общественная проблема. - СПб., 1992.
203. Шилов В. М., Иванова Т. В. Емоції та ціннісне відображення дійсності: особливості жіночого сприйняття. - У кн.: Жінки України: сучасний статус і перспективи. - К., 1995.
204. Шмаева Т. А. Отношение осужденных женщин к наказанию в виде лишения свободы и мерам исправительно-трудового воздействия. - В кн.: Повышение эффективности исполнения уголовного наказания. - Рязань, 1988.
205. Шулежко Т. А. Особливості карально-виховного впливу на неодноразово засуджених до позбавлення волі жінок, які відбувають покарання у виправно-трудових установах. - Автореферат дис. канд. юрид. наук. - К., 1996.
206. Явчуновская Т. М. К проблеме женского алкоголизма. - В кн.: Личность преступника и уголовная ответственность. - Саратов, 1979.

207. Якимович Ю. К. Изменение условий содержания осужденных в пределах одного исправительно-трудового учреждения. - В кн.: Правовые вопросы борьбы с преступностью. - Томск, 1982.
208. Яковлев А. М. Теория криминологии и социальная практика. - М., 1985.

Наукове видання

Меркулова Валентина Олександрівна

ЖІНКА ЯК СУБ'ЄКТ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Монографія

Видання друге, перероблене та доповнене

Підписано до друку 23.01.03
Формат 60.84/16. Папір друкарський. Гарнітура Times.

Ум. друк. арк. 17,9. Тираж 300 прим. Зам. № 06/03.

Видавництво НДРВВ ОЮІ НУВС
65014, м. Одеса, вул. Успенська, 1.
Видруковано на ризографі НДРВВ ОЮІ НУВС
65014, м. Одеса, вул. Успенська, 1